

A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése a XVI. századi francia ramista retorikákban

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a nyelvtudományban

Írta: Szabó Etelka okleveles magyar-francia szakos középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem Modern Nyelvtudomány doktori iskolája
(Francia nyelvészet programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr. Havas László
tagok: Dr. Kocsány Piroska
Dr. Szíjj Ildikó

A doktori szigorlat időpontja: 2007. április. 27.

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200... ..

Én, Szabó Etelka felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült.

Debrecen, 2008. március 27.

Tartalomjegyzék

A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése a XVI. századi francia ramista retorikákban	1
Bevezetés	11
1. Az értekezés tárgya	11
2. Az értekezés célja	13
3. Az értekezés metodikája	15
A trópuselmélet általános kérdései	24
I. Trópusok és nem-trópusok: észlelés és identifikáció	24
II. A nyelvi képek helye a retorikában	26
III. A nyelvi norma (létezik-e a <i>degré zéro</i> ?)	31
1. A nyelvi norma megragadása a klasszikus retorikákban	31
2. A nyelvi norma problematikája a modern nyelvtudományban	32
IV. Trópusok és nem-trópusok: rendszerezési kísérletek	35
V. A nyelvi képek és alakzatok elmélete a klasszikus hagyományban	36
1. Alakzatok és trópusok: eltérés a normától? (Stíluserevények és hibák).....	36
2. Az alakzatok és képek szétválasztása a klasszikus hagyományban.....	40
3. Kitekintés: A <i>sensus figuralis</i> megragadása	45
3. 1. Az <i>immutatio</i>	45
3. 2. <i>Sensus figuralis</i> versus <i>sensus litteralis</i>	46
3. 3. A négy értelmezési lehetőség elmélete	48
4. Az alakzat-trópus dichotómia felülírása – XVI. századi klasszifikációk	49
5. A trópus mint kategória meghatározása a ramista felfogásban.....	51
A metonímia és változatai.....	58
1. Az elnevezés értelmezése:	58
2. A metonímia rendszertani besorolása és definíciói	59
2. 1. A metonímia lényege retorikatörténeti szempontból.....	59
2. 2. A metonímia a ramista definíciók tükrében.....	60
3. A metonímia tipológiája	61
3. 1. A metonímia tipizálási lehetőségei a klasszikus hagyomány szerint.....	61
3. 2. A kortárs szerzők metonímia-csoportosításai	63
3. 3. Ramée és társai tipizálási kísérletei	64
3. 4. A metonímiák négy csoportja a ramista olvasatban	65
3. 4. 1. <i>Metonymia efficientis</i>	65
3. 4. 2. <i>Metonymia effecti</i>	67
3. 4. 3. <i>Metonymia subiecti</i>	70
3. 4. 4. <i>Metonymia adiuncti</i>	71
3. 5. A metonímia-tipológiák tanulságai.....	71
4. A metonímiával rokonítható nyelvi képek és alakzatok	73
4. 1. <i>Metalepszisek</i>	73
4. 2. <i>Metalepszis</i> : sorjázó metonímiák.....	75
4. 3. A <i>metalepszisek</i> a ramista rendszerben: a rendszer korrekciója.....	76
4. 4. A <i>hypallagé</i> és az <i>enallagé</i>	77
4. 4. 1. A <i>hypallagé</i> és az <i>enallagé</i> meghatározása, besorolása	77
4. 4. 2. Klasszikus szerzők a <i>hypallagéról</i> és az <i>enallagéról</i>	78

4. 4. 3. A hypallagé és az enallagé XVI. századi megközelítései	78
4. 5. Hypallagé és enallagé: két mellőzött formáció	79
5. Következtetések a metonímia tudománytörténetéből: a metonímia fogalmi tisztázatlansága	80
Synecdoche	83
1. synecdoche, az elnevezés magyarázatai:	83
2. A synecdoche helye a retorika felépítményében, definíciói:	84
2. 1. A synecdoche a klasszikus hagyományban	84
2. 2. A synecdoche XVI. századi leírásai	84
2. 3. Ramista synecdoche-definíciók	85
3. A synecdoche tipológiája	86
3. 1. A synecdoche típusai a hagyományozott retorikai anyagban	86
3. 1. 1. Rész-egész viszonyon nyugvó synecdochék	86
3. 1. 2. Fajfogalom – nemfogalom átvitelén nyugvó synecdochék	87
3. 1. 3. Egyes és többes szám felcserélésén nyugvó synecdochék	87
3. 2. XVI. századi tipológiák	88
3. 3. A synecdoche tipológiája a ramista retorikákban	90
3. 3. 1. A tipológia általános jellemzői	90
3. 3. 2. pars pro toto synecdochék	91
3. 3. 3. synecdoche speciei	93
3. 3. 4. totum pro parte synecdochék	94
3. 3. 5. synecdoche generis	95
4. A synecdochéval rokonított retorikai formációk	95
4. 1. A synecdoche viszonya a metonímiához	95
4. 2. A synecdoche származtatott trópusai: antonomázia, perifrázis, syllepsis	96
4. 2. 1. A synecdoche és az antonomázia	96
4. 2. 2. Az antonomázia a ramista retorikákban	98
4. 2. 3. Az antonomázia szövegbeli szerepe	99
4. 2. 4. Az antonomázia és a metonímia	99
4. 3. Az antonomázia és a perifrázis interferenciája	100
4. 4. A synecdoche és az allegória: sorjázó synecdochék	101
4. 5. A syllepsis, mint származtatott alakzat	102
4. 6. Kiegészítés: Egyes és többes szám felcserélésén nyugvó synecdochék	103
4. 6. 1. Egyes és többes szám felcserélése a ramista retorikákban	103
4. 6. 2. Synecdoque du nombre – számok felcserélésén nyugvó synecdochék: a modern nyelvtudomány álláspontja	103
5. A synecdoche alakzattársításokban	105
5. 1. Synecdoche és hyperbola	105
5. 2. Synecdoche és metafora	105
5. 3. Synecdoche és ironia	105
6. A synecdoche fogalmi tisztázottsága a ramista retorikák tükrében	106
A metafora elméletei	107
1. A metafora elnevezése és meghatározásai	107
1. 1. A metafora elnevezése és fogalma az ókori retorikai hagyományban	107
1. 1. 2. Antik metafora-olvasatok	107
1. 2. A metafora XVI. századi definíciói	108
1. 3. Ramus és társai metafora-elmélete	109
1. 4. Metafora: trópus vagy alakzat?	110
2. Hasonlóság és analógia – a metaforikus viszony megragadása	111
2. 1. A metafora és a hasonlat szétválasztása	111

2. 2. Az analógia, mint metaforát generáló művelet.....	114
3. A metafora mint fölérendelt trópus.....	116
4. Metafora a kommunikációban, a metafora interpretációja.....	117
4. 1. A metafora kommunikációelméleti aspektusai.....	117
4. 2. A kontextus szerepe az interpretációban.....	118
5. A metafora tipológiája.....	119
5. 1. Klasszikus tipológia.....	119
5. 2. A metafora XVI. századi tipológiája.....	120
5. 3. Ramée metafora-tipológiája.....	121
5. 3. 1. Perszonifikáció: antropomorfisztikus metaforák.....	121
5. 3. 2. Szinesztétikus metaforák.....	122
5. 3. 3. Növény- és állatmetaforák.....	124
5. 3. 4. Konkrétumról absztraktumra történő átvitelek.....	124
5. 3. 5. Élő és holt metaforák – a modern nyelvtudományban.....	125
5. 4. A fogalmi metafora – az elmélet alapvetése a ramista retorikában.....	126
A metaforával rokonítható, metaforából származtatott formációk.....	128
1. Kataktrizis.....	128
1. 1. Az elnevezés magyarázatai, definíciók.....	128
1. 1. 1. Az elnevezés etimológiája.....	128
1. 1. 2. A kataktrizis a hagyományozott retorikai anyagban.....	128
1. 1. 3. Kitekintés: a kataktrizis a XVI. század retorikáiban.....	130
1. 2. Ramée és társai a kataktrizisról.....	130
1. 3. A kataktrizis származtatása.....	132
1. 3. 1. Metaforából levezethető kataktrizisek.....	132
1. 3. 2. A metonímia és a kataktrizis.....	133
1. 3. 3. Kataktrizis synecdochéból.....	133
1. 4. A kataktrizis mechanizmusa és hatása.....	134
1. 5. A kataktrizis előfordulása meghatározott szövegtípusokban.....	135
1. 6. Alakzattársítások: a kataktrizis összekapcsolása más nyelvi képletekkel....	135
1. 6. 1. Kataktrizis praemunitióval.....	135
1. 7. Összegzés.....	136
2. Hyperbola.....	137
2. 1. A hyperbola elnevezései és definíciói.....	137
2. 1. 1. Elnevezései.....	137
2. 1. 2. A hyperbola a hagyományozott görög-latin retorikai anyagban.....	138
2. 1. 3. Kortárs hyperbola- értelmezések.....	139
2. 2. A hyperbola meghatározása a ramista retorikákban.....	140
2. 3. Fogalmi következetlenségek a hyperbolával kapcsolatban.....	141
2. 4. A hyperbola mint mechanizmus a ramista retorikák tükrében.....	142
2. 5. A hyperbola hatása és szövegbeli működése.....	144
2. 5. 1. A hyperbola hatása.....	144
2. 5. 2. A hyperbola működése szövegbeli helyének megfelelően.....	144
2. 6. A hyperbola előfordulása különböző szövegtípusokban.....	144
2. 7. A hyperbola bennfoglalt alakzatai és alakzattársításai.....	145
2. 7. 1. Kataktrizis.....	145
2. 7. 2. A hyperbola és az irónia.....	147
2. 7. 3. Hyperbola és hasonlat – sorjázó hasonlatok.....	147
2. 8. Következtetések levonása a hyperbola tudománytörténetéből.....	148
3. Allegória: trópus vagy gondolatalakzat?.....	149
3. 1. Az allegória meghatározásai.....	149

3. 1. 1. Az allegória klasszikus megfogalmazásban.....	149
3. 1. 2. Az allegória XVI. századi meghatározásai	151
3. 2. Besorolási problémák: lehet-e gondolatalakzat az allegória?.....	151
3. 2. 1. Kitekintés: a gondolatalakzatok elmélete a klasszikus hagyományban és ennek ramista adaptációjában	152
3. 2. 2. Az allegória mint gondolatalakzat	155
3. 2. 3. Az allegória elhelyezése trópusként a retorika rendszerében	156
1. 3. Excursus: Az allegória mechanizmusa és hatása egy Ronsard-szemelvényben.....	158
3. 4. Az allegória szerepe a kommunikációban, jellegzetes szövegtípusai.....	165
3. 4. 1. Az allegória kommunikációs szerepe	165
3. 4. 2. Allegorikus műfajok	166
3. 4. 3. A parabola.....	166
3. 4. 4. A fabula.....	169
3. 4. 5. Az embléma	169
3. 4. 6. A közmondások	169
3. 5. Az allegóriával rokon formációk	170
3. 5. 1. Az allegória és a metafora.....	170
3. 5. 2. Allegória és metonímia	171
3. 5. 3. A szimbólum.....	172
4. Az allegória származtatott trópusa: Enigma	172
4. 1. Az enigma definíciói.....	173
4. 1. 1. Antik szerzők az enigmáról	173
4. 1. 2. Reneszánsz retorikák az enigmáról	174
4. 1. 3. Az enigma a ramista hagyományban	174
4. 2. Trópus-e az enigma?.....	176
4. 3. Az enigma szerepe és hatása.....	176
4. 4. Az enigma jellegzetes szövegtípusai	176
4. 4. 1. Az indovinello.....	177
4. 4. 2. Jóslatok	178
4. 5. Következtetések levonása az enigma tudománytörténetéből.....	178
Az irónia.....	179
1. Az irónia elnevezése és definíciói.....	179
1. 1. Az irónia definíciója a klasszikus hagyomány tükrében.....	179
1. 2. Az irónia definíciói a XVI. századi retorikákban	183
1. 3. Az irónia Ramée és társai megfogalmazásában.....	184
2. Trópus-e az irónia?	185
3. Az irónia nyelvi specifikumai	188
3. 1. Az irónia nyelvi specifikumai a klasszikus retorikai hagyományban.....	188
3. 2. Az irónia nyelvi specifikumai a ramista retorikák szerint	189
4. Az irónia pragmatikai aspektusai.....	190
5. Az irónia tipológiája	191
6. Az iróniából származtatott retorikai jelenségek.....	194
6. 1. praeteritio	195
6. 2. Az apofázis és a paraleipszis.....	196
6. 2. 1. Az apofázis.....	196
6. 2. 2. A paraleipszis.....	196
6. 3. Az antifrázis és az irónia szétválasztása	196
6. 4. Litotes és meiosis – és ami a ramista retorikákból kimaradt	197
6. 4. 1. A litotes.....	197

6. 4. 2. A meiosis	198
6. 5. A verbális humor alakzatai	199
6. 5. 1. A humoralakzatok rendszere.....	199
6. 5. 2. A szarkazmus – a nem nevetséges humoralakzat	199
7. Az irónia alakzattársításokban	200
7. 1. Irónia és metafora	201
7. 2. Irónia és katakrézis	202
8. Következtetések az irónia tudománytörténetéből	202
English Summary	204
Forrásszövegek	208
Felhasznált irodalom.....	212

Bevezetés

1. Az értekezés tárgya

Értekezésem tárgya a nyelvi képek taxonómiája és elméleti megközelítése a XVI. századi franciaországi filozófus és grammatikus, Pierre de la RAMÉE-nek és munkatársainak: Omer TALONnak és Antoine FOUQUELINnek francia és latin nyelven megjelent retorikai-poétikai munkáiban. A retorika egyik megújítójának tekintett Ramée 1545-től vezette a Collège de Presles retorikai munkacsoportját, melynek tagjai tanítványai, a már említett Fouquelin és Talon voltak. A csoport a XVI. század közepe táján publikálta nagy jelentőségű grammatikai-retorikai kiadványait. A grammatikusok szervezett együttműködése 1562-ben, Talon halálával és Ramée konverziójával szűnt meg; a dolgozatban szereplő alkotások mindegyike ebben az 1545-től 1562-ig terjedő periódusban keletkezett.

Mint a XVI. századi francia retorika kiváló ismerője, K. MEERHOFF is hangsúlyozza (1986: 175-316),¹Ramée koncepcióját két munkatársával közösen alakította ki. Ennek az összehangolt csapatmunkának az eredménye a ramista retorikák viszonylag egységes trópusrendszere és definíciói. A négy alapvető trópus bemutatása, jellemzésének kritériumai csak kisszámú eltérést mutatnak, az igazi különbségek elsősorban az ún. származtatott trópusok számában és leírásaiban rejlenek. Míg Talon és Ramée művei viszonylag egységesnek mondhatók e tekintetben, Fouquelin francia nyelvű retorikája, ha olykor csak említés szintjén is, lényegesen nagyobb számú nyelvi képet tartalmaz, definíciói helyenként meglepően egyéniek és a modern nyelvtudomány szempontjából is értékesek.

Ramée azon túl, hogy a retorika tudományát mindössze az *elocutióra* és a *pronuntiatióra* redukálta, Cicero és Quintilianus munkássága nyomán a retorika rendszerének racionalizálására törekedett. Ezt az elgondolást igyekezett megvalósítani két munkatársa és tanítványa közreműködésével, és ez az elv hatja át az általa kialakított retorikai rendszert. A cicerói retorikáról tartott előadásainak szövege, melyet 1557-ben *Ciceronianus* címmel publikált, dolgozatomban elsősorban hivatkozásként szerepel. Részletesen foglalkozom viszont a *Quaestiones Brutinae in Oratorem Ciceronis* című oktatási anyagként kiadott retorikával (1547), valamint hivatkozom a Quintilianus által inspirált *Rhetoricae distinctiones in Quintilianum* (1549) címmel megjelent írására.

¹ M. MAGNIEN kiemelése, 1999: 373

Az említett munkák mellett a Ramée-tanítvány Omer Talon két retorikáját is vizsgálom, illetve a megfelelő helyen hivatkozom *Institutiones oratoriae* címen megjelent Quintilianus-kommentárjaira (1545). Az első megjelentetett Talon-retorika 1549-ben látott napvilágot, és a csoport mecénásának, Charles de Guise bíborosnak ajánlották. A XVIII. századig összesen 150 kiadást ért meg. E mű francia nyelvű adaptációjának tekinthető a csoport kiadványaként megjelent első eredeti francia nyelvű retorikai kézikönyv, Antoine Fouquelin *La Rhétorique française à très illustre Princesse Marie Reine d'Écosse* című munkája (1555). Talon retorikája ihlette az első francia nyelvű poétikai kézikönyvet, Thomas Sébillet *L'Art poétique françois* című művét is. A második, már posztumusz Talon-retorika a Szent Bertalan-éjrt, azaz Ramée halálát követően 1572-ben jelent meg *Rhetorica e Petri Rami regii professoris praelectionibus observata* címmel. Mint terjedelmes címe is mutatja, ebben a kötetben a szerző mestere retorikai előadásait rendszerezte és foglalta össze. A felsorolt művek mellett másodlagos forrásként szolgáltak Ramée követői: Freige és Cassmann retorikai tárgyú írásai, melyekre az iróniáról szóló fejezetben hivatkozom.

A trópusok elméletének és lehetséges osztályozásának vizsgálatát több szempontból is szükségesnek tartom. A retorika-stilisztika, illetve a poétika a klasszikus antikvitásban, majd később a reneszánszban sem minden esetben választható szét egyértelműen (SZIKSZAINÉ 2007: 11). A mára már elkülönülő tudományterületek interferenciájának egyik oka, hogy a retorika a szónoki beszéd megalkotásának folyamatában a beszéd stílusát (*elocutio*), és ezen belül a nyelvi képeket is tárgyalta, a stilisztika pedig, mint önálló tudományág, lényegében változatlanul átvette a nyelvi képek és alakzatok rendszerét, legfeljebb nem feltétlenül alakzatként vagy képként, hanem stílussajátságot eredményező nyelvi elemként tárgyalja a figurákat és a trópusokat.

A nyelvi képek vizsgálata a nyelvtudomány kognitív fordulata óta különösen időszerű, és nem korlátozódhat egyetlen tudományterületre, a retorikára. Maga a retorika a klasszikus görög-római hagyományban és ennek folytatásaképpen a középkori és reneszánsz gondolkodásban is szorosan kapcsolódik az irodalomhoz. A retorika mint a közönségtől eltérő beszéd tudománya formálta az irodalmi alkotásokat, a nyelvi képek elméletével mind az irodalomtudomány, mind pedig a poétika foglalkozott (VÍGH 1981: 43 és SZIKSZAINÉ 2007: 11).

A retorikai jelenségek rendszerének nyitottsága és képlékenysége miatt a dolgozatban tárgyalt nyelvi képtípusok nem szükségszerűen trópusként épültek be egyes szerzők retorikáiba. Mivel az, hogy mi minősülhet trópusnak és mi nem-trópusnak, kizárólag a

rendszeralkotó nyelvi-nyelvészeti kompetenciájától, valamint az adott rendszerképző stratégiától függ, egyes trópusok besorolása komoly szakmai vitákra, polémiákra adhat alkalmat. Problematikusnak számított elsősorban az allegória és az irónia elhelyezése a rendszerben, annak meghatározása, hogy gondolatalakzatot képeznek-e, vagy inkább trópusnak minősülnek. Hasonlóképpen nem alakult ki egységes álláspont a metafora és a metonímia tipológiájának kérdésében sem. Ezek a polémiák egyúttal rávilágítanak arra, hogy a nyelvtudomány kognitív fordulata előtti időkben milyen szinten sikerült magyarázatot adni egyes trópusok létrejöttére, szerepére, hatására és értelmezési stratégiájára.

A dolgozatban szereplő trópusok a retorikatörténetben nem kizárólag csak trópusként jelennek meg. Írásomban ennek a nyilvánvaló ténynek a tiszteletben tartása mellett azonban csak azokat a jelenségeket tárgyalom, amelyeket Ramée és követői trópusnak tekintettek és rendszerükbe felvettek, vagy amelyeket az elemzett példaanyag alapján fel kellett volna venniük. Ezeket a retorikai jelenségeket trópusként tárgyalom, esetleges alakzatjellegükre csak abban az esetben térek ki, amelyben maguk a szerzők is felvetik a többféle besorolás lehetőségét.

2. Az értekezés célja

A trópusok és nem-trópusok megkülönböztetése, taxonómiája, lehetséges definíciói évezredek óta problémát jelentenek a nyelvtudomány számára. A problémafelvetés a XVI. századi franciaországi retorikai-poétikai munkákban is központi helyet foglal el. Bár Ramée retorikai munkásságát leginkább a retorika tárgyának és részeinek átértelmezése miatt tanulmányozták, nem hagyható figyelmen kívül sajátos alakzat- és trópuselmélete, amely egyfajta szintézise a két legnagyobb retorikai tekintély, Cicero és Quintilianus munkásságának. Mivel a Ramée-féle retorika a két legszélesebb körben olvasott római retorikus elméletein nyugszik, és kiegészül a kortársak, elsősorban az elsődleges forrásnak tekinthető melanchthoni retorika eredményeivel, a retorikatörténet egyik fontos állomásának számít, amely a szintézisalkotás mellett egyéni vonásokat is mutat. Mindez megmutatkozik az *elocutio* részeinek tekintett trópusok elméleti megközelítésében is.

Célszerű ezért vizsgálni:

- **azt az elméleti felépítményt, amelyen az adott korszakban tárgyalt retorikai-poétikai munkák ismeretanyaga nyugszik,**
- **a trópus *versus* nem-trópus dichotómia hagyományozott értelmezését,**

- **a retorizált nyelvi jelenségek, ezeken belül is a trópusok definíciójának kísérleteit, illetve lehetséges osztályozásukat,**
- **létrejöttük okait az adott kor nyelvészeti – kommunikációelméleti ismereteinek tükrében.**

A trópusok vizsgálata számos egyéb kérdésfeltevést is indukál, amelyekre tudománytörténeti megközelítésben igyekszem választ adni:

- Az adott nyelvi kép a tárgyalt szerzők által kidolgozott rendszerben hol helyezkedik el, és alakzatként vagy trópusként épül-e be? A vizsgált jelenség csak kizárólag trópus, vagy nem egyértelmű a besorolása? Beszélhetünk-e tipizálhatatlan, osztályozhatatlan jelenségekről?
- Milyen terminus technicusszal nevezik meg az adott retorikai jelenséget? A hagyományos névhasználatától való eltérés vajon jobban kifejezi-e az adott nyelvi kép lényegét?
- Mik az adott trópus főbb jellegzetességei, mi az a differentia specifica, amely alapján a vele rokonítható nyelvi képtípustól elkülönül?
- Az adott korszak nyelvi-kommunikációs ismereteinek fényében a szerzők szolgálnak-e valamiféle magyarázattal az adott trópus keletkezéséről? Milyen okok járulhatnak hozzá a létrejöttükhöz?
- Egyes trópusoknak tulajdonítható-e kitüntetett szerep? Léteznek-e alá- vagy fölérendelt trópusok?
- Alakíthatók-e ki alkategóriák a hagyományos felosztáson belül, azaz egyes trópusoknak milyen típusait különítik el? Milyen kritériumrendszer alapján jöhet létre egy esetleges kategorizáció? Indokolt-e ez az elkülönítés a modern nyelvtudomány álláspontja szerint?
- Milyen hatásmechanizmusa van egyes trópusoknak? Szükségszerűen csak díszítőművészetek, vagy ennél lényegesen többek?
- Jellemző-e előfordulásuk egyes szövegtípusokban? Van-e határ az egyes trópusok művészi igényű vagy nem művészi alkalmazásában?
- Melyek az adott trópushoz leginkább hasonló retorikai jelenségek, és miben térnek el egymástól? Problematikus-e a szétválasztásuk, és nem lenne-e célszerűbb az együttes tárgyalásuk?
- Kiegészítésre szorul-e a felvázolt rendszer, és amennyiben igen, akkor milyen módon?

Mindeme vizsgálatok mellett, melyek dolgozatom elsődleges tárgyát képezik, szükségszerűnek bizonyul annak a példaanyagnak az elemzése is, amelyekkel a szerzők az adott nyelvi kép elméletét illusztrálták. Leginkább ugyanis a példák elemzése fedi fel a definíciókísérletek esetleges hiányosságait vagy ellentmondásait, illetve a szerzők példaválasztásából olykor pontosabb képet lehet kapni egy-egy trópus létrejöttének folyamatáról, a megértésükhöz szükséges interpretációs stratégiáról. Ugyancsak a példák tárják fel azt, hogy milyen jelei vannak egy-egy fogalom olykor máig is fennálló tisztázatlanságának.

3. Az értekezés metodikája

Az értekezés tárgyát képező definíciós és klasszifikációs kísérletek áttekintéséhez elsődlegesen meg kell határozni azt az elméleti-nyelvfilozófiai tudáskeretet, amelyben célszerű az elemzést elvégezni. Ennek a tudáskeretnek megragadásához, lehetséges rekonstrukciójához mindenekelőtt számba kell venni azokat a műveket, amelyek ismeretében az általam tanulmányozott XVI. századi francia retorikusok kialakították a maguk trópuselméleteit. Ezt a tudáskeretet, tekintettel a klasszikus retorikai irodalom rendkívüli gazdagságára, a teljesség igénye nélkül, pusztán a leginkább meghatározó klasszikus görög és római szerzők elméleteinek ismertetésével kívánom bemutatni. Az elméleti horizont vizsgálatához az értekezés tárgyát képező művek bőséges hivatkozás-apparátusa nyújthat támpontot. E tudáskeret megragadása és felvázolása elengedhetetlen a tárgyalt művek értelmezéséhez és befogadásához, ugyanis a reneszánsz retorikák egységes jellemzője, hogy az elképzelések eredetiségét csak a klasszikusok imitációján belül lehet megragadni. Mint Michael von ALBRECHT rámutat, az *imitatio* elvárásának értelmében az egyéni teljesítményt kifejezetten az elődök műveihez mérten lehet értékelni (2003: 11).

Az egyes nyelvi kép-típusok tárgyalhatók tematikus vagy kronológiai szempontok alapján. A kronológiai sorrend kétségkívül alkalmas lehet arra, hogy feltárja a retorikai hagyomány folytonosságát, viszont a tematikus megközelítés pontosabban felfedi, hogy milyen hasonlóságok, eltérések és ellentmondások rejlenek az egyes alkotók munkáiban, milyen aspektusból vizsgálják az adott nyelvi képet, mint jelenséget. A tematikus tárgyalási mód mindezek mellett a rendszer képlékenységét, nyitottságát is szemléltetheti. Ezen ok miatt döntöttem a tematikus bemutatás mellett. A tematikus tárgyalás sorrendjét annak függvényében alakítottam ki, hogy a ramisták jellemzése szerint mely nyelvi képtípusok

rokoníthatók egymással és milyen gyakorisággal fordulnak elő a mindennapi beszédben, illetve a művészi szövegekben. Bár a ramisták egységesen a „metonímia, irónia, metafora, synecdoche” sorrendet választják minden indoklás nélkül, az egyes trópusok bemutatásai, illetve Fouquelin trópuselmélethez írt utószava (1555/1990: 345-346) felülírják ezt a sorrendet. Mivel Fouquelin többféle tárgyalási sorrendet javasol utószavában, az általam választott megoldás ezeknek egyfajta szintézise.

Az egyes képek elméletének tárgyalását mindig annak a hagyományanyagnak a felvázolásával kezdem, amely meghatározó módon jelen van a ramista retorikákban. A fejezetek élén álló tudománytörténeti összefoglalók nem tárgyalják a definíciókkal összefüggésbe hozható társadalmi, kulturális, ideológiai stb., viszonyokat, hanem kizárólag önmagukban véve vizsgálják az egyes meghatározásokat.

A tudománytörténeti összefoglalások elsődlegesen a klasszikus görög és római hagyományra koncentrálnak. Ennek a korszaknak azonban olyan gazdag a retorikai szakirodalma, hogy e dolgozat keretein belül lehetetlen a teljesség igényével áttekinteni. Mivel az antik szerzők is sűrűn hivatkoznak egymás műveire, vagy éppen egymással polemizálva alakítják ki saját definícióikat, így csak a legfontosabb retorikák trópus-definícióinak ismertetésére kívánok szorítkozni. Legfontosabbaknak pedig – a dolgozat szempontjából – azokat a műveket tekintem, amelyekről bizonyítható, hogy hatottak a ramista retorikák trópuselméleteire. Elsősorban tehát a szerzők iskolai olvasmányaira: Ciceróra, Quintilianusra, Platónra, Arisztotelészre, Szent Ágostonra, Sevillai Isidorusra vagy a főként grammatikusként idézett Aelius Donatusra hivatkozom, valamint indokolt esetekben szükségesnek véltem Tryphónnak, Pseudo-Longinosnak vagy a *Rhetorica ad Herennium* szerzőjének definícióit is bemutatni.

Az oktatási anyagként publikált latin nyelvű munkák megértéséhez, az olykor szűkszavú definíciók megragadásához nélkülözhetetlen a klasszikus antikvitás retorikai anyagának ismerete. Ezért törekedtem minden egyes trópus bemutatásakor az antik források összefoglalására – a ramisták számára ugyanis egyértelmű volt, hogy potenciális olvasóik már ismerik Cicero, Quintilianus vagy éppen Arisztotelész munkáit. E tudománytörténeti összefoglalások segítséget nyújtanak a lakonikus meghatározások értelmezéséhez, megvilágítják a szerzők által használt, de előzetesen nem minden esetben definiált fogalmakat.

A ramista retorika tanulmányozásában két leginkább meghatározó antik szerző Cicero és Quintilianus. Az ő munkásságuk képezte a XVI. század retorikai műveltségének alapját, és az oktatásban használt retorikák is e két szerző műveire, valamint a *Rhetorica ad Herennium* kivonataira épülnek. A cicerói corpus és az *Institutio Oratoria* neves hu-

manisták, mint Melanchthon vagy Vettori gondozásában és kommentárjaival kiegészítve már az 1530-as évektől több kiadásban is hozzáférhető. A görög retorikusok összefoglaló szövegkiadása 1508-tól jelenik meg *Rhetores Graeci* címmel. Az általuk elemzett munkák közül kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak Arisztotelész *Rétorikájának*, amelyet olyan neves szerzők is fordították és kommentálták, mint a német Sturm vagy az olasz Piccolomini. Érdeemes megjegyeznünk, hogy Arisztotelész retorikai munkáiról maga Ramée is tartott előadássorozatot. Arisztotelész mellett a XVI. század folyamán a már említett Pseudo-Longinos *Περί Ὑψους* és Hermogenes *Περί Ἰδέων* című munkáinak újrafelfedezése és recepciója volt számottevő. Ez utóbbiak elsősorban az alakzatelméletet gazdagították. A szövegeket gondozó és kommentáló Johannes Sturm retorikai munkásságának köszönhetően hatásuk a ramista retorikai gondolkodásra, azon belül a trópuselméletre, inkább áttételes (MAGNIEN 1994: 345).

A középkori és a korai reneszánsz retorikák sokkal inkább a folyamatosságot, az antik hagyományokhoz való ragaszkodást hangsúlyozták, mint a már megszilárdult rendszer esetleges felülvizsgálatának és átalakításának szükségességét. Éppen ezért a középkori szerzők csak azon esetekben szerepelhetnek a történeti jellegű összefoglalókban, amennyiben a klasszikus és a kései antikvitás retorikáihoz képest újabb eredményekre jutottak, és hatásuk kimutatható a ramista retorikákban is.

Az érett reneszánsz korszakában, azaz a XVI. században a szerzők azonban már merik kritikával illetni és szükséges esetben átformálni az évszázadok alatt kialakított kategóriákat és törvényszerűségeket. A reneszánsz és a humanizmus jelmondata, a *ritorno alle fonti*, már nem jelentheti kizárólag az ókori szerzők pusztá imitációját, hanem az elődök eredményeinek felhasználásával lehetőséget nyújt az önálló elméletek kidolgozására.² A retorika művelője ilyenformán nem köteles ragaszkodni Arisztotelész vagy Quintilianus retorikai rendszeréhez, ha vizsgálódásai más eredményre vezetnek. A XVI. századi retorikusokat már foglalkoztatta a kérdés, hogy szükséges-e megtartani a klasszikus *figura* versus *tropus* felosztást, vagy ha nem, akkor milyen rendezői elv szerint rendezhetőek a retorizált nyelvi jelenségek? Kutatják továbbá azt is, hogy a retorika alakzatai mennyire nyelvspecifikusak, azaz beszélhetünk-e nyelvi univerzálékról a retorika

² Az imitáció fogalma körül élénk polémia bontakozott ki egész Európában. Egyes gondolkodók szerint az igazi imitáció egyet jelent az antik szövegek vernakuláris nyelvre való fordításával. A francia retorikaszerzők közül Peletier du Mans ennek a nézetnek az egyik legnagyobb hatású képviselője, szerinte az imitáció fogalma nem jelenthet mást, mint pontosan ugyanolyan szövegeket létrehozni, mint amelyeket már korábban valaki megalkotott. Ez a korábbi és az újonnan alkotott szöveg közötti hasonlóság nemcsak az inventióban, hanem a szövegalkotás többi fázisában (különösen a *dispositi*óban és az *elocuti*óban) is megragadható (PELETIER DU MANS 1555/1990: 243).

esetében. E kérdések összetettsége miatt a klasszikus antikvitás tárgyalása mellett szerepet kapnak azok a kortárs szerzők, akiknek elképzelései vagy beépülnek Ramée és társai retorikai rendszerébe (Melanchthon, Latomus),³ vagy pedig azokhoz képest olykor merőben eltérő álláspontot képviselnek (Scaliger, Sherry, Puttenham, Dresser). Ez utóbbiak abban az esetben szerepelhetnek, ha az általuk kínált megoldás közelebb van a modern nyelvtudomány álláspontjához, vagy pedig egy megoldatlan problémát egy teljesen újszerű aspektusból próbálnak megvilágítani. Ezért kap több esetben is kitüntető figyelmet az angol George PUTTENHAM, akinek rendszerezése rámutat a trópusok és az alakzatok rokon vonásaira. A merev trópus – figura felosztást alapul véve ugyanis előfordulhat, hogy feltűnően hasonló jelenségtípusok kerülnek távol egymástól, mint történik ez a hasonlat és a metafora esetében (KOCSÁNY–SZIKSZAINÉ 2003: 6 és TAMBA-MECZ 1981: 25). Ugyanakkor Quintilianus nyomán pusztán a hatókör sugarát véve a csoportosítás alapjául, előfordul, hogy egymással kevés hasonlóságot mutató nyelvi képletek kerülnek egy közös osztályba, mint történik ez a trópusoknál vagy a gondolatalkzatoknál.⁴

A tárgyalt szerzők megállapításait csak abban az esetben illetem kritikával, amennyiben az adott kijelentés ellentmondásba került az idézett szakirodalommal és forrásszövegekkel, vagy az adott szerző saját definíciójával. Az ókori és reneszánsz szerzőkön mai nyelvészeti tudásunk természetesen nem kérhető számon. Ezért a forrásszövegeként idézett antik és reneszánsz szakirodalmi álláspontokat csak leíró jelleggel mutatom be, kiemelve azokat a kijelentéseiket, amelyeknek a modern nyelvtudomány is jelentőséget tulajdonít. A kortárs szerzők eredményeit bemutató és összegző bekezdések ugyanakkor kitérnek azokra a kijelentésekre is, amelyek a ramista retorikákkal ellentétes következtetésekre jutnak. Ez utóbbi azokban az esetekben lényeges, amikor bizonyíthatóan azonos forrásanyag felhasználásával eltérő módon definiálnak egy-egy jelenséget. A reneszánsz nagy

³ A ramistákra rendkívül nagy hatást gyakorló Johannes STURM műveire dolgozatomban elsődleges forrásként nem hivatkozom, mert elsősorban nem a trópuselméleten érezhető az ihletésük.

⁴ A modern nyelvtudomány szempontjából kiemelten fontos, a huszadik század második felében megszülető, szemiotikai és strukturális rendszerű taxonómiák felfüggesztik a trópus és figura merev elkülönítését, rendszereik más szempontokat követnek. IRÈNE TAMBA-MECZ, aki az alakzatokat létrehozó logikai-szemantikai viszonyokat vizsgálta, amellet érvel, hogy a trópusok osztályát nem érdemes fenntartani. Az alakzat elnevezést kiterjeszti minden olyan megnyilatkozásra, amelynek figurális jelentése van az adott kontextusban (TAMBA-MECZ 1981: 289). Az alakzat mibenlétének fő kritériuma szerinte nem a díszítményjelleg, hanem a már említett figurális, átvitt jelentés, így a korábbi dominánsan *écart*-jellegű megközelítések bizonyos értelemben felülvizsgálatra szorulnak. Hasonló gondolatmeneten nyugszik a liège-i retorikai iskola elmélete, amely a korábban két külön csoportot képező alakzatokat és trópusokat egységesen *metaboláknak* nevezi, és megpróbálja a négy művelet valamelyikének megfelelőetni. A huszadik századi, már funkcionális/kognitív alapokon nyugvó nyelvértelmezések mintegy igazolják Quintilianus XVI. századi kritikussait, akik a grammatika és a retorika akkori eszköztárával a merev dichotómia felülírására tettek kísérletet.

retorikusainak vélekedéseit bemutató szövegegységek egyúttal alkalmat adnak a ramista trópuselmélet implicit értékelésére, annak felmérésére, hogy Ramée elképzelései mennyiben haladták meg a kortársakéit vagy éppen mennyivel maradtak el mögöttük.

A rendelkezésre álló hatalmas antik és reneszánsz anyagból kitűnik, hogy a retorikai jelenségek elnevezései és rendszerei már az ókori görög és latin retorikákban kialakultak, de az általuk kínált fogalommagyarázatok nem minden esetben tekinthetők definíciónak, mert az ókori retorikusok általában nem adnak több szempontú meghatározást (SZIKSZAINÉ *ibid.*). Ezért célszerűnek tartottam a meghatározások mellett a hagyományozott példaanyag vizsgálatát is, mert ezekből kiindulva induktív módszerrel feltárhatók az egyes jelenségek jellegzetességei. A példákból csak annyit emeltem ki, amennyit elegendőnek tartottam az adott probléma érzékeltetésére. Figyelemreméltó, hogy a reneszánsz *imitatio* szellemében a XVI. század latinul író retorikusai nagyrészt a quintilianusi példaanyagot emelik át saját rendszerükbe, és ezek a példák fordulnak elő fordításban vagy parafrázisban a nemzeti nyelven író szerzőknél is. Mivel az egyes szerzők fogalomértelmezései már eltéréseket mutatnak a quintilianusi elméletekhez képest, a példák elemzése mutathat rá egyes jelenségek fogalmi tisztázatlanságára, a meghatározások és a gyűjtött nyelvi anyag közötti esetleges ellentmondásokra, a rendszer szükséges korrekciójára.

Az egyes trópusok tematikus tárgyalásának sorrendjét a kérdésfeltevésekből kirajzoló kritériumoknak megfelelően törekedtem kialakítani, de semmi esetre sem kívántam mechanikusan követni a felvázolt szempontokat. Így előfordulhat, hogy bizonyos nyelvi képeknél egyes szempontok tárgyalásától el kell tekintenem, mert vagy nem releváns jellemzője az adott jelenségnek, vagy mert a hagyományozott anyag nem ad lehetőséget az adott kritérium részletes bemutatására. Mivel dolgozatom tárgyát egy adott retorikai iskola trópuselméletei képezik, az általuk kínált példaanyagon kell megközelítenem, és lehetőleg megválaszolni a felvetett kérdéseket. Így például egy-egy nyelvi kép pragmatikai, kommunikációelméleti aspektusaira csak abban az esetben tértem ki, ha lényeges megkülönböztető jegyek, és már a tárgyalt szerzők is említést tesznek róla természetesen az adott kor ismereteinek megfelelően a nyelvre vonatkozó tudományok akkori eszköztárával. Ennek legjellegzetesebb példája az irónia vagy a katakrézis korabeli tudományos leírása, amely egyúttal lehetőséget nyújt annak szemléltetésére is, hogy a reneszánsz és az antikvitás szerzői milyen pragmatikai megfigyeléseket végeztek már azelőtt, mielőtt a pragmatika önálló tudományággá vált volna.

A reneszánsz korában vizsgálat tárgyát képezte az is, hogy az alakzatok és trópusok az egyes nemzeti irodalmakban is univerzális jelenségeknek tekinthetők-e. Ezért a kritéri-

umok között adott esetben helyet kap az adott formáció univerzális jellegének vizsgálata. A XVI. században jelennek meg először nemzeti nyelvű retorikai munkák, elsőként Bernardino Tomitano olasz nyelvű retorikája 1545-ben. Franciaországban Ramée tanítványa, Antoine FOUQUELIN ír először francia nyelvű retorikát Stuart Máriának, a későbbi II. Ferenc feleségének ajánlva, ezt követi Pierre de COURCELLES munkája 1557-ben, amely tulajdonképpen a *Rhetorica ad Herennium* fordítása és kivonata a jouarre-i női kolostor növendékei számára, és ilyen minőségében nem tekinthető önálló alkotásnak (MAGNIEN, *ibid.*), éppen ezért dolgozatomban nem tárgyalom.⁵ A klasszikus nyelveken kidolgozott elméletek átültetése pedig azzal szembesíti a retorikaszerzőket, hogy a francia és a latin, illetve az ógörög nyelv strukturális eltéréseiből fakadóan a klasszikus nyelveken kidolgozott alakzat- és trópusrendszer nem vihető át egyértelműen a nemzeti nyelvekre. A kortárs szerzők vélekedése szerint bizonyos formációk, mint például a metonímiával rokon hypallagé vagy enallagé francia nyelvben történő konverziója csak rendkívül korlátozott mértékben valósítható meg, vagy konverziója besorolási problémákhoz vezet, mivel a francia a latinnál lényegesen szegényebb morfológiai rendszerű, és szórendje szigorúan kötött.

Már az antik szerzők is érzékeltetik, hogy a trópusok listája semmiképpen sem minősülhet homogénnek, ugyanakkor esztétikai hatásuk igen jelentős, a kifejezés erejét nagymértékben fokozzák. Az esztétikum forrása pedig a trópusok esetében az ontológiai nem-azonosság és a szemantikai nem-azonosság közötti feszültség (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1997: 132 és CROFT–CRUSE, 2004: 193). Ezért szükségesnek véltem bemutatni a trópusok között feltételezett hierarchiát, annak megvilágítására, hogy a két, a legtöbb esetben fölérendeltnek minősített trópus, a metafora és a metonímia művelete és azok halmozása milyen formációkat eredményez, és az így létrejött nyelvi képek, például a metalepszis vagy az allegória jellemzései milyen elméleti, taxonómiai problémákhoz vezetnek.

A trópusok rendszertani besorolásáról, definíciójáról Arisztoteléstől a dolgozat tárgyát képező XVI. századi elméleteken keresztül egészen napjainkig számos eltérő felfogás hagyományozódott. Célszerűnek tartom ezeket a megközelítéseket összevetni a modern nyelvtudomány funkcionális, pragmatikai és kognitív szemléletű álláspontjával. A funkcionális megközelítés az adott formáció hírértékét, sajátos szerepét tárja fel (SZATHMÁRI 1987: 291 és SZIKSZAINÉ 2007: 36). A funkcionális szemléletű vizsgálat fel-

⁵ A korabeli gyakorlatban a retorika, a poétika és a grammatika között nem húzódik éles határvonal, ezért az „első francia nyelvű retorika” megnevezéssel illelhetjük Guillaume DOLET 1534-től publikált kilencrészes *Orateur François* című, a nyelvre vonatkozó tudomány valamennyi akkoriban művelt területével foglalkozó munkáját, vagy Thomas SÉBILLET *Art poétique françoys* címen megjelent írását.

fedheti, hogy egyes nyelvi képletek milyen szerepet tölthetnek be a kommunikációban. A trópusok közül a funkcionális vizsgálat elvégzése különösen az irónia, a hyperbola vagy az allegória és alosztályai esetében célszerű, mert ezek a formációk már az ókori és reneszánsz retorikusok szerint is többek pusztán díszítménynél, sajátos szerepet játszanak a kommunikációban, míg a többi trópus számos olvasatban csupán az *ornatus* elemévé redukálódik.

A nyelvi képek – mint minden nyelvi jelenség – kognitív művelettel keletkeznek, és egyben maguk is kognitív műveletek. Ez a felfogás, ha a mai nyelvtudomány fényében naiv megfogalmazásban is, de egyaránt jelen van mind a klasszikus retorikai hagyományban, mind az ezen nyugvó reneszánsz retorikai-poétikai műveltségben. Érdemes tehát azt is vizsgálni, hogy az egyes nyelvi képek milyen mentális művelet révén jönnek létre, milyen nyelvi formációnak feleltethetők meg, és mindezt hogyan képesek a szerzők a korabeli tudományos eszköztárral közvetíteni.

Egyes trópusok esetében fel kell tárnunk pragmatikai dimenziójukat, kötöttségüket is: különösen az irónia esetében nem lehet eltekinteni a beszédhelyzet, a kontextus vagy akár az intonáció szerepétől, mint ahogy azt már az ókori szerzők is felismerték. Ezek a faktorok teszik ugyanis lehetővé a trópus azonosítását azokban az esetekben, amikor nem a grammatizált nyelvi forma teszi retorizálttá a megnyilatkozást. Ugyancsak kitértem a tárgyalt trópusok hatásmechanizmusának vizsgálatára, arra, hogyan működik az adott formáció a kommunikációban, és hogyan válhat akár meghatározó szövegszervező erővé, mint ezt a már említett allegória és altípusa, az enigma, vagy az irónia is példázza.

A pragmatika, a retorika „közeli rokona”, a nyelvtudomány legújabb ága, egyúttal kontinuumot alkot a szemantikával és a logikával is. Tárgyát azon jelenségek képezik, amelyekre a hagyományos nyelvtudomány nem tud kielégítő magyarázatot adni, és a jelentésnek azon aspektusait kutatja, amelyek kívül esnek a szemantikai vizsgálódásokon is (LEVINSON 1994: 12). A pragmatikai vizsgálódásokba azonban beletartoznak a retorikában alakzatokként vagy trópusokként osztályozott nyelvi képletek is. Míg a retorika a nyelvi képletek létrejöttének mechanizmusát, funkcióját és hatását kutatja, addig a pragmatika feltárja, milyen kapcsolat áll fenn a megnyilatkozás és a kontextus között, amely felfedheti, hogy valóban retorizált szöveggel állunk-e szemben. Bizonyos trópusoknál, mint például a már említett irónia esetében a figurális tartalom a kontextus vizsgálata során, a beszédhelyzet elemzésével érhető tetten.

Bár a pragmatika számos ponton interferál a logikával is, mégsem vizsgálja a kifejezések igazságértékét, sokkal inkább azokat az okokat tárja fel, amelyek miatt egy-egy

megnyilatkozás egy bizonyos grammatizált formában, vagy a nyelv szerkezetében kódoltan létrejött (LEVINSON *ibid.* és MEY 1993). Nemcsak az alakzatok, hanem a trópusok esetében is érdemes vizsgálni az adott formáció létrejöttének okait, hogy milyen motivációk hatására választja a beszélő egyik vagy másik nyelvi képet mondanivalója hatásosabb közvetítésére.

Annak ellenére, hogy önálló tudományként a pragmatika csak rövid ideje létezik, alapelvei, alapfogalmai, vizsgálati tárgyai, ha olykor naiv megközelítésben is, már az ókori retorikusoknál is megjelennek, már csak ezért is indokolt a reneszánsz francia trópuselméletek pragmatikai jellegű felülvizsgálata. A retorika mint a beszéd tudománya és művészete (*l'art de parler*) és a pragmatika kiegészítik és kölcsönösen feltételezik egymást, ezért a korabeli pragmatikai jellegű észrevételeket célszerűnek látom felhasználni a retorikai elemzésekhez.

Az ókori és reneszánsz retorikusok, ahogy a döntően szépirodalmi példaanyagból kitűnik, a trópusoknak egyes szövegtípusok szerinti gyakoriságáról is szolgálnak – gyakran naiv megközelítésen nyugvó – információt. A nem szépirodalmi megnyilatkozások vizsgálatára azonban nem térnek ki részletesen, csupán érintőlegesen, egy-egy megállapítás erejéig.⁶ Az általam vizsgált retorikák példaanyagában előforduló szövegek típusa attól függ, hogy az adott retorika milyen célcsoportnak készült. Így az iskolai oktatásban használt retorikákban helyet kapnak az ókori perbeszéddek, politikai szónoklatok szemelvényei is, kiegészítve bibliai idézetekkel és vallásos szövegekkel, ugyanakkor a főleg női közönségnek szánt retorikák (Fouquelin, Puttenham) kizárólag nemzeti nyelvű szépirodalmi példákkal szemléltetik a retorikai jelenségeket, esetleg kiegészítve az *Aeneis*ből vagy a *Bukolikákból* vett szemelvényekkel. Ez utóbbi nyelvi adatok egyúttal szemléltetik a XVI. század francia és angol nyelv gazdagságát, kreativitását.

⁶ A XX. század második felében megszülető kognitív nyelvtudomány felől szemlélve a példaanyagot, már nincs jelentősége az ún. köznyelvi példák mellőzésének. Alapvető fontosságú szemléletváltást jelent a nyelvtudomány számára a kognitív kutatók felismerése, amely szerint a hagyományos „irodalmi nyelv versus köznyelv” dichotómia hamis, mivel a nyelvet észlelő és a nyelvi megnyilvánulásokat létrehozó mentális folyamatok minden esetben azonosak, függetlenül attól, hogy milyen szöveget hozunk létre vagy értelmezzünk (HAMILTON 2002: 2). Ezzel természetesen nem kérdőjeleződik meg az a megállapítás, hogy az interpretáció szigorúan kontextusfüggő, tehát a nyelvi képletek vizsgálatából nem zárható ki a szöveggörnyezet, a beszédhelyzet elemzése. A kognitív szemlélet új megvilágításban mutatja be a nyelvi képeket, és segíti a korábbi fogalmi tisztázatlanságok kiküszöbölését. A nyelvtudomány már régóta keresi a választ arra a kérdésre, hogy milyen mentális folyamatok segítségével képes az ember történetek megalkotására, hogyan kapcsol össze egymástól különböző dolgokat, hogyan érti meg az őt körülvevő világot, és hogyan valósul meg az olvasás, az interpretáció folyamata. A kognitív megközelítés lényege, hogy megtaláljuk a válaszokat ezekre a kérdésekre. A kognitív nyelvészet, mivel a megnyilatkozásokat generáló mentális műveleteket kutatja, szoros kapcsolatban áll a retorikával, hiszen a nyelvi képek is egy-egy mentális művelet eredményei, és ugyancsak egy-egy kognitív művelet segítségével azonosíthatók és interpretálhatók.

Az egyes nyelvi képek tárgyalását minden esetben egy olyan szövegegységgel zártam le, amelyben az adott trópus fogalmi tisztázottságát vagy éppen tisztázatlanságát foglalom össze. A leíró jellegű vizsgálat két szempontja: az elméleti és a példák elemzéséből adódó tapasztalati tények összevetése minden esetben arra enged következtetni, hogy a besorolások alapja nem minden esetben a kritériumoknak való tökéletes megfelelés – noha feltételeznünk kell prototipikus formációkat – hanem léteznek nem prototipikus nyelvi képletek is. Az atipikus jelenségek rendszerbe való beillesztése mindenkor a rendszeralkotó nyelvi-retorikai kompetenciájának függvénye, ez pedig minden esetben eltérő rendszereket eredményez. Egyes jelenségek pedig, mint azt az allegória és az irónia példája is igazolja, nem csak nyelvi struktúrában értelmezhető fogalmak (DE MAN 1996: 56), éppen ezért kizárólag a retorika eszközeivel tipizálhatatlanok. Valamennyi fejezetet ezért olyan kitekintéssel kívántam lezárni, amely felfedi a trópusok rendszerének képlékenységet, és érzékelteti a problémafelvetés aktualitását.

A trópuselmélet általános kérdései

I. Trópusok és nem-trópusok: észlelés és identifikáció

1. 1. Hogyan lehet azonosítani egy retorikai jelenséget? A legtöbb retorikai kézikönyv módszeréhez képest naiv megközelítésben, két rövid megnyilatkozás összehasonlítása máris megsejtet valamit a retorizált közlés természetéről és sajátos jelentéstartalmáról. A naiv megközelítés azonban felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán lehetséges-e úgy azonosítani és dekódolni egy retorizált formációt, hogy nem ismerjük fel az adott kifejezés figurális jelentését? A következő két mondat összevetése azonnal rávilágít erre a problémára:

a) Józsi bácsi megőszült.

b) *a föld megőszült*

A két közlés közül az észlelő azonnal képes kiválasztani a retorizált megnyilatkozást, azaz a másodikat. Hasonlóképpen, az észlelő a következő mondatpár összehasonlításakor is különbséget tud tenni a betű szerint értendő és az átvitt értelmű kifejezés között:

c) Catilina visszaélt a rómaiak türelmével.

d) *Meddig élsz még vissza a türelmünkkel, Catilina?!*

1. 2. A b) mondatban szereplő *megőszült* ige nem az elsődleges, betű szerinti, hanem elvont, azaz figurális jelentésben szerepel a mondatban, így a befogadó retorikai - stilisztikai jelenséggént azonosítja ezt a szót. A figurális jelentés képi, míg az alapjelentés a gondolat síkján marad. A *megőszül* ige használatával a beszélő egy érzékelhető dolog szerepeltetésével (a megőszülés) fejezi ki az elvont jelentéstartalmat (elmúlás, rettenet). A d) mondat szintén retorizált közlés. Kérdésként fogalmazódott meg, holott nem valóságos kérdés, sokkal inkább felszólítás. A beszélő azt kívánja a hallgatóság tudomására hozni, hogy a szóban forgó Catilina mesterkedéseit senki nem fogja tovább túrni. Az érzelemmentes, neutrális kijelentés helyett a szónok álkérdést használt, amelyet a befogadó nem kérdésként fog dekódolni, hanem felszólításként: *Hagyj fel végre a konspirációiddal, Catilina!* Ebben az esetben tehát a beszélő, hogy mondanivalóját nyomatékosítsa, egy retorikai - stilisztikai formációt használt, és ezt a befogadó azonosítja és dekódolja.

1. 3. 1. Az azonosítás annyit tesz, hogy az azonosító képes felismerni az adott dolog (ebben az esetben a szóban forgó retorikai jelenség) tulajdonságait, és ezek alapján a tulajdonságnyalábhöz egy megfelelő terminust társít. Kérdés, hogy megragadhatók-e ezek a

tulajdonságok, más szóval, mitől alakzat egy alakzat és mitől trópus egy trópus? Mi a *differentia specifica* egy nyelvi kép esetében?

1. 3. 2. Az azonosítás, a jellegzetes tulajdonságok, a szükségszerű és járulékos jegek felfedése a retorikai jelenségek esetében is többlépcsős folyamat. Első lépésben – és ez a lépés a leglényegesebb – az észlelő felismeri, hogy az adott közlésnek van-e figurális jelentéstartalma, azaz a megadott példák közül kiválasztja azokat, amelyek nem az elsődleges jelentésükben szerepelnek, hanem lehetséges egy második értelmezésük is. A jelenség azonosításának második lépéseként a befogadó felméri az alakzat határait. A második mondatnál a kifejezést alkotó szavakon lehet változtatni – például a föld helyére kerülhet bármilyen más, nem személyt jelölő terminus – a retorizált formáció mégis megmarad. A d) példában szereplő Catilina is felcserélhető a figuralitás sérelme nélkül, sőt a *türelem* vagy a *visszaél* helyére is lehet másik terminust behelyettesíteni, a közlés még mindig retorizált marad, a figurális jelleg nem tűnik el. Azonban ha a kifejezést alkotó elemek közötti logikai-szemantikai kapcsolatok változnak meg, a figurális jelleg eltűnik, vagy megváltozik, egy másik formáció jöhet létre.

1. 3. 3. Lényeges ezért, hogy nyelvi egységek egyszerű juxtapozíciója még nem szükségszerűen eredményez retorizált nyelvi képleteket, ha bizonyos grammatikai és/vagy logikai-szemantikai kapcsolatok nem alakulnak ki a kifejezésen belül (TAMBA-MECZ 1981: 31). Sőt, nem mindig eredményeznek retorizált formációkat önmagukban az attitűdök sem, ha nem társul hozzájuk egy adekvát szintaktikai forma, mint GENETTE is írja FONTANIER *Les figures du discours* című művének 1977-es kiadásához írott előszavában a retorikai kérdés kapcsán (GENETTE 1977: 12).⁷

1. 4. Az észlelés és dekódolás folyamatának következő lépése, hogy az észlelt anomáliát – ebben az esetben azt a „tényt”, hogy egy égitest megőszült – a befogadó korrigálja annak a paradigmaticai mezőnek a kiterjesztése útján, amelyben a már említett logikai-szemantikai viszonyok létrejönnek. A „megőszülés” az öregkorra, az élet végére asszociáltatja a befogadót. A mondat egyik lehetséges interpretációja ezért: a világvége már nincs messze, az élet hamarosan megszűnik. A kifejezés másik lehetséges értelmezése: szörnyű katasztrófa történt – ugyanis előfordulhat, hogy egy trauma hatására valaki hirtelen megőszül. A Catilinához intézett kérdés feltevője nem egy időpontra kíváncsi, nem azt akarja

⁷ [...] des mouvements de pensée tels que la délibération, la concession, l'interrogation, l'apostrophe, le souhait, la menace, etc. ne méritent le nom de figure que pour autant qu'ils se révèlent à l'analyse fictifs et artificiels. Poser une question – si caractéristique que soit, grammaticalement, la forme interrogative – ne constitue pas en soi-même une figure: c'est une attitude de pensée qui s'exprime de manière adéquate et immédiate dans une tournure syntaxique.

tudni, hogy meddig kívánja még zavarni Catilina a köztársaság békéjét ármánykodásaival, hanem felszólítja az említett szenátort, hogy sürgősen hagyjon fel mesterkedéseivel.

2. 1. A befogadó így a harmadik lépésben a kérdést felszólítássá alakítja, és ennek értelmében dekódolja az üzenetet. A dekódolás folyamata, bizonyos kotextuális és kontextuális faktorok hatására a figurális (implicit) jelentés és a betű szerinti (explicit) jelentés mintegy „helyet cserél”, a figurális jelentés tölti be a denotátum, a betű szerinti jelentés a konnotátum szerepét (KERBRAT-ORECCHIONI 1986: 95).⁸ Kerbrat-Orecchioni rámutat, hogy az implicit és az explicit jelentés nem minden esetben hierarchikus (1994: 58), de a „föld megőszült” kifejezés esetében csak akkor beszélhetünk nyelvi képről, retorikai jelenségről, ha a megnyilatkozást úgy interpretáljuk, hogy rettenetes katasztrófa történt. A második esetben, a cicerói példában viszont nem elsősorban szemantikai, hanem pragmatikai jellegű jelentésbeli hierarchia-átrendeződésről beszélünk, hiszen ez tulajdonképpen egy indirekt módon megfogalmazott felszólítás.

2. 2. Az előbbiekből arra lehet következtetni, hogy a retorikai jelenségek szükség-szerű tulajdonsága a figurális jelentéstartalom, illetve a megszokottól eltérő, figyelemfelkeltő megformálás. Naiv megközelítésben az első példa trópusként, a második alakzatként épül be a retorika rendszerébe. Retorikai jelenségről, azaz alakzatról vagy trópusról tehát akkor beszélhetünk, ha egy adott, nem grammatikailag motivált nyelvi-beszédbeli kifejezési lehetőség megvalósulásának, felhasználásának és felfedezésének során és annak eredményeképpen megnevezhetővé válik, és kategorizálható lesz.

II. A nyelvi képek helye a retorikában

1. 1. Hagyományosan a retorika a beszéd három szövegtípusát különíti el (*genera orationis*), melyek a következők: a törvényszéki beszéd és a tanácskozó beszéd, valamint a szemléltető beszéd. A két első egymástól nem választható szét szigorúan, hiszen mindkettő az ítéletalkotás folyamatához kapcsolódik. Míg a törvényszéki beszéd (*genus iudiciale, τὸ δικανικὸν γένος*) a múltra vonatkozó eseményrögztítés, illetve a múltban lezajlott cselekvések érvelő felsorolása, a tanácskozó beszéd (*genus demonstrativum, τὸ συμβουλευτικὸν γένος*) a jövőben megvalósítandó lehetséges cselekvésekre vonatkozó

⁸ [...] sous la pression de certains facteurs co(n)textuels, un contenu secondaire se trouve promu au statut de sens véritablement dénoté, cependant que le sens littéral se trouve corrélativement dégradé en contenu connoté.

tanács és ítélet. A szemléltető beszéd (*genus demonstrativum*, τὸ ἐπιδεικτικὸν γένος) ellenben a mindenkori jelenre vonatkozó, erősen affektív tartalmú beszédműfaj.

1. 2. Ahhoz, hogy a három szövegtípus valamelyikét is megvalósíthassa, a szónoknak három feladatot kell teljesítenie. Egyfelől a szónok ismereteket közöl, hogy a beszéd tárgyát képező dologról a befogadók minél pontosabb képet kaphassanak, azaz tanít és bizonyít (*docere, probare*), és ebben a retorika egyik legfontosabb segédtudományára, a logikára támaszkodik. Másfelől, a szónok számára elengedhetetlen, hogy hallgatósága érzelmileg is azonosuljon vele, ezért igyekszik őket megnyerni (*conciliare, persuadere, delectare*) az ἤθος lehetőségei szerint, és megpróbálja elhatározásra készíteni, lelkesíteni vagy felindulttá tenni (*movere, concitare*), kihasználva a πάθος nyújtotta lehetőségeket. Mindezek megvalósulása olyan szabályok és kognitív diszpozíciók révén lehetséges, amelyek a nyelvben jelennek meg, de nem az egyes nyelvek rendszerének szabályai vagy lehetőségei.

1. 3. 1. A retorika egyúttal szoros kapcsolatban áll a kommunikációelmélettel és a pragmatikával is. A már említett ἤθος és πάθος elméletéből kiindulva olyan kommunikációs helyzetet tételez fel, amelyben a két résztvevő fél – szónok és a közönség, a beszélő és a beszéd észlelője – egy adott problémát vitat meg (M. MEYER, 1993: 22). A modern kommunikációelmélet elnevezéseit felhasználva MEYER a következő ábrán szemlélteti a retorikus szituációt és annak szereplőit:

	szónok	a beszéd tárgya	hallgató
Jakobson Bühler	az üzenet feladója kifejezés	maga az üzenet denotáció	az üzenet címzettje meggyőzés, érze- lemnyilvánítás
Austin	illokúció szándék	lokúció nyelvi aktus	perlokúció hatás
Arisztotelész	ἤθος	λόγος	πάθος

1. ábra: retorikus szituációk

1. 3. 2. A retorikai beszédhelyzet nem azonos a totális kommunikáció modelljével, mert a beszélő szerepe a közlésfolyamat szempontjából nem egyenrangú a hallgatóéval, a két szereplő hozzájárulása nem feltétlenül egyidejű vagy kölcsönös (WACHA 1998: 26-30). A retorikai kommunikáció modellje inkább egy olyan közlésfolyamatot jelenít meg, amelyben a metanyelvi és a poétikai funkció az üzenetre irányítja a figyelmet, így minden az üzenet sikeres átadására fókuszálódik. A retorikai alapon szerveződő szöveg tehát nem

műfaja, hanem általános kerete a sikeres kommunikációnak (ADAMIK–ADAMIKNÉ–ACZÉL 2004: 268).

1. 3. 3. A szónok mondandójának, azaz üzenetének felépítésekor a beszéd feldolgozásának öt fázisát járja végig, és e fázisok során hagyományosan elkülönül az a feldolgozás, amely a tárgyra, a gondolatra, magára a dologra (*res*) vonatkozik, attól a feldolgozástól, amely a nyelvi megjelenítést (*verbum*) jelenti (MELANCHTHON 1532: 6). A műveletek sorrendje a hagyomány szerint a következő: a tárgy megtalálása, azaz a feltalálás (*inventio*, εὑρεσις), a mondanivaló tagolása és hatékony elrendezése (*dispositio*, τάξις), a gondolatok nyelvi megjelenítése és kifejezése (*elocutio*, λέξις), a létrehozott szöveg emlékezetbe vésése (*memoria*, μνήμη), és végül a beszéd előadása (*pronuntiatio*). A beszéd megformálásának elvárható elvárt erényei a nyelvi korrektség (τὸ ἐλληνίζειν, *latinitas*), a világosság (*perspicuitas*) és a beszéd ékesítése (*ornatus*), valamint a megfeleltetés (*aptum*, *probabilitas*), vagyis a beszéd megformálásának minden szempontból elfogadható módja (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1998: 106). Ilyenformán a retorika a grammatikai kompetencia mintájára megkísérli modellálni a kommunikatív kompetenciát, mind az *acceptabilitas*, mind a nyelvi norma felől közelítve.

1. 3. 4. A felsorolt műveletek az ókori és korai reneszánsz retorikákban tartoznak egységesen a retorika tárgykörébe. RAMÉE egyik nagy újítása a nyelvtudomány számára, hogy az *inventiót* és a *dispositiót* a dialektikához sorolja át, bár ez a megoldás már korábban is foglalkoztatta a retorikusokat.⁹

2. 1. A felsorolt beszéd típusok létrejötte, valamint a szónoki feladatok megvalósulása olyan általános szabályszerűségek és lehetőségek révén történik, amelyek, bár a nyelvben jelennek meg, de értelemszerűen nem az egyes nyelvek rendszerének szabályai vagy lehetőségei (KOCSÁNY–SZIKSZAINÉ 2003: 2). Ezeket a lehetőségeket nevezi a retorikatudomány alakzatoknak és trópusoknak.

⁹ A XVI. század egyik legnagyobb hatású teoretikusa volt JUAN LUIS VIVES, aki 1531-es *De causis corruptarum artium* és 1533-as *De ratione dicendi* című műveiben megpróbálta világosan újraértelmezni és kijelölni a retorikatudomány határait. VIVES értelmezésében a retorika kizárólag az *elocutiót* jelentheti, mert a további négy rész a nyilvánvaló átfedések miatt a szűkebb értelemben vett grammatika, illetve a logika tárgykörébe sorolható. Az *elocutio* fogalma VIVES megközelítésében nem korlátozódik kizárólag az *ornatus* vizsgálatára, mert a szerző kibővíti az *inventio* egyes részeivel, így a beszéd kidolgozásának része maga a *narratio* folyamata, valamint a bizonyítás (*probatio*) és a cáfolat (*refutatio*) eljárása. AGRICOLA módszerét követve VIVES az *inventiót* magát a *dispositióval* együtt a dialektika részének tekinti: *sed ratio inquirendi argumenta dialectici est* (VIVES, *Obras completas* II: 323, idézi: FLORESCU 1973: 131-132). A beszéd előadása, azaz a *pronuntiatio* nem számít a retorika különálló részei közé, mert az *ornatus* eleme. A szöveg megtanulását, a *memoriát* (*meminisse*), mivel a tanulási technikákat foglalja magában, nem indokolt kizárólag a beszéd tudományához kapcsolni, hanem önálló tudományként kell kezelni.

2. 2. 1. A gondolatok megformálásának módozatai közül az *elocutio* az, amelyhez az *ornatus* eszközöként az alakzatok és trópusok tartozhatnak. Ez a besorolás felfedi azt az ellentmondást, miszerint az alakzatok a retorikában díszítőelemként értelmeződnek (CALBOLI 1996: 43), jóllehet ennek ellentmond mind a pragmatikai stilisztika, mind a kognitív szövegtan, mind pedig az irodalmi hermeneutika (TOLCSVAI NAGY 2003: 218). Az alakzatok és trópusok díszítményként való értelmezése pedig elfedi azt a nagyon fontos tulajdonságukat, miszerint a retorika szoros, bár nem azonosító összefüggésbe hozható a megismeréssel (TOLCSVAI NAGY 2003: 218).

2. 2. 2. Az *ornatus* maga egyszerre művelet és szerkezet, ennek ellenére a klasszikus felfogás főként az *ornatus* elemeinek szerkezetének vizsgálatára koncentrálódik. A következő ábra a teljesség igénye nélkül szemlélteti, hogy naiv megközelítésben az *ornatus* eszközeit hogyan lehet csoportosítani a hagyományos retorikai alpműveletek szerint.

ornatus					
egy- szavak- ban	szókapcsolatokban, szófűzésekben				
trópusok	szóalakzatok			gondolatalakzatok	szófűzések
helyettesítés (<i>immutatio</i> , <i>ἀλλοίωσις</i>)	hozzáadás (<i>adiectio</i> , <i>πρόσθεσις</i>)	elhagyás (<i>detractio</i> , <i>ἀφαίρεσις</i>)	átrendezés (<i>transmutatio</i> , <i>μετάθεσις</i>)	licencia apostrophe retorikai kérdés koncesszió tulajdonítás evidencia megszemélyesítés allegória	ritmus clausula cursus
metafora emfázis katakrézis metonímia szinekdoché hyperbola perifrázis	anafora epifora paronomázia polyptoton szinonímia polysyndeton asyndeton	ellipszis zeugma	hyperbaton paralelizmus antitézis khiazmus		

2. ábra: a retorika építménye naiv megközelítésben

2. 2. 3. Az *ornatust* megvalósítható alakzatok és trópusok naiv megközelítésben olyan rögzített és hagyományozott nyelvi formák, amelyeknek megszerkesztése, szövegbe való beszerkesztése révén hatásosabb, hatékonyabb lesz a közlés az információ lényegének hangsúlyozásával vagy az érzelmek felkeltésével (MELANCHTHON 1532: 8 és KOCSENY-SZIKSZAINÉ, 2003: 4). Az alakzatok és trópusok segítségével az információátadás

eredményesebbé válik.¹⁰ Ebben az értelemben mind az alakzat, mind a trópus egyszerre forma, azaz leírható struktúra és működés, azaz funkció. A naiv megfogalmazás természetesen nem tökéletes pontosságú, hiszen nem fedi fel, hogy például az alakzat esetében nem csak nyelvi, hanem nyelven kívüli – szemiotikai, normatív szociológiai, kommunikatív pszichológiai – indítékokkal és megvalósulásokkal is számolni kell. Nem kizárólag nyelvi jelenség például az ismétlés, holott egy jól ismert alakzatot hoz létre, és a művelet elvégzésével létrejött alakzat már a nyelvi forma része. Hasonlóképpen nem minősül nyelvi jelenségnek a beszédet megszakító hatásszünet, amellyel a szónok a végsőkig képes fokozni a feszültséget, jóllehet maga a mondatmegszakítás, mint nyelvi képlet rögzíthető.

2. 3. Az alakzatok és trópusok másik lehetséges megközelítési módja a funkció szerinti vizsgálat, amely a legkülönbözőbb nyelvi jelenségeket és tényszerűségeket tárja fel, egyrészt azokat, amelyeket a befogadó azonnal felismer és kategorizál veleszületett kompetenciája révén, másrészt azokat is, amelyeket nem képes felismerni, mert, bár hatásuk a befogadóra vitathatatlan, még nem tudatosultak alakzatként. Ez a felismerés elvezethet ahhoz a megállapításhoz, hogy az alakzatok rendszere korántsem tekinthető zártnak, épp ellenkezőleg, a nyelvi alakzatok egy dinamikus, folyton bővülő halmazt alkotnak. Így azok a nyelvi megnyilvánulások, amelyeket száz évvel ezelőtt esetleg nem tekintettek alakzatnak, mára annak minősülnek, mert a retorikai alakzatok valójában olyan formai megoldások, amelyeknek ismerete már beépült a nyelvhasználók kulturális tudásrendszerébe, a beszélők ösztönösen használják őket, a befogadók pedig ösztönösen dekódolják és válaszolnak rájuk, és a róluk alkotott tudás be is sorolódik a nyelvhasználat automatizmusai közé. Ily módon az egyes retorikák akarva-akaratlan az alakzatok és trópusok mibenlétét azok kategoriális létéhez kötik, vagyis csak azt tekintik alakzatnak, amit formaként tudatosít mind az értelmező, mind pedig a befogadó, azonban a létrejött rendszer nem funkcionálhat egyfajta másodlagos grammatikaként, mert az egyes formák mindenkori használata, működése és hatása meglehetősen eltéréseket mutat a kontextus függvényében.¹¹

¹⁰ A XVI. századi angol retorikus, Richard SHERRY *A treatise of schemes and tropes* (1550) címmel megjelent művében kimondja, hogy a figurális nyelvhasználat minden esetben hatékonyabb kommunikációt eredményez, mint a trópusokat és alakzatokat mellőző megnyilatkozás: *the proper use of speach is to utter meaning of our mynd with as playne wordes as maye be* (1550: 13).

¹¹ KNAPE – UEDING, HWR III: 299

III. A nyelvi norma (létezik-e a *degré zéro*?)

1. A nyelvi norma megragadása a klasszikus retorikákban

1. 1. A retorikai jelenségek a legegyszerűbb, hagyományos megközelítés értelmében valamilyen átalakító eljárás vagy művelet eredményei. Ez a naiv definíció feltételez egy „normál” formát, amelyen a beszélő elvégez egy meghatározott műveletet valamilyen retorikai vagy stilisztikai cél érdekében. Ha pedig a retorikai formációk ténylegesen egy átalakítás „végeredményei”, akkor voltaképpen nem mások, mint az expresszivitást fokozó nyelvi vétségek vagy stílushibák (FÓNAGY 1970: 146). A klasszikus retorikák alakzatértelmezése ezen a megállapításon nyugszik, mondván, hogy a retorikai jelenségek voltaképpen barbarizmusok vagy szoloicizmusok, amelyeket a költői szándék formál át vétségből nyelvi erénnyé (FÓNAGY 1970: 146-7). De míg a barbarizmus egy meghatározott nyelvi egység, általában egyetlen szó (*λέξις*) átalakítása, addig a szoloicizmus már egynél több nyelvi elemé vagy egy gondolati egységé (*λόγος*), azaz a szoloicizmus felfogható egy inkongruens nyelvi struktúraként.¹²

1. 2. Magát a „normál formát”, mint viszonyítási pontot már ARISZTOTELÉSZ is felvette a retorika fogalomkészletébe. A normatív alak az ő olvasatában azt a fajta használatot jelentette, amely a beszélő közösség számára a legnagyobb mértékben elfogadott (PENNACINI 2004: 221). Ezt az általánosan elfogadott *usust* egészíti ki a másik alapvető retorikai fogalom: a valószínűsíthető használat, amely a leggyakrabban előforduló használatot jelenti.¹³ Ha pedig feltételezünk egy általánosan elfogadott és széles körben elterjedt használatot, akkor mindenképpen számolnunk kell kivételekkel, azaz a normától való eltéréssel a beszédben. A római retorikai gondolkodásban is felismerhető ennek a gondolatnak a hatása. A római retorikusok a két arisztotelészi kulcsfogalom összefüggésének fő

¹² BABYLONI DIOGENES VII, 59: *ὁ βαρβαρισμὸς ἐκ τῶν κακιῶν λέξεις ἐστὶ παρὰ τὸ ἔθος τῶν εὐδοκιμούντων ἑλληνῶν, σολοικισμὸς δὲ ἐστὶ λόγος ἀκαταλλήλως συντεταγμένος.* idézi: CALBOLI (1996: 45)

DIONYSIOS THRAX I/3, 170, 21-23: *Τέλος τὸ μὴ ἀμαρτάνειν μήτε περὶ μίαν λέξιν μήτε περὶ πλείονας: τὸ γὰρ περὶ μίαν ἀμαρτάνειν βαρβαρισμὸς ἐστὶ τὸ δὲ περὶ πλείονας σολοικισμὸς.* idézi: CALBOLI (1996: 45)

¹³ Rétorika 1357a 34: *Τὸ μὲν γὰρ εἰκὸς ἐστὶ τὸ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γινόμενον, οὐχ ἀπλῶς δὲ καθάπερ ὀρίζονται τινες, ἀλλὰ τὸ περὶ τὰ ἐνδεχόμενα ἄλλως ἔχειν, οὕτως ἔχον πρὸς ἐκεῖνο πρὸς εἰκός, ὡς τὸ καθόλου πρὸς τὸ κατὰ μέρος τῶν δὲ σημείων τὸ μὲν οὕτως ἔχει ὡς τῶν καθ' ἕκαστόν τι πρὸς τὸ καθόλου, τὸ δὲ ὡς τῶν καθόλου τι πρὸς κατὰ μέρος. Τούτων δὲ τὸ μὲν ἀναγκαῖον τεκμήριον, τὸ δὲ μὴ ἀναγκαῖον ἀνώνυμόν κατὰ τὴν διαφορὰν.*

vonásaként a gyakorlat (*probabile*) normateremtő funkcióját emelik ki.¹⁴ CICERO *Partitiones oratoriae* c. művében szóról-szóra átveszi az arisztotelészi meghatározást,¹⁵ a *De oratore* első könyvének bevezetője (1, 12) és harmadik fejezete arról tanúskodik, hogy a szerző az eltérés és a norma fogalmát már nyelvi-stilisztikai terminus technikusként használja.¹⁶ Meghatározásaival rávilágít arra, hogy a nyelvi norma az adott nyelv grammatikáján és a beszélő közösség nyelvhasználatán nyugszik – így az egyértelmű, minden kettősségtől (*ambiguitas*) mentes beszéd lesz az a „nulladik fok”, az a viszonyítási pont, amelyhez képest a retorizált szöveg eltéréseket mutat.¹⁷ A normától való túlságosan nagy eltérés a beszédet hallgatóság számára értelmezhetetlenné teheti, ezt a beszélőnek figyelembe kell vennie.¹⁸

2. A nyelvi norma problematikája a modern nyelvtudományban

2. 1. Ragaszkodva a nyelvi eltérés elméletéhez, a modern retorikaszerzők egyetértenek abban, hogy szükséges egy normatív forma, egy nulladik fok (*degré zéro*) megállapítása, amelyhez képest eldönthető, hogy egy adott nyelvi képlet retorizált-e vagy sem (PERELMAN–OLBRECHTS-TYTECA 1988: 214). A nulladfokú képletekhez képest az alakzatok és trópusok elkülönülő beszéd módok. Csakhogy ez a megállapítás figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a világon nincs két egyforma nyelvhasználat (idiolektus), így a szó szoros értelmében vett norma gyakorlatilag meghatározhatatlan, így például az alakzat mint eltérés értelmezése ellentmondásba ütközik.

2. 2. GENETTE *Figures* című tanulmányában kifejti, hogy az antikvitás óta feltételezett zéró alakzat, mint nyelvi norma feltételezése még egy ellentmondáshoz vezet. Míg az alakzatokat úgy határozzák meg az elméletírók, mint a természetes és megszokott, azaz közönséges beszéd módtól való eltávolodást, nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tényt, hogy az alakzatok használata a beszéd természetes sajátossága, és hogy *a piacon egy nap több alakzatot alkotnak, mint az akadémiái ülések több napján*. Az alakzat a használathoz

¹⁴ *De inventione* I, 29: *probabile est id, quod fere solet fieri aut quod in opinione positum est aut quod habet in se ad haec quendam similitudinem, sive id falsum est sive verum.*

¹⁵ *Part. oratoriae* 34: *appellemus docendi gratia veri simile, quod plerumque ita fiat*

¹⁶ „Ceterarum artium studia fere reconditis atque abditis e fontibus hauriuntur, dicendi autem omnis ratio in medio posita communi quodam in usu atque in hominum ore et sermone versatur, ut in dicendo vitium vel maximum sit a vulgari genere orationis atque a consuetudine communis sensus abhorrere.” Lásd még: *De Oratore* III, 48-49: „ut ea quae dicamus intellegatur: Latine scilicet dicendo, verbis usitatis ac proprie demonstrantibus ea, quae significari ac declarari volumus, sine ambiguo verbo ac sermone.” (PENNACINI kiemelési 2004: 225)

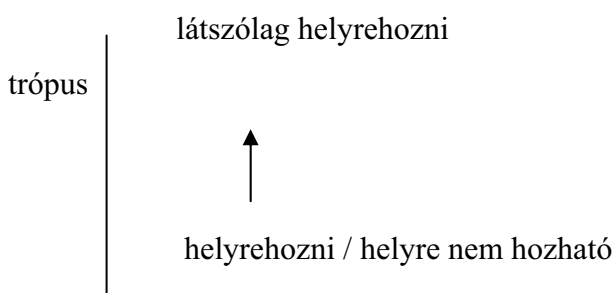
¹⁷ A cicerói definíció nem korlátozódik a retorizált megnyilatkozásokra, az eltérés fogalmába sorolja a beszélő által alkotott neologizmusokat vagy a beszédben felbukkanó archaizmusokat.

¹⁸ *De Oratore* III, 201: [...] tanta insolentia verborum ut oratio, quae lumen adhibere rebus debet, ea obscuritatem et tenebras adferat.

képezt eltérés, amely mégis a használatból ered, azonban ezt fenntartva nem lehet a gyakorlatot tekinteni a norma forrásának.

2. 3. Modern megközelítésben a nyelvi norma nem a használaton nyugszik, amely a beszéd (*parole*) szintjén állandó változásnak van kitéve, mert a beszédet alkotó elemek halmaza lehet végtelen számosságú és egyéneenként eltérő. Ezért a nyelvi elemek – ez esetben a szavak – nem képesek a nyelvi norma hordozására, és csoportjuk nem is szolgálhat a nyelvi norma alapjául. Sokkal inkább alapnak tekinthető az elemek összekapcsolásáért felelős operatív szabályok halmaza, amely véges számosságú és változatlan (COHEN 1996: 173). Ennek következtében az eltérés (*écart*) fogalma, mint a nyelvi norma megszegése, amelyet sokan azonosítottak a költőiség jellegzetes vonásaként, maga is logikai jelentést nyer, ilyenformán megalkotható egy olyan algoritmus, amely megteremtheti az alakzatok kiszámításának lehetőségét (ibid.). Ezzel az algoritmussal maga a nyelvhasználat is modellezhető lenne. JEAN COHEN a neoretorikusok munkásságát alapul véve kimutatja, hogy a trópusok és az alakzatok merev elkülönítését a modern retorikának át kell gondolnia, mert észlelésük és dekódolásuk útja ugyanaz, csak a hagyomány az interpretációs mozzanatok közül mást vett figyelembe az alakzatok, és mást a trópusok értelmezésében. COHEN szorgalmazza egy átfogó elnevezés bevezetését a figurákra és a trópusokra, ahogy már azt a μ -csoport is tette, de a két külön elnevezést megtartja.

Érvelése szerint az alakzatok és trópusok működése a következő ábrán szemléltethető:

3. ábra: Cohen trópuelmélete

A két tengelyt ábrázoló modell gondolata JAKOBSONTÓL ered, ezt alakítja tovább COHEN. Minden hasonló vagy egyenértékű nyelvi egység és grammatikai jelenség, azaz a paradigma a függőleges tengelyhez van rendelve, ez a tengely a jakobsoni minta az ekvivalencia, illetve a válogatás tengelye. A szöveg megalkotója az ezen a tengelyen felhalmozott, valamilyen szempontból hasonló, sőt akár szinonim nyelvi elemekből válogat. Ezeket az elemeket a közlési szándéknak és a szabályok paradigmájának megfelelően egymás után helyezve szöveggé vagy alakzattá állítja össze. Ez a folyamat azonban már a

vízszintes tengelyen történik, amely a kombináció és a folyamatosság tengelye. A paradigmák és a kombinációs szabályok a nyelvi kód részei, amelyeket a beszélő a közlés során aktualizál, miközben egyúttal válogat is a lehetséges nyelvi paradigmák sokaságából (ADAMIK 2004: 67). COHEN elmélete szerint egy trópus esetében a szintagmatikai tengelyen létesül az eltérés, a paradigmaticai tengelyen pedig valamilyen jelentésváltozás megszünteti azt. A szemantika síkján a jelentésváltozás paradigmaticai tengelye elfedi a jelentésbeli összeférhetetlenség szintagmatikai tényét. Ezért – mondja COHEN – a régi retorikák nem is vettek tudomást a szemantikai anomália jelenségeiről, így a hagyományos trópuselméletek mindenképpen felülvizsgálatra szorulnak. Az alakzatok, vagyis a nem-trópusok esetében az ábra hasonló, csupán annyi a különbség, hogy a vizsgálat a szintagmatikai tengelyre koncentrálódott, és a hagyományos felfogás a paradigmaticai tengelyről nem akart tudomást venni (COHEN 1996: 209). Ebben a megközelítésben úgy tűnik, mintha a trópusok tana figyelmen kívül hagyta volna, hogy valójában minden trópus magában hord egy nem-trópusot, minthogy minden jelentésváltozás magában hordja saját korrekcióját. Ez a két rendellenesség közötti ellentétes és kiegészítő mechanizmus alkotja minden alakzat vázát (1996: 122).¹⁹

2. 4. Mint Catherine KERBRAT-ORECCHIONI is rámutat, a trópus fogalma csak a nem-trópusal oppozícióban értelmezhető, azaz csak valamilyen „nem-figurális” jelentéshez képest tudjuk megragadni a trópusok *differentia specificájának* tartott figurális jelentést (1986: 97-99). Emiatt a „*Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?*” típusú megnyilatkozásokat csak akkor nevezhetjük indirekt közléseknek, ha figyelembe vesszük, hogy a norma szerinti nyelvhasználatban ez az információkérés jellegzetes nyelvi megnyilvánulási formája. A dekódoló ugyanakkor tudatában van annak, hogy bizonyos megnyilatkozás-típusoknak nagy eséllyel lehet specifikus illokúciós értéke is (GOFFMANN 1983: 105).²⁰ A trópusok lényegéből következik, hogy a megnyilatkozásban, a *parole* szintjén egy olyan jelentést aktualizálnak, amely eltér a *langue* szintjén lévő jelentéstől; ez a *parole* szintjén aktualizált jelentés lesz az adott megnyilatkozás denotátuma. Ez az implicit, csak a kontextus révén megragadható jelentés a megnyilatkozás „valódi” jelentése.

2. 5. A modern nyelvtudomány is nyitva hagyja a kérdést, hogy tényleg normasértés eredményei-e az alakzatok és a trópusok. Az alakzatok estében elmondható, hogy valóban eltérnek az ún. szokványos beszéd módtól (*consuetudo*), hiszen ezért hatásosak. Ezzel

¹⁹ Tout non-trope implique un trope, parce que tout écart exige sa propre réduction par changement de sens, et que c'est ce jeu inverse et compensatoire de deux anomalies qui constitue l'économie de toute figure.

²⁰ „in a particular context, a speech form having a standard signifiacnce as a speech act can be employed [...] to convey something not ordinarily conveyed by it” (KERBRAT-ORECCHIONI kiemelése 1994: 58).

együtt az alakzatok és trópusok mégsem egyszerű anomáliák, hiszen részei a mindennapos nyelvhasználatnak (*usus*), sok esetben annak idiomatikus elemei. A nyelvi kompetencia alapján generálhatók, szabályszerűségeik leírhatók a tudományos eszköztár segítségével (SZIKSZAINÉ 2007: 33).

IV. Trópusok és nem-trópusok: rendszerezési kísérletek

A retorikai jelenségek rendszerének nyitottsága ellenére is léteznek olyan szempontok, amelyek révén a sokszor csak listaszerűen rögzített formációk is csoportosíthatók, jóllehet minden csoportosítás valamilyen célirányos döntés eredménye, e célok mellett és ellenében lehet argumentálni. A retorikai rendszer, éppen képlékenysége és állandó változása miatt, nem tartalmaz örökérvényű kategóriákat. Az alakzatok és trópusok szétválasztása a retorika egyik legnagyobb problémája. Mivel minden csoportosítás célirányos döntés eredménye, ezért a trópusok felfoghatók az alakzatok alkategóriájaként éppúgy, mint az *ornatus* eszközeinek egyik részhalmazaként, amely utóbbinak második részhalmaza a figurák osztálya. A rendszer rendkívüli képlékenysége egyik felfogást sem cáfolja, azonban a retorikai jelenségek mélyebb, kognitív vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy célszerűbb a két csoportot két különálló, egyenértékű halmazként tárgyalni. Mint a naiv megközelítés is sugallja, az alakzatok értelmezésére és csoportosítására számos megoldás születhet a rendszer képlékenysége és nyitottsága miatt. Az értekezés következő fejezete e rendszerezési lehetőségekből mutat be, a rendelkezésre álló anyag hatalmas mennyisége miatt csupán a legjellemzőbb változatokat részletezve.

V. A nyelvi képek és alakzatok elmélete a klasszikus hagyományban

1. Alakzatok és trópusok: eltérés a normától? (Stíluserények és hibák)

1. 1. 1. A stíluserények elmélete mondhatni egyidős a költészettel, az irodalommal, hiszen amióta csak léteznek olyan művészi produktumok, amelyeknek alapanyaga a nyelv, léteznek hibák és megvalósítandó elvárások. Már a homéroszi eposzok utalásaiból is (Iliász II. 370-374 és Iliász XV. 281-285) rekonstruálható egyfajta elvárási horizont, amelynek összetevői azok a tulajdonságok, amelyeknek a „jól formált” beszédet jellemeznie kell (MICHEL 1979: 6). Homérosz alapján a megnyilatkozásoknak a következő tulajdonságokkal kell rendelkezniük: *γλυκύτης καὶ κάλλος*, azaz édesség és kellem, egyszerűség (*ᾠφέλεια*), szemben a bonyolult és követhetetlen, túldíszített szólammal, a kifejezés ereje, az expresszivitás igénye (*ἀκμή*), az elemek megfelelő elrendezése (*εὐταξία*), és végül a tömörség (*βραχύ*). Az ilyen erényekkel ékes beszéd harmonikus, méltóság és báj sugárzik belőle, ahogy a HALIKARNASSZOSZI DIONYSIOS írta Démoszthenészről szóló művében: *καὶ γὰρ ἀξίωμα καὶ χάρις αὐτῶν ἐπιτρέχει ταῖς ἀρμονίαις*.²¹

1. 1. 2. Az a szónok, aki birtokában van az említett jó tulajdonságoknak, képes arra, hogy mindig megfelelő módon, elegánsan fejezze ki magát, ami leginkább a korrekt és logikus mondatfűzésben nyilvánul meg – mondja a *Rhetorica ad Herennium* szerzője.²² A tökéletes stílus három jellemzőjét sorolja fel: választékosság (*elegantia*), szerkesztettség (*compositio*) és a fenség (*dignitas*). A korai római retorikairodalomban a szerkesztettség, azaz a jólformáltság leginkább az elrendezés, a grammatikai pontosság felől ragadható meg. A nyelvelméletek mindig nagymértékben befolyásolták a retorikáról, azaz a beszéd művészetéről alkotott koncepciókat (RAMBAUD 1979: 35).

1. 1. 3. A latin stíluserények legpontosabb katalógusa CICERO *Brutus* című műve, ahol Caesar szónoki stílusának elemzése ürügyén a szerző részletezi az eszményi megnyilatkozás jellemzőit. Az ékesszóló (*eloquens*) akkor végzi tökéletesen a feladatát, ha egyszerre tanít, meggyőz, megindít és gyönyörködtet: *tria sunt enim, ut quidem ego sentio,*

²¹ Idézi: A. MICHEL, *ibid.*

²² *Rhetorica ad Herennium* IV, 17: *Elegantia est quae facit ut locus quisque unus pure et aperte dici videatur. Haec tribuitur in Latinitatem, explanationem.*

quæ sint efficienda dicendo: ut doceatur is apud quem dicetur, ut delectetur, ut moveatur vehementius (Brutus 49, 185).

1. 2. 1. A görög-latin retorikusok a stíluserényekkel állítják szembe a nyelvi hibákat, és ezektől elkülönítve tárgyalják a retorikai alakzatokat. A szabatossgot sérti a barbarizmus és a mondattani hiba, azaz a szoloicizmus, de maga a túlzásba vitt szabatossg, az affektálás is. A világosság (*perspicuitas*) ellen vét a homályos megfogalmazás (*obscuritas*), a kétértelműség (*ambiguitas*), illetve a világosság elvének megsértése, a dagályos körmondat. A díszítés elmaradása szintén durva hiba, hiszen művészietlen stílust eredményez. Az *aptum*, azaz a megfelelőség, az adekvát kifejezés használatának elvárása elleni vétség (*ineptum*) az oda nem illő szavak használata, a nyelvi rétegek keverése. A helyes stílus kialakítását, a hibátlan latin nyelvhasználat, a *latinitas* tökéletesítését pedig VARRO és a két neves grammatikus: DIOMEDES és CHARISIUS nyomán négy faktor határozza meg: a nyelv természete (*natura*), az analógia mechanizmusa, a használat (*consuetudo*) és a tekintélyelv (*auctoritas*) (LUHTALA 2005: 139). QUINTILIANUS és AUGUSTINUS is hasonló kritériumokat határoznak meg: *ratio, consuetudo, vetustas, auctoritas*.²³

1. 2. 2. A nyelvi hibákat az ókori görögök két kategóriába sorolták, megkülönböztették az idegenszerűség vétségét, azaz a barbarizmust, illetve a szoloicizmust, ami a nyelvhelyesség megsértése, tehát szintaktikai jellegű nyelvtani hiba (KOCZSÁNY-SZIKSZAINÉ 2003: 20). A szoloicizmusnak hagyományosan négy típusa lehetséges: a szó szerkezet hiányossága, a normától eltérő szórend, a vonzatok vagy a vonzatszerűen összetartozó terminusok formájának megváltoztatása, a szó szerkezet szükségtelen kibővítése. A nyelvi hibák ilyen alapos rendszerezése és elnevezése nagy valószínűséggel a sztoikusoktól származik, mivel a sztoa előtti időkből nem adatolható (ADAMIK 1998: 93). A már idézett DIOGENES volt az első olyan grammatikus, aki a barbarizmus és a szoloicizmus fogalmát a stíluserények ellentétéként tárgyalta. ARISZTOTELÉSZ a két megnevezést már terminus technicusként használta, de nem definiálta, ugyanakkor rámutatott relatív voltukra is. Az ugyanis, hogy mi számít barbarizmusnak vagy szoloicizmusnak, mindig az adott közösség gyakorlatától függ, mint azt a hajítódárda (*σίγνον*) példája is bizonyítja.

²³ *Inst. Oratoria* I, 6, 1 és *Ars breuiata* 1,8: *Latinitas est observatio incorrupte loquendi secundum Romanam linguam. Constat autem modis tribus, id est ratione auctoritate consuetudine. Ratione secundum artem, auctoritate secundum eorum scripta quibus ipsa est auctoritas attributa. Consuetudine secundum ea quae loquendi usu placita adsumptaque sunt.*

A „hajítódárda” ugyanis a ciprusiak számára hétköznapi, közönséges kifejezés, de a többi görögül beszélő közösség számára idegen.²⁴

1. 2. 3. Valószínűsíthető, hogy a sztoa előtt a barbarizmus a *Hellenismus* (*ἑλληνίζειν*, helyes görögséggel beszél) ellentétpárja volt, vagyis a barbár, azaz nem görög elemet jelentette a szabályos formával szemben, a szoloicizmus pedig az *Atticizmussal* állt szemben, és ezen ekkor még nem a nyelvi hibát, hanem a provinciális nyelvhasználatot értették, szemben a köznyelvi, normatív alakokkal.

1. 2. 4. A nyelvi hibalehetőségek, a normától való eltérések kategorizációja már a sztoikusok színrelépése előtt is létezett, mind PLATÓN, mind ARISZTOTELÉSZ felsorolja a nyelvi hibák keletkezésének négy alaptípusát, a hozzáadást (*πρόσθεσις*), elvételt (*ἀφαίρεσις*), felcserélést (*ἀλλοίωσις*) és az átalakítást (*μετάθεσις*).

1. 3. 1. A Herenniushoz címzett retorika szerzője a helyes latin nyelvhasználat (*Latinitas*) és a világosság (*explanatio*) kapcsán említi a kétfajta nyelvi hibalehetőséget, a barbarizmust és a szoloicizmust. QUINTILIANUS arra is felhívja a figyelmet, hogy mind írásban, mind szóban el lehet követni hibákat, az írásban elkövetett hibák a szóbeliségben is visszatérnek (betűk vagy szótagok hozzátoldása vagy elvétele, felcserélése, megváltoztatása), de a beszédben előforduló hibák (hehezet elrontása, tagolási hibák, összevonások, diftongus alkotóelemeinek külön ejtése, hibás hangsúly) nem szükségszerűen térnek vissza az írásos változatban.²⁵

1. 3. 2. A barbarizmus QUINTILIANUS olvasatában az egy szóalaknyi terjedelmű hibát jelenti, míg a szoloicizmus már több szóra, szófüzésekre terjed ki. A barbarizmusnak három fajtáját ismeri,²⁶ az idegen szavak átvételét, az indulattól fűtött durva megszólalást, illetve a négy átalakító művelet révén megváltoztatott szóalakok használatát. A szoloicizmusnak négy típusa van, ezek *adiectióval* (*πρόσθεσις*), *detractióval* (*ἀφαίρεσις*), *transmutatióval* (*μετάθεσις*) vagy *inversióval* (*ἀλλοίωσις*) keletkeznek, de szoloicizmus a szócsere is, amikor a beszélő egy alak helyett egy másikat hasz-

²⁴ Poétika 1457b skk: τὸ γὰρ σίγνον Κυπρίους μὲν κύριον, ἡμῖν δὲ γλώττα, δόρυ δ' ἡμῖν μὲν κύριον, Κυπρίους δὲ γλώττα.

²⁵ *Inst. Oratoria* I, 5, 6: Interim vitium quod fit in singulis verbis sit barbarismus. Occurrat mihi forsitan aliquis: quid hic promisso tanti operis dignum? aut quis hoc nescit, alios barbarismos scribendo fieri, alios loquendo (quia quod male scribitur male etiam dici necesse est, quae vitiose dixeris non utique et scripto peccant), illud prius adiectione detractio inmutatione transmutatione, hoc secundum divisione complexione adspiratione sono contineri?

²⁶ *Inst. Oratoria* I, 5, 7-33

nál.²⁷Ez utóbbi hiba főleg az activum és a passivum alakjainak, az igeidők, módok, valamint a szám, főnevek esetében a nem, szám vagy eset felcseréléséből adódik. Az ilyen típusú hibákra nemcsak az archaikus szövegekben található számos példa, hanem előfordulnak szép számmal Livius és Vergilius műveiben is. A szoloicizmus költői szövegekben általában akkor jelenik meg, amikor a lélektani motívumok erősebbek a logikai-grammatikai szabályok érvényesítésénél.

1. 3. 3. A nyelvi hibák és az alakzatok szorosan összefüggenek, mert a beszédet megszépítő figurák is ugyanazon eljárásokkal jönnek létre, mint a barbarizmusok és a szoloicizmusok. Sőt, annak megítélése, hogy mi számít hibának, és mi számít díszítőmenynek, meglehetősen önkényes: amit a hétköznapi beszélőnek hibaként rónak fel, egy költő esetében elnézésre, vagy akár dicséretre számíthat.²⁸A lényegi különbség a pusztaszoloicizmusok és a képek és alakzatok összessége között a tudatosság: ugyanis minden szóalakzat hibának minősülne, ha nem szándékosan használná a beszélő, hanem véletlenszerűen. Mivel az alakzat és a kép eltér a „hagyományos” beszédmódtól, esztétikai funkciója van. Ez a funkció viszont az állandó használat során eltűnik, a figura „kiüresedik”, alakzatjellege megszűnik azáltal, hogy a használó közösség mindennapos nyelvhasználatának részévé válik (KEMÉNY 2002: 293).

1. 3. 4. QUINTILIANUS az alakzat forrásának a nyelvi hibát jelölte meg, de megnevezte még azt a két momentumot is, amelyek nélkül a nyelvi hiba sohasem válhatna alakzattá. Az egyik momentum a hagyomány, hogy a használó közösség az adott nyelvi hibát alakzatként ismerje el, a másik pedig a szándékosság, azaz az intencionalitás.²⁹

1. 3. 5. QUINTILIANUS okfejtése azt is tartalmazza, hogy a hiba természetes velejárolja a nyelvhasználatnak. A két legfontosabb megállapításból – a hibák elvezetnek az alakzatok létrejöttéhez, és hogy a hibák a nyelvhasználatának részei – a retorikatudomány két

²⁷ *Inst. Oratoria* I, V, 40-41: Haec tria genera quidam diducunt a soloecismo, et adiectionis vitium pleonasmon, detractionis ellipsin, inversionis anastrophen vocant: quæ si in speciem soloecismi cadat, hyperbaton quoque eodem appellari modo posse. Inmutatio sine controversia est, cum aliud pro alio ponitur.

²⁸ *Inst. Oratoria* I, 5, 11: Sed quidam fere in iactationem eruditionis sumere illa ex poetis solent, et auctores quos praelegunt criminantur. Scire autem debet puer haec apud scriptores carminum aut venia digna aut etiam laude duci, potiusque illa docendi erunt minus vulgata.

²⁹ *Inst. Oratoria* IX, 3, 3-5: Verum auctoritate vetustate consuetudine plerumque defenditur, saepe etiam ratione quadam. Ideoque, cum sit a simplici rectoque loquendi genere deflexa, virtus est si habet probabile aliquid quod sequatur. Una tamen in re maxime utilis, ut et cotidiani ac semper eodem modo formati sermonis fastidium levet et nos a vulgari dicendi genere defendat. Quod si quis parce et cum res poscet utetur, velut adperso quodam condimento iucundior erit: at qui nimium adfectaverit, ipsam illam gratiam varietatis amittet. Quamquam sunt quaedam figurae ita receptæ ut paene iam hoc ipsum nomen effugerint: quæ etiam si fuerint crebriores, consuetas aures minus ferient. Nam secretæ et extra vulgarem usum positæ ideoque magis notabiles ut novitate aures excitant, ita copia satiant, et se non obvias fuisse dicenti, sed conquisitas et ex omnibus latebris extractas congestasque declarant.

jelentős problémája bontakozik ki. Az egyik az a kérdés, hogy meddig terjednek a retorikai jelenségek határai, azaz milyen módon lehet definiálni és körülhatárolni az alakzatok vagy a trópusok körét. A másik kérdés pedig, az előzővel szoros összefüggésben, hogy egyszerűen nyelvi jelenségek-e a trópusok, egyéb, hasonló jelenségek mellett.

1. 3. 6. Mivel a rendszer képlékeny, az elhatárolás problémája nincs megoldva, a szerzők a mindenkori gyakorlat kívánalmainak függvényében alakították ki a maguk elméletét. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a természetes nyelv felől sincs világosan elhatárolva, hogy mi számít trópusnak vagy alakzatnak és mi nem (KOCSÁNY–SZIKSZAINÉ 2003: 22). QUINTILIANUS rámutat, hogy a trópusok és az alakzatok végső soron a nyelvhasználat részei. Ezt a gondolatmenetet folytatva NIETZSCHE megállapítja, hogy a közönséges beszéd és a retorizált beszéd között nincs különbség. A nyelvművészek hozzák létre a nyelvet, és azok a nyelvi hibák, amelyeket a gyakorlat (*usus*) megszilárdít, alakzatként rögzülnek. (NIETZSCHE 1997: 23-24). A trópusokat létrehozó, mentális síkon elvégzendő művelet csak a jó stilisztákban, a művészekben tudatosul, ők választanak tudatosan egy-egy gondolat lehetséges nyelvi megformálásai között, míg mások ösztönösen, nyelvi kompetenciájuktól függően használják a lehetséges formákat (SZIKSZAINÉ 2007: 13). Ilyenformán a trópusok és az alakzatok nem alkotnak másodlagos nyelvi kódot, vagyis nem alkotnak különálló rendszert, amelyhez külön szintaxist és szemantikát lehetne rendelni, hanem a nyelv részeiként funkcionálnak.

2. Az alakzatok és képek szétválasztása a klasszikus hagyományban

2. 1. A trópusok, azaz a „fordulatok” másképpen „beszédmódok” a hellenisztikus retorikákban nyernek speciális értelmet, bár magát a trópusnak nevezett jelenséget már GORGIASZ is tanulmányozta, és felismerte, hogy a „trópus” kategórián belül további alosztályokat lehet létrehozni. Bár művének címe azt sugallja, hogy nem a szóképekkel foglalkozik, az általa tárgyalt formációk nem mindegyike alakzat, akadnak köztük a későbbi retorikákban trópusként felvett jelenségek. Kortársa, a calactei CAECILIUS töredékeiben szintén található olyan szövegek, amelyekből kitűnik, hogy Gorgiaszhoz hasonlóan ő sem különítette el egymástól az alakzatokat és a trópusokat. Maga a terminus technicus a görögben eredetileg fordulatot, módot, majd speciálisan beszédmódot jelentett, etimológiája a *τρέπειν* (fordít, forгат, módosít, felcserél) igére vezethető vissza. Ebből a töből képezhető a fordulat, eltérés, irányváltás jelentésű *τροπή*, és a módot jelentő *τρόπος* kife-

jezés, amelyből a nyelvtudományban használt terminus technicus eredeztethető (B. MEYER 1993: 14). A hellenisztikus retorikák a „természetes” azaz eredeti, elsődleges jelentésüktől eltérő értelemben használt szavakat határozták meg trópusként (BOLONYAI 1993). A görög retorikák a trópusokról, mint felcseréléssel létrejött retorikai jelenségekről beszélnek.³⁰ ADAMIK kiemeli, hogy a görög retorikákban már a Kr. e. 3-2. században elkülönülnek egymástól az alakzatok és a szóképek (ADAMIK 2005: 30). Karl BARWICK és az ő nyomán Gualtiero CALBOLI a sztoikusoknak (Kr. e. 3-2. sz.) és a pergamoni grammatikusoknak tulajdonítja a két jelenség elválasztását. BARWICK abból indul ki, hogy a római *ars grammatica* a sztoa eredményein nyugszik, a szóképek (τρόποι) pedig a grammatika részét alkották, elméletüket tehát a sztoikusok dolgozhatták ki. BARWICK megállapításai AUGUSTINUS *De Dialectica* c. művének 6. fejezetére támaszkodnak, amelyben a szerző leírja, hogy az első szavakból a hasonlóság (*similitudo*), a közelség (*vicinitas*) és az ellentét (*contrarium*) alapján alkothatnak a beszélők új szavakat új fogalmak megnevezésére. A szóképek pedig az említett elvek alapján jöttek létre. BARWICK és CALBOLI meg is próbálják rekonstruálni a szóképek rendszerét a sztoikus hagyomány szerint, így a következő trópusokat különítik el: onomatopoiia, katakrézis, metafora, metalepszis, synecdoche, metonímia, antonomázia, antifrázis (BARWICK 1957: 89-90 és CALBOLI 1969: 50-54). Kettejük elméleteit D. FEHLING kérdőjelezte meg Barwick könyvéről írt recenziójában, amikor rámutatott, hogy a trópusok révén nem új szavak, hanem új jelentések keletkeznek (FEHLING 1958: 167-170). A trópusok tana nem épült be a szóalkotás tanába, ugyanakkor a neologizmus, azaz az új szó alkotása szerepel a trópusok között. ADAMIK is Fehling elképzelései mellett érvel, mikor rámutat, hogy a római retorikusok, CICERO és QUINTILIANUS nem hivatkoznak a sztoikusokra, sőt, CICERO egyenesen negatív véleménynyel volt a sztoa retorikájáról.³¹ A sztoikusoknak tulajdonított négy változási kategóriát pedig már PLATÓN megemlíttette a *Kratylos*-ban, ARISZTOTELÉSZ *Poétikájában* pedig pontos leírást nyújtott a négy nyelvi alpműveletről, amelyre a hagyomány a trópusokat visszavezette.³² A négy művelet (*adiectio*, *detractio*, *immutatio*, *transmutatio*) felhasználásával a beszélő a λόγος alkotóelemeit egyéni módon használhatja fel a szövegalkotás során (SPINA 2004: 206).

³⁰ TRYPHON, *Περὶ τρόπων*, in: *Rhet Graec. Sp.*, III, 191, 12: *τρόπος δὲ ἐστὶ λόγος κατὰ παρατροπήν τοῦ κυρίου λεγόμενος κατὰ τινα δήλωσιν κοσμιωτέραν ἢ κατὰ τὸ ἀναγκαῖον.*

³¹ *De finibus bonorum et malorum* IV, 3, 7 ADAMIK T. kiemelése (2005: 31)

³² *Poétika* 1457b-1458a35

A *Poétikában* ARISZTOTELÉSZ az átvitelben szereplő terminusok függvényében már tipizálja is a nyelvi képeket – a metafora elnevezés alatt ugyanis nem kizárólag a későbbi retorikák által metaforának nevezett formációt érti. Megkülönböztet analógia alapján létrejövő metaforákat (*κατὰ τὸ ἀνάλογον*), fajfogalomról fajfogalomra (*ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ εἶδος*), nemfogalomról fajfogalomra történő átviteleket (*ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τὸ γένος, ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος*). Az első valódi értelemben vett trópus- klasszifikáció már az alexandriai TRYPHÓN műve (LAUSBERG §557), ő tizennégy trópust sorol fel, a következőket: metafora, katakrézis, allegória, ainigma, metalepszis, metonímia, synecdoche, onomatopoiia, perifrázis, anastrophe, hyperbaton, pleonazmus, ellipszis és parapléróma. A sztoikusok tipológiájához képest új formációnak számít a metalepszis, amely a szövegösszefüggésbe nem illő szinonimát jelöli, az ainigma olyan beszédmod, melyet a befogadó nem, vagy csak részben tud dekódolni, az anastrophe a szórend felborítása, a pleonasmus szószaporítás, az ellipszis kihagyásos szerkezet, a parapléróma pedig a beszéd kiegészítése. Ez utóbbi négy trópus a klasszikus hagyományban gondolatalakzatként is feltűnik (ADAMIK 2005: 26).

2. 2. 1. A *Rhetorica ad Herennium* szerzője a szóalakzatok között (*exornationes verborum*) tárgyalta a trópusokat, mivel minden retorikai jelenséget alakzatnak nevezett. A csoportképzés fő indoka az volt, hogy valamennyi formációban a felhasznált szavak jelentése eltér a hétköznapi, elsődleges jelentésüktől.³³ Összesen tíz ilyen típusú jelenséget nevez meg: neologizmus (*nominatio*), antonomázia (*pronominationis*), metonímia (*denominatio*), körülírás (*circumitio*), hyperbaton (*transgressio*), hyperbole (*superlatio*), synecdoche (*intellectio*), katakrézis (*abusio*), metafora (*translatio*), allegória (*permutatio*). A felsorolt jelenségek már nem mindegyike szerepel a trópusok között a későbbi retorikai hagyományban, egyesek átkerülnek a szintaktikai alakzatok közé, míg mások olykor gondolatalakzatként tűnnek fel (allegória).

2. 2. 2. CICERO is felcseréléssel létrejött nyelvi jelenséggként értelmezte a trópusokat.³⁴ Első retorikai tárgyú munkájában a *De oratore*-ban a szóképekre még csak a *translatus* kifejezés utal (ADAMIK 2005: 24). A Kr. e. 46-ban megjelent *Orator* című értekezésében az egyes stílusnemek taglalásakor kitér az átvitt értelemben használt kifejezé-

³³ *Rhetorica ad Herennium* IV, 31, 42: Earum omnium hoc proprium est, ut ab usitata verborum potestate recedatur atque in aliam rationem cum quadam venustate oratio conferatur.

³⁴ *Brutus* 17, 69: Ornari orationem Graeci putant, si verborum immutationibus utantur, quos appellant *tropous*, et sententiarum orationisque formis, quae vocantur *schemata* – ez az első olyan előfordulása a trópus kifejezésnek, amikor terminus technicusként a nyelvi képet jelöli.

sekre.³⁵ Azokat a kifejezéseket tekinti átvitt értelműnek (*tralatus*), amelyek úgy keletkeznek, hogy az egyik dolog nevét átvisszük a másokra, nem pusztán csak a szépség vagy a kellemesség végett, hanem akár a két dolog közötti hasonlóság vagy kapcsolatos viszony miatt is.³⁶ Lényegében tehát a metafora és a metonímia jelenségét írja le CICERO, amikor kijelenti, hogy az egyik esetben a hasonlóság (*per similitudinem*), a másikban pedig az érintkezés (*ex re consequenti*) generálja a retorikai jelenséget. Ezzel nem kevesebbet mond ki, mint hogy a nyelvi képek két csoportra oszthatók szét az elvégzett művelet jellege szerint, azaz megelőlegezi a Jakobson-féle metonímia-metafora dichotómiát (ADAMIK 2005: 25).

2. 2. 3. QUINTILIANUS már külön tárgyalta a trópusokat és a figurákat. A trópus terminusról előrebocsátja, hogy azokat a jelenségeket fogja vele jelölni, amelyeket a korábbi hagyomány fordulatnak (*motus*) nevezett.³⁷ A trópus fogalma alatt azt a jelenséget értette, mikor egy szó vagy kifejezés jelentése áttevődik a saját jelentésből egy másik jelentésbe³⁸. A figurák és trópusok megkülönböztetése sokszor nem egyértelmű, mert rengeteg hasonlóság és átfedés van a két csoport között, ráadásul mindkét osztály eltér az úgynevezett nyelvi normától, vagyis attól a „természetes” nyelvi formától, amelyhez viszonyítva egy-egy kifejezésnek stilisztikai értéket tulajdoníthattak. Nem lehet éles és egyértelmű határokat megállapítani közöttük, és előfordulhat az is, hogy egy jelenséget akár mindkét kategóriába be lehet sorolni – mint ahogy tette QUINTILIANUS az iróniával, mert az szerinte lehet trópus és alakzat egyaránt. Mi a *differentia specifica* tehát Quintilianus szerint a trópusok esetében? A trópus a kifejezés természetes és eredeti jelentéséből más jelentésbe való átvitel a beszéd díszítése céljából.³⁹ A trópusban más szavakat használ a beszélő, a figura viszont a köznapi beszédmódtól való eltérés a szófűzésben. A trópusok

³⁵ *Orator* 24, 80: Supellex est enim quodam modo nostra, quae est in ornamentis, alia rerum alia verborum. Ornatus autem verborum duplex: unus simplicium alter conlocatorum. Simplex probatur in propriis usitatisque verbis, quod aut optime sonat aut rem maxime explanat; in alienis aut translatum et factum aliunde ut mutuo, aut factum ab ipso ac novum aut priscum et inusitatum; sed etiam inusitata ac prisca sunt in propriis, nisi quod raro utimur.

³⁶ *Orator* 27, 92: Tralata dico, ut saepe iam, quae per similitudinem ab alia re aut suavitatis aut inopiae causa transferuntur; immutata, in quibus pro verbo subicitur aliud, quod idem significet sumptum ex re consequenti.

³⁷ *Inst. Oratoria* VIII, 5, 35: Reddam nunc quam proximam esse dixeram partem de tropis, quos motus clarissimi nostrorum auctores vocant. Horum tradere praecepta et grammatici solent; sed a me, cum de illorum officio loquerer, dilata pars haec est, quia de ornatu orationis gravior videbatur locus et maiori operi reservandus.

³⁸ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 1: „tropos est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio”, ill. IX, 1, 4: „...tropos sermo a naturali et principali significatione translatus ad aliam orandae orationis gratia, vel, ut plerique grammatici finiunt, dictio ab eo loco, in quo propria est, translata in eum, in quo propria non est.”

³⁹ *Inst. Oratoria* IX, 1, 4: „... est igitur tropos sermo a naturali et principali significatione tralatus ad aliam orandae orationis gratia.”

kategóriája azonban korántsem homogén. QUINTILIANUS nyomán megkülönböztethetünk ún. szó-trópusot és gondolat-trópusot. A szó-trópusok, mint például a metafora vagy a metonímia a szó szintjén rögzíthetők, míg a synecdoche, az allegória, az emphasis és a hyperbola már gondolat-trópusok (LAUSBERG § 894). Ez utóbbiaknál előzetesen feltételezünk egy adott tartalmat, gondolatot, amelyhez képest a trópus mást mond: az irónia esetében az eredeti tartalom ellenkezőjét, a hyperbola esetében az eredeti gondolat felfokozott, túlzó megjelenítését, a synecdoche esetében pedig annak totalitásából egy részt kiragadva vagy fordítva: egy rész helyett magára az egészre utalva (KOCZSÁNY-SZIKSZAINÉ 2007).

2. 3. 1. Nem különbözik ettől a meghatározástól DONATUS trópuselmélete sem, amely szerint a trópus a beszéd díszítésére szolgáló jelentésváltozás, azaz átvitel, amelynek alapja a terminusok denotatívumai között feltételezett hasonlóság.⁴⁰ A jeles grammatikus megállapítja, hogy tizenhárom trópus létezik: *Sunt autem tropi tredecim: metaphora, catachresis, metalepsis, metonymia, antonomasia, epitheton, synecdoche, onomatopoeia, periphrasis, hyperbaton, hyperbole, allegoria, homoeosis.*⁴¹ Ezek közül a formációk közül nem minden minősül egységesen trópusnak. Az *epitheton* például önmagában nem feltétlenül eredményez figurális jelentéstartalmat, hiszen nem más, mint egy főnév és egy melléknév összekapcsolása minden külön kritérium nélkül. Csak akkor számíthatna trópusnak, ha metaforikus vagy metonimikus értelmezési stratégiát igényelne. Az onomatopoeia és az antonomázia valójában egy új név alkalmazásai, szintén nem szükségszerűen eredményeznek szóképet. A trópusok között vannak úgynevezett fölérendelt trópusok, mint például az allegória, amely további trópuskategóriákat foglal magába: *Allegoria est tropus, quo aliud significatur quam dicitur, [...] Huius species multae sunt, ex quibus eminent septem: ironia, antiphrasis, aenigma, charientismos, paroemia, sarcasmos, astismos.* A trópusok díszítményjellegét hangsúlyozza ISIDORUS is.⁴²

2. 3. 2. A trópusok osztályáról alkotott ókori definíciókat áttekintve megállapítható, hogy a nyelvi képek mibenlétének fő kritériumaként a jelentésváltozást tekintették. A quintilianusi trópusfelfogás, amely a nyelvi jel referenciájából kiindulva a trópus fogalmát egyszerű helyettesítési viszonyként (*substitutio*) írja le, eljut a nyelvi kép szemiotikai jel-

⁴⁰ *Ars minor* III: „Tropus est dictio translata a propria significatione ad non propriam similitudinem ornatus necessitatisve causa.”

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Etymologiae* I, 37, 1-2: „... tropos Graeco nomine grammatici vocant, qui Latine modi locutionum interpretantur; fiunt autem a propria significatione ad non propriam similitudinem; (tropi) ad ea, quae intelligenda sunt, propterea figuratis amictibus obteguntur, ut sensus legentis exerceant et ne nuda atque in promptu vilescant.”

legű megközelítéséhez, amely már a jelentésváltozást tekinti a trópusok fő ismervének.⁴³ Ez a szemiotikai megközelítés csiráiban már megtalálható a cicerói *verborum immutatio* fogalmában is (MEYER, B. 1993: 24). A Quintilianus által közölt trópus-meghatározás azonban felfedi, hogy a jelentésváltozás és a jel használatának változása között a szerző még nem érzi pontosan a különbséget.

2. 3. 3. Az antik trópusfelfogások egységes jellemzője, hogy feltételeznek egy kiindulási pontot, egy eredeti jelentést (*propria*), amelyhez képest a trópus művelete révén egy újabb, megváltozott jelentés (*non propria, aliena*) jön létre. A *significatio* és a *designatio* fogalma azonban még nem különül el egyértelműen egymástól, ez a két fogalom csak az ókort követő századokban kristályosodik ki. Mint az idézett trópus-meghatározásokból is kitűnik, az ókori retorikusok szerint a trópusok, mint elméleti műveletek a *designatio* változását eredményezik.

3. Kitekintés: A *sensus figuralis* megragadása

3. 1. Az *immutatio*

3. 1. 1. A klasszikus retorikák a trópusok immutáció-jellegét emelik ki, a művelet lényege, hogy a gondolatot nem a neki a közhasználatban pontosan megfelelő terminussal fejezi ki a beszélő, hanem ennek helyére szándékosan egy másik terminust helyez. Ilyenformán már a szinonimák közötti választás is megfeleltethető az *immutatio* műveletének (MARTINKÓ 1993). A trópus tehát ellentétes a *perspicuitas* elvárásával, de hiba volna mégis egyszerű stílushibaként kezelni, hiszen nem pusztán pontatlanság, hanem mentális műveletvégzés eredménye.

3. 1. 2. A műveletvégzés célja pedig nem kizárólag csak a mondanivaló díszítése (*ornatus*) lehet, mint már QUINTILIANUS is megállapította. A trópus egyrészt megnevez olyan dolgokat, amelyre a szövegalkotó nem tud a saját nyelvéből megfelelő kifejezést találni. Ugyanakkor a nyelvi képek segítségével olyan jelentéstartalmat is, amelynek érzékeltesére az eredeti szó (*verbum proprium*) nem képes.⁴⁴ Felkeltheti a befogadó érdek-

⁴³ Quintilianus a korábbi, pusztán helyettesítési viszonyként leírt trópusok definícióján módosít, amikor a hagyományosan trópusként osztályozott hyperbaton, epitheton és onomatopoeia problémájához érkezik. Megjegyzi, hogy e a formációknak a szóalakzatok közt lenne a helye, mivel nem járnak együtt jelentésváltozással, lásd: *Inst. Oratoria* VIII. 6, 3: esse alios verbis propriis, alios in tralatis, vertique formas non verborum modo, sed et sensuum et compositionis. Quare mihi videntur errasse qui non alios crediderunt tropos quam in quibus verbum verbo poneretur.

⁴⁴ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 6: Id facimus aut quia necesse est aut quia significantius est aut, ut dixi, quia decentius. Vbi nihil horum praestabit quod transferetur, in proprium erit.

lődését a szöveg iránt, arra invitál, hogy a képek rejtvényét a befogadó sikeresen megfejtse. A jelentésváltozásra, azaz az *immutatio* műveletére az hívja fel a befogadó figyelmét, hogy az adott terminus köznyelvi jelentését alapul véve a kijelentés hiteltelen volna (*incredibilitas in ordine*). QUINTILIANUS azt is felismeri, hogy önmagukban, a szövegtörzsetből kiragadva a szavakról nem állapítható meg, hogy eredeti, vagy figurális (*translata*) értelemben használja őket a beszélő.⁴⁵ Az aktuális értelem csak a beszédhelyzetből és a kontextusból (*contextio sermonis*) világlik ki, mint később Órigenész részletesen kifejtette.

3. 2. Sensus figuralis versus sensus litteralis

3. 2. 1. A trópusok dekódolásának problémáját nem is annyira a klasszikus ókor, hanem inkább a kései antikvitás és a korai középkor elméletírói igyekeztek megoldani. A problémafelvetés maga a biblikus szövegek értelmezésének kapcsán került előtérbe. Milánói püspöke, AMBROSIUS fogalmazza meg, hogy a trópusok lényege, hogy a betű szerinti (*secundum litteram*) jelentés⁴⁶ és a kontextus (*series verborum*) sugallta, grammatikai és szemantikai viszonyok által meghatározott jelentés (*significatio*) között ellentmondás áll fenn. AMBROSIUS tehát megkülönböztet egy elsődleges jelentést (*littera*), és egy másodlagos, a szövegben implicit módon jelenlévő, de kikövetkeztethető jelentést (*quod expressit scriptum*).⁴⁷ Ez a másodlagos jelentés többféle interpretációs stratégiát is magában foglalhat, lehet allegorikus, tropologikus vagy allegorikus, a szöveg jellegétől függően, és ezek az olvasatok egyszerre jelen lehetnek akár egy szónyi terjedelmű szövegen belül is. A trópusok megalkotásának és megfejtésének képességével pedig minden ember rendelkezik, csak éppen nem egyformán, mint már ARISZTOTELÉSZ is felfedezte.⁴⁸

3. 2. 2. Ambrosius tanítványa, AUGUSTINUS szintén csak kontextusba helyezve vizsgálja a jelentést (*significatio*).⁴⁹ Ha ugyanis egy kanonizált szöveg elsődleges olvasata – ez az ambrosiusi *littera* – nem szakrális, akkor szükségszerűen lennie kell egy másodla-

⁴⁵ *Inst. Oratoria* VIII, 3, 38: *translata probari nisi in contextu sermonis non possunt*

⁴⁶ *De Noe* 22, 79: *littera evidens est*

⁴⁷ *De Noe* 15, 53: *proprie ac naturaliter carnis corruptelam indicio procellosae commotionis expressit [...] commotio enim vitiosa non est nisi per affectus commotionem; movet enim voluptates caro et ipsa voluptatibus commovetur, talis autem commotio corruptelam creat. Causa ergo corruptelae commotio istius mundi est, per quam anima uniuscuiusque degenerat* (BUREAU kiemelése 1999: 217).

⁴⁸ *Poética* 1459a 6: „Ἔστι δὲ μέγα μὲν τὸ ἐκάστῳ τῶν εἰρημένον προπόντως χρῆσται, καὶ διπλοῖς ὀνόμασι καὶ γλώτταις πολὺ δὲ μέγιστον τὸ μεταφορικὸν εἶναι. Μόνον γὰρ τοῦτο οὔτε παρ’ ἄλλον ἔστι λαβεῖν εὐφρυῖας τε σημεῖον ἔστι”.

⁴⁹ *Doctr. Christ.* III, 4, 8-9: *rarissime igitur et difficillime inveniri potest ambiguitas in propriis verbis [...] quam non aut circumstantia ipsa sermonis [...] aut interpretum collatio, aut praecedentis linguae soluat inspectio. Sed verborum translatorum ambiguitates [...] non mediocrem curam industriamque desiderant.*

gos, figurális olvasatának is.⁵⁰ Ez a másodlagos, figurális olvasat pedig már meg fogja feleltetni a szöveget a bibliai tanításoknak.⁵¹ A másodlagos interpretáció, azaz az allegorikus olvasat szintjén a külső asszociációk alakítják ki a lehetséges jelentést, de ezek az asszociációk nem szükségszerűen nyelvi jelenségek.⁵² A trópusok megfejtésében, az implicit jelentés megragadásában nem ritkán a gyakorlat, az *usus* segíti a befogadót.⁵³ Ezzel nem kevesebbet mond ki AUGUSTINUS, mint hogy az egyes trópusok nem egyforma gyakorisággal bukkannak fel a beszédben. Vannak „gyakrabban használt” trópusok, ezért automatikusan az annak megfelelő értelmezést választja a befogadó, hogy általa eljuthasson a figurális jelentéshez (*significatio altior*) és megragadhassa a szöveg értelmét (*sensus*).

3. 2. 3. AUGUSTINUS rámutat, hogy a szövegek tipizálhatók annak függvényében, hogy milyen interpretációs lehetőségeket rejtenek magukban. Megkülönböztet egyféleképpen értelmezhető szövegeket (*verba propria*), többféleképpen értelmezhető, de nem figurális jelentésű szövegeket, amelyek esetében az interpretációk forrása rossz kiejtés, barbarizmus vagy központozási hiba (*cum verba propria faciunt ambiguum scripturam*),

⁵⁰ AUGUSTINUS: *Doctr. Christ.* III, 10, 14: „Demonstrandus est igitur prius modus inveniendae locutionis propriae an figurata sit. Et si iste omnino modus est, ut quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas.”

⁵¹ *Doctr. Christ.* III, 15, 23: „Servabitur ergo in locutionibus figuratis regula huiusmodi, ut tam diu versetur diligenti consideratione quod legitur, donec ad regnum caritatis interpretatio perducatur. Si autem hos iam proprie sonat, nulla putetur figurata locutio.” Ennek a felismerésnek másik híres megfogalmazása AQUINOI SZENT TAMÁSTÓL: „... auctor Sanctae Scripturae est Deus, in cuius potestate est ut non solum voces ad significandum accomodet (quod etiam homo facere potest), sed etiam res ipsas. Et ideo, cum in omnibus scientiis voces significant, hoc habet proprium ista scientia, quod ipsae res significatae per voces, etiam significant aliquid. Illa ergo prima significatio, qua voces significant res pertinet ad primum sensum, qui est *sensus historicus vel litteralis*. Illa vero significatio qua res significatae per voces, iterum res alias significant, dicitur *sensus spiritualis*; qui super litteralem fundatur, et eum supponit.”

⁵² *De Noe* 15, 54

⁵³ AUGUSTINUS: *De consensu Evangelistarum* III, 25, 82: Sed occurrit aliud quod obsistat. Ioannes enim, quando commemoravit non in monte ab undecim, sed ad mare Tiberiadis a septem piscantibus visum esse Dominum, *Hoc iam tertio*, inquit, *manifestatus est Iesus discipulis suis, cum resurrexisset a mortuis*. Si autem acceperimus intra illos octo dies, antequam Thomas eum vidisset, ab undecim quibusque discipulis Dominum visum, non erit hoc ad mare Tiberiadis tertio manifestatum esse, sed quarto. Quod quidem cavendum est, ne quis existimet tertio Ioannem dixisse, tamquam tres solae factae fuerint manifestationes eius; sed hoc intellegendus est ad numerum dierum rettulisse, non ad numerum ipsarum manifestationum nec continuorum dierum, sed per intervalla, sicut idem ipse testatur. Nam primo ipso die resurrectionis suae, excepto quod a mulieribus visus est, id est quod in Evangelio claret, ter se manifestavit, semel Petro, iterum duobus illis, quorum erat unus Cleophas, tertio plurimis iam inde colloquentibus noctis exordio, sed hoc totum Ioannes ad unum diem referens semel computat; iterum autem, hoc est alio die, quando eum vidit et Thomas; tertio vero ad mare Tiberiadis, hoc est tertio die manifestationis eius, non tertia manifestatione. Ac per hoc post haec omnia cogimur intellegere factum esse, quod eum in monte Galilaeae secundum Matthaenum undecim discipuli viderunt, quo eos secundum constitutum praecesserat, ut impleretur etiam ad litteram quod et per angelum et per se ipsum praedixerat.

és figurális jelentésű szövegeket (*verborum translatorum ambiguitates*). A figurális jelentésű szövegeken belül Augustinus további értelmezési szinteket határoz meg.⁵⁴

3. 3. A négy értelmezési lehetőség elmélete

3. 3. 1. A kanonizált szövegek értelmezése kapcsán vetődött fel az a probléma, hogy milyen módon lehet megfeleltetni a bibliai tanításoknak bizonyos ószövetségi könyveket, melyek betű szerinti olvasata teljesen ellentmondott a hivatalos tanításoknak. Augustinus előtt már az alexandriai iskola és Órigenész is foglalkozott ezzel a problémával, ez utóbbi szerint egy kanonizált szövegnek három olvasati szintje lehet: egy betű szerinti, egy morális olvasat és egy misztikus értelmezés.

3. 3. 2. Órigenész és Augustinus nyomán a középkor jeles retorikusa, BEDA Venerabilis arra a megállapításra jut, hogy egy szöveg legfeljebb négyféleképpen értelmezhető. A betű szerinti és a morális olvasatok mellett létezik egy allegorikus és egy anagogikus interpretáció – ez utóbbi három gyakorlatilag az ágostoni *sensus spiritualis* három aspektusát foglalja magában. Beda véleménye szerint, melyet DUMARSAIS is átvesz, nem szükségszerű, hogy egy szövegben jelen legyen mind a négyféle értelmezési lehetőség, hiszen a lehetséges interpretációk száma a szövegtípus függvénye. A morális olvasat implicit erkölcsi tanítás, a szöveg által sugalmazott követendő magatartási forma. Az allegorikus interpretáció nem más, mint a szövegbe rejtett történet felfedése, amelyben a befogadót a szövegben elszórt utalások segítik. Az utolsó, anagogikus (felvezető) értelmezés az isteni kinyilatkoztatások felfedezése a szövegben – mint Beda nyomán DUMARSAIS megfogalmazta – a misztikus értelmezés, amely a földi dolgokat az isteni igazságok fényében láttatja. MELANCHTHON, aki szintén részletesen foglalkozik a *sensus figuralis* aspektusaival, RABANUS MAURUS nyomán a Jeruzsálem kifejezés példájával világítja meg, mit is jelent a négyféle interpretációs lehetőség.⁵⁵ A *sensus*

⁵⁴ *Doct. Christ.* III, 24, 34: Maxime itaque investigandum est utrum propria sit, an figurata locutio quam intellegere conamur. Nam comperto quod figurata sit, adhibitis regulis rerum quas in primo libro digessimus, facile est eam versare omnibus modis, donec perveniamus ad sententiam veritatis, praesertim cum usus accesserit pietatis exercitatione roboratus. Invenimus autem utrum propria sit an figurata locutio, illa intuentes quae supra dicta sunt.

⁵⁵ Rabanus Maurus, *Patrologia Latina* 107-108 és 112: quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas. [...] *historia* namque est, cum res aliqua quomodo secundum litteram facta sive dicta sit, plano sermone refertur (Hierusalem est) secundum litteram civitas Iudaeorum. [...] *Allegoria* est, cum verbis sive rebus mysticis praesentia Christi et Ecclesiae sacramenta signatur. (Hierusalem est) secundum allegoriam Ecclesia Christi. [...] *Tropologia* id est moralis locutio ad institutionem et correctionem morum, sive apertis seu figuratis prolata sermonibus, respicit. (Hierusalem est) secundum tropologicum anima hominis, quae frequenter hoc nomine aut increpatur aut laudatur a Domino. *Anagoge*, id est ad superiora ducens locutio, est, quae de premiis futuris et ea quae in caelis est vita futura, sive mysticis seu apertis sermonibus disputat. (Hierusalem est) secundum anagogen civitas Dei, illa caelestis, quae est mater omnium nostrum. (LAUSBERG kiemelése § 900)

litteralis/historicus a betű szerinti olvasat, ennek értelmében a Jeruzsálem szó az egykori Júdea fővárosa, Dávid király székhelye. A második, azaz a *sensus tropologicus* szerint az eszményi városállam. Melanchthon megjegyzi, hogy egyesek ezt nevezik morális olvasatnak, holott ez a jelentés valamelyik trópus művelete révén jön létre.⁵⁶ Ez a két értelmezési lehetőség, a *sensus historicus* és *tropologicus* együttes jelenléte a trópusok legfőbb kritériuma. Az allegorikus és az anagogikus értelmezés megléte már nem jellemző minden szövegtípusra, csak speciális esetekre, mint már Epiphanius első könyvében is rámutat.⁵⁷ Allegorikus értelemben Jeruzsálem maga az egyház, anagogikusan pedig a Mennyei Királyság, az örök élet (1532: 36-38). Ez utóbbi jelentés a dolgok és jelenségek világának végső, Isten országába vezető értelmét jelentette, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a világon semmi sem önmagáért való, hanem rejtett, megfejtésre váró értelemmel rendelkezik. A szerző megjegyzi, hogy a négy értelmezési szint felismerése és megragadása kizárólag a befogadó nyelvi-irodalmi kompetenciájától függ. A *sensus figuralis* mindig csak a betű szerinti, másképpen szólva elsődleges (*proprius*) olvasattal szemben ragadható meg, emiatt sokszor másodlagos jelentésként értelmezik. A szó szerinti, elsődleges olvasat és a figurális értelmezés egyszerre, egyidejűleg jelen vannak a szövegekben. A *sensus figuralis* XX. századi kutatói közül J. GARDES-TAMINE J. Cohen kutatásai alapján (*Communications* 16, p. 22)⁵⁸ feltételezi, hogy a *sensus litteralis* és a *sensus figuralis* között hierarchikus viszony áll fenn (1996: 128),⁵⁹ a befogadó az elsődleges jelentésből kiindulva alkotja meg a figurális, implicit jelentést.

4. Az alakzat-trópus dichotómia felülírása – XVI. századi klasszifikációk

4. 1. A quintilianusi merev alakzat – trópus dichotómiához való ragaszkodás jellemzi a klasszikus és kései antikvitást követő századok retorikai irodalmát, a rendszer felülírására legkorábban a reneszánsz idején tesznek kísérletet. Ilyen vállalkozásnak számít J. C. SCALIGER poétikája (*Poetices libri septem*, 1561) és az angol GEORGE PUTTENHAM retorikája (*The arte of English Poesie, The Third Booke of Ornament*), amelyekben a be-

⁵⁶ Nam tropologia in genere significat figurate dictum, nec significat sermonem de moribus. Nam τρόπος hic non significat mores, sed vocem versam a nativa significatione ad vicinam.

⁵⁷ τὰ ῥήματα θεοῦ οὐ πάντα ἀλληγορίας δεῖται, ἀλλ' ὡς ἔχει θεωρίας δὲ δεῖται, καὶ ἀισθήσεως, εἰς τὸ εἰδένας ἐκάστης ὑποθέσεως τὴν δύναμιν (idézi DRESSER 1606/2000: 121).

⁵⁸ „Toute figure, en fait, comporte un processus de décodage en deux temps, dont le premier est la perception de l'anomalie, et le second sa correction.”

⁵⁹ „Sens propre et sens figuré n'ont donc pas le même statut. Non seulement le sens figuré est donné comme postérieur au sens propre, mais il apparaît comme un avatar, et son interprétation est généralement présente comme devant se faire à partir du premier.”

széd ékesítésének eszközeit egységesen alakzatoknak (*figurae, figures*) nevezik a szerzők. SCALIGER értelmezésében a *figura* fogalma sok mindent képes magába olvasztani: a tényben vagy a kifejezésben felbukkanó változatosságot, a szokásostól eltérő és a díszítettséget szolgáló nyelvhasználatot, az ismeretek elfogadható leírását (SCALIGER III/26, 198b). PUTTENHAM szerint a nyelvi alakzatok közös tulajdonsága, hogy a köznyelvi megnyilatkozások határait átlépve, a normát valamilyen módon megsértve díszesebbé teszik a beszédet (PUTTENHAM 1589: 128).⁶⁰

4. 2. Az alakzatokon belül PUTTENHAM két nagy csoportot különít el: egyrészt a gondolatalakzatokat (*sententious figures*), amelyeknek fő ismérve, hogy egy adott nyelvi egység (akár egy mondat vagy mondat szekvencia) értelmét változtatják meg, és ezzel a változással képesek hatni a befogadóra: *figures altering and affecting the mynde by alteration of sense or intendments in whole clauses or speeches* (PUTTENHAM 1589: 159). A gondolatalakzatok halmaza tartalmazza a quintilianusi trópusokat, ezek külön alkategóriát alkotnak, mint átvitelrel létrejövő alakzatok (*figures of translation*). Átvitel alatt a szerző jelentésátvitelt, névátvitelt, név- vagy jelentésváltozást ért, amelyek egy adott szónak mennek végbe.⁶¹ Ez a felvetés mintegy megelőlegezi azt a LAKOFF-i felismerést, miszerint a metonímia és a metafora között összefüggés fedezhető fel, az egyikből le lehet vezetni a másikat (KOCSÁNY 2000: 263). A másik csoportba (*figures sensible or auricular*) tartoznak a mai értelemben vett szintaktikai és hangalakzatok, amelyek homológ sort alkothatnak, és amelyek a négy művelet révén jöhetnek létre: hozzáadással, elvonással, felcseréléssel vagy éppen átvittel.⁶² A puttenhami felosztás számos, a mai nyelvtudomány számára értékes gondolatot is magában foglal. Egyrészt megpróbálja kiküszöbölni, hogy egymással rokonítható jelenségek, mint a metafora és a hasonlat, ne kerüljenek túlságosan távol egymástól a rendszerben, másrészt rávilágít arra, a mai nyelvtudomány számára is releváns problémára, hogy tekinthetjük-e a metonímiát vagy a metaforát pusztán az *ornatus* lehetőségének, ugyanolyan rangú formációnak, mint akár az *aposiopesist* vagy az *amplificatiót*.⁶³

⁶⁰ PUTTENHAM, *The arte of English Poesie III* 1588: 128 (a szerző helyesírása eltér a mai angolétól): as figures be the instruments of ornament in euery language, so be they also in a sorte abuses or rather trespasses in speach, because they passe the ordinary limits of common utterance

⁶¹ Ibid. '[...] single words haue their sence and vnderstanding altered and figured many wayes, to wit, by transport, abuse, crosse-naming, new naming, change of name.'

⁶² PUTTENHAM 1588: 119: (figures sensible) by certaine intendments of sence of such wordes & speeches inwardly working a stirre it the minde. This latter they (Greeks) called *Energia* of *ergon*, because it wrought with a strong and vertuous operation.

⁶³ A Puttenham által felvázolt rendszerhez nagyon sokban hasonlít FONTANIER XIX. századi taxonómiája, amely az alakzatok közé sorolja a trópusokat, mondván, hogy a trópusok olyan alakzatok, amelyek egyetlen szóba sűrítenek egy figuratív jelentéstartalmat (1821/1977 : 77). A fontanier-i rendszerben az alakzatok két

4. 3. Puttenham rendszerének elemzése azonban azt is feltárja, hogy akár megőrizzük a hagyományos (quintilianusi) értelemben vett trópus-figura dichotómiát, akár megtartjuk a trópusokat az *ornatus* egészének valamilyen rendszerében, mindenképpen szembeeslünk kell az *ornatus* eszköztárában bizonyos formációknak a többitől eltérő sokoldalúságával és antropológiai gyökereivel (KOCSÁNY-SZIKSZAINÉ 2003: 7). Emiatt valamilyen módon kezelni kell az *ornatus* eszköztárát mint hagyományozott, tudatosított kifejezésformák rendszerét és azokat az általános képességeinkre visszavezethető mentális és kommunikációs műveleteket, amelyek a retorizált formációk némelyikénél jól megragadhatóan érvényesülnek.

5. A trópus mint kategória meghatározása a ramista felfogásban

5. 1. 1. RAMÉE *De imitatione* című dialógusában az *ornatus* három eszközét különíti el: a szokványostól eltérően használt, átvitt értelmű, illetve újonnan alkotott szavakat és szófüzéseket különböztet meg (RAMÉE 1618/2000: 135). A háromféle eszközre könnyű ráismerni: a szerző valójában az alakzatként, trópusként és neologizmusként ismert formációkat írja le. Az *ornatus*nak a retorikai vizsgálódások szempontjából elsősorban releváns két csoportját, az alakzatokat és a trópusokat **egyszerre díszítményként és funkcióként** (*modus mutationis*) ragadja meg (RAMÉE 1547/49: 95). Retorikájában a trópusokat úgy határozza meg, mint retorikai jelenségeket, amelyek esetében az eredeti (saját) jelentés helyére egy másik, alkalmi jelentés kerül: *tropus igitur definiendus erat, elocutio, qua verbi significatio a proprio loco in alium mutatur* (RAMÉE 1547/1581: 65). A trópusokat TALON legkorábbi retorikája is **jelentésváltozással létrejövő nyelvi jelenségeknek** nevezi (*Tropus est elocutio, qua propria significatio in aliam mutatur, a verbo τρέπω, id est muto*. TALON 1549: 6). FOUQUELIN sem változtat ezen a definíción: *Trope est une*

csoporthoz tartoznak: a trópusokét és a nem-trópusokét (*non-tropes, figures du discours*), ez utóbbi jóformán minden olyan jelenséget magában foglal, amelyek nem csak egyetlen szót érintenek, ide tartozik például a hagyományos értelemben vett figurák jelentős része. A nem-trópusok közös vonása, hogy valamennyien olyan kifejezések, amelyek bizonyos mértékben eltávolodtak a köznapi nyelvhasználatától. Míg a valódi trópusok a beszéd természetes jellemzői, addig a nem-trópusok az *ornatus* elemei, nem jelentésváltozás eredményei. A történeti szempontot nyelvészeti szemponttal nem tartja relevánsnak, mert a nyelv használója az adott beszédhelyzetben nem mérlegeli, hogy az a jelentés, amelyet a szóval kölcsönöz elsődleges-e vagy csak másodlagos. A kétfajta alakzat – trópus és nem-trópus – között Fontanier a régi retorikusokhoz hasonlóan csak vízszintes megkülönböztetést tesz, elmélete szerint minden alakzat eltérés, csak éppen az egyik az érzékelés, a másik a hangalak, a harmadik a szintaxis tartományában. Így az inverzió csupán egy mondattani szabályt hág át, amikor megcseréli az alany és az állítmány kanonikus sorrendjét, a metafora viszont szemantikai szabályt sért meg. Ezért a trópusok és nem-trópusok mindegyike izomorf, a különbségtétel pedig csak abból származhat, hogy a szabálysértés melyik szinten megy végbe.

élocution, par laquelle la propre et naturelle signification du mot est changée en une autre: ce que déclare ce mot Trope qui signifie en français mutation (FOUQUELIN 1555/1990: 323).

5. 1. 2. Az 1572-es retorika szerint is a trópusok az *elocutio* azon elemei, amelyek jelentésváltozás révén keletkeznek (*Tropus est elocutio, qua propria significatio in aliam mutatur*. TALON 1572: 6). A trópusok azonban nem csak a *delectare* funkciót, az ékesítést szolgálják. QUINTILIANUS nyomán⁶⁴ a szerző elismeri, hogy **a trópusok szükségszerű elemei a nyelvnek**, a nyelvhasználat során a beszélők mindig használnak trópusokat: *Tropus est elocutio, qua verbum a nativa significatione in aliam mutatur [...] et certe tropum necessitas genuit, inopia coacta et angustiis: post autem delectatio iucunditasque celebravit* (TALON 1572: 7). A trópusokkal a definíció értelmében akkor is élnek a nyelvhasználók, amikor valamilyen ismeretlen dologról kívánnak beszélni, és egy már ismert jelenségen keresztül próbálják az ismeretlent megmagyarázni. TALON tehát kiemeli a trópusok (különösen a metafora) egyik alapvető, már Arisztotelész által is felismert funkcióját, hogy rajtuk keresztül megérthetők, vagy legalábbis megsejthetők a számunkra ismeretlen dolgok.⁶⁵

5. 2. 1. Az alakzatok, mint nem-trópusok ezzel szemben az *elocutio* azon részeinek tekinthetők, amelyeknek alkalmazásával a létrejött szöveg eltér a hagyományos használatától. Azonban szerepük nem korlátozható pusztán a díszítésre, mint gondolták a korábbi retorikusok, ugyanis az alakzatok előfordulnak a köznapi beszédben is, csak ritkábban, mint a művészi szövegekben. A görög elnevezés tökéletesen meg is feleltethető a defini-

⁶⁴A trópusok szemantikai funkciójáról lásd: *Inst. Oratoria* VIII, 6, 6: „Id facimus aut quia necesse est aut quia significantius est aut, ut dixi, quia decentius. Vbi nihil horum praestabit quod transferetur, in proprium erit. Necessitate rustici "gemmam" in vitibus (quid enim dicerent aliud?) et "sitire segetes" et "fructus laborare", necessitate nos "durum hominem" aut "asperum": non enim proprium erat quod daremus his adfectibus nomen.” A nem költői nyelvhasználatról: VIII, 6, 19-21; „Quod [aliquando] paene iam magis de synecdoche dicam. Nam tralatio permovendis animis plerumque et signandis rebus ac sub oculos subiciendis reperta est: haec variare sermonem potest, ut ex uno pluris intellegamus, parte totum, specie genus, praecedentibus sequentia, vel omnia haec contra, liberior poetis quam oratoribus. Nam prorsa, ut "mucronem" pro gladio et "tectum" pro domo recipiet, ita non "puppem" pro navi nec "abietem" pro tabellis, et rursus, ut pro gladio "ferrum", ita non pro equo "quadrupedem". Maxime autem in orando valebit numerorum illa libertas. Nam et Livius saepe sic dicit: "Romanus proelio victor", cum Romanos vicisse significat, et contra Cicero ad Brutum "populo" inquit "imposuimus et oratores visi sumus", cum de se tantum loqueretur. Quod genus non orationis modo ornatus sed etiam cotidiani sermonis usus recipit. Quidam synecdochen vocant et cum id in contextu sermonis quod tacetur accipimus: verbum enim ex verbis intellegi, quod inter vitia ellipsis vocatur: "Arcades ad portas ruere". Mihi hanc figuram esse magis placet, illic ergo reddetur.” VIII, 3, 86: „Illud pro eodem iam paene poetico spiritu, sed tamen cum sua redditione, quod est ad ornatum accommodatus: "nam ut tempestates saepe certo aliquo caeli signo commoventur, saepe improviso nulla ex certa ratione obscura aliqua ex causa concitantur: sic in hac comitiorum tempestate populari, saepe intellegas quo signo commota sit, saepe ita obscura est ut sine causa excitata videatur.”

⁶⁵ Topika 140,9: ἡ μὲν γὰρ μεταφορὰ ποιεῖ πῶς γινώριμον τὸ σημαί νόμιμον διὰ τὴν ὁμοιότητα.

cióban foglaltaknak: *Figura est elocutio, qua oratio a vulgari consuetudine mutatur: non quod vulgus nunquam his Rhetoricis ornamentis utatur, sed quod ista orationis lumina in hominum imperitorum populari sermone rarius eniteant. Figuram Græci σχήμα vocant, id est, habitum et quasi gestum orationis recte et eleganter conformatum* (TALON 1549: 20). FOUQUELIN is a nyelvi norma felől közelíti meg a retorikai alakzatokat, ő is a köznapi használattól való eltérésként, vagyis szoloicizmusként értelmezi őket: *figure donc, est une espèce d'élocution par laquelle le langage est changé de la simple et vulgaire manière de parler* (FOUQUELIN 1555/1990: 347). A beszéd ugyanis kétféle lehet: egyrészt normától⁶⁶ nem különböző (*simple ou vulgaire*) forma, amelynek csak egy interpretációja lehetséges, másrészt vannak átvitt értelmű, azaz figuratív (*figuratif ou transféré*) szövegek. FOUQUELIN is úgy véli, hogy a figuralitás egyformán fellelhető a köznapi megnyilvánulásokban és a művészi igényű megnyilatkozásokban, csak nem egyenlő mértékben.

A trópusok jellemzői a ramista felfogásban:

- jelentésváltozással jönnek létre
- a jelentésváltozás logikailag megszabott módjai szerint ragadhatók meg
- egyszerre műveletek és a művelet eredményeként létrejövő díszítmények
- díszítményjellegük mellett a nyelv szükségszerű elemei
- a megismerés lehetséges eszközei
- figurális jelentésük van
- szónyi, szófűzésnyi, esetleg egész szövegnyi terjedelműek → lehetnek egyszerűek és összetettek / halmozottak
- a trópusok mint műveletek egymással kombinálhatók

5. 2. 2. A trópusoktól a nem-trópusnak minősülő retorikai jelenségek az elvégzett művelet hatókörének sugarában különböznek. Mint már CICERO is észrevette,⁶⁷ a trópus esetében a változás csak egyetlen szót érint, azonban az alakzat esetében már szintagmákat és szófűzéseket. RAMÉE ennek megfelelően így különböztette meg a trópusokat és figurákat: *Tropus igitur definiendus erat elocutio, qua verbi significatio a proprio loco in alium mutatur [...] elocutio in coniunctis verbis qua mutatur habitus orationis figura definienda fuerat* (RAMÉE 1547/1581: 66). TALON hasonlóképpen a szófűzésekre is kiterjedő jelentésváltozásokat már alakzatként értelmezte: *Figura est elocutio, qua orationis habitus a recta et simplici consuetudine mutatur: ut enim tropus est singularum vocum:*

⁶⁶ A norma fogalma alatt Cicero már idézett *De Oratore* c. művében olvasható kritériumrendszert értik, amelynek két pillére a grammatika és a beszélő közösség által a gyakorlatban megvalósított *usus*.

⁶⁷ *De oratore* III, 37, 11

sic figura conjunctarum est: utque vocum alia est propria, alia modificata: sic orationum, alia est recta, alia figurata [...] figura igitur est dictionis aut sententiae (TALON 1572: 29). FOUQUELIN is RAMÉE Quintilianus trópus-meghatározását következetlennek tartja, mert szerinte a quintilianusi rendszerben olyan formációk is trópusként vannak jelen, amelyek nem csak egy szónyi terjedelműek, hanem már szófüzések is, ezeket ő gondolatalakzatként osztályozná, és nem trópusként (RAMÉE 1549: 70).

5. 2. 3. Lényeges kritériuma az alakzatoknak a trópusokkal szemben, hogy létrejöttüket nem lehet kizárólag jelentésváltozással magyarázni (MELANCHTHON 1532: 43).⁶⁸ A melanchthoni felfogás szerint a trópusok legfőbb tulajdonsága, hogy jelentésváltozással jönnek létre, viszont az alakzatoknál a jelentésváltozás nem szükségszerű kritérium. Ennek megfelelően az alakzatok maguk is tovább csoportosíthatók, aszerint, hogy az őket létrehozó művelet révén történik-e jelentésváltozás, vagy a változás pusztán formális, magát a közlemény jelentését nem érinti. Ezért különböztethetjük meg egymástól a szintaktikai alakzatokat (*σχήματα λέξεως*) és a gondolatalakzatokat (*σχήματα διανοίας*) (ibid.).

5. 3. 1. A trópusok, mint jelentésváltozások négy alaptípusra vezethetők vissza, ezek a típusok a metonímia, a metafora, a synecdoche és az irónia (*tropus igitur distribuendus in Metonymiam, Ironiam, Metaphoram, Synecdochen: quia omnis verbi significatio quattuor illis generibus continetur*. (RAMÉE 1547/1581: 65, 1547/1549: 95 és FOUQUELIN 1555/1990: 323).⁶⁹ **A ramista gondolkodás lényegében a jelentésátvitel logikailag megszabott módjai szerint különíti el a trópusok alaptípusait**, mondván, hogy a jelentésátvitel, mint a trópus eredményező művelet négyféleképpen mehet végbe. Lehet okozati összefüggés alapján, lényeges-járulékos, rész-egész oppozíciók szerint, illetve hasonlóság vagy analógia is vezethet jelentésátvitelhez. A négy típus között – mondja RAMÉE – Cicero helytelenül csak a metaforának tulajdonított kitüntetett szerepet, csak ennek a mechanizmusát írja le, holott a metafora csak egy a trópusokat eredményező műveletek közül: *de troporum generibus unicum metaphoram attingis, hoc ipso loco, quo tibi fuerant species omnes accurate describendae [...] et translationis nomine tropus omnes comprehendis* (1547/49: 95). Ugyanakkor belátja, hogy ez a trópus szemlélteti legtökéletesebben a jelentésváltozás mechanizmusát (RAMÉE 1547/1581: 65). A többi

⁶⁸ Σχῆμα est gestus in quo non est necesse vocis significationem mutari.

⁶⁹ Hasonló megfogalmazásban lásd még: TALON (1549): Tropi genera quattuor sunt, Metonymia, Ironia, Metaphora, Synecdoche. FOUQUELIN (1555): Il y a quatre sortes de Trope : Métonymie, Ironie, Métaphore, Synecdoque.

trópus ennek a négy formációnak valamely alcsoportjába sorolható be, de tulajdonképpen indokolatlannak tartják megsokszorozni a szóképek számát, mert ezek csak alkategóriái a négy nyelvi képnek. Ragaszkodva a négy alapvető trópushoz, a korábbi elméletírók által önálló formációként kezelt képleteket RAMÉE és munkatársai nem is veszik fel önálló címszóként, hanem a négy nagy fejezetben belül tárgyalják, mintegy alkategóriaként. Véleményük szerint az összes többi, korábban autonóm formációként felvett nyelvi kép fel fogható a négy alapvető trópus változataként.

5. 3. 2. A trópusok lehetnek egyszerűek (*singulares*) és összetettek, másképpen szólva halmozottak (*continuat* et *coniuncti*) ez utóbbiak kiváltképp fokozzák a szöveg díszítettségét (TALON 1572: 8). Az összetett trópusok már tulajdonképpen szófüzések, azaz a szónál nagyobb nyelvi egységek, így a szerző ellentmondásba kerül saját definíciójával, amelynek értelmében a trópusok egy szónyi terjedelmű, jelentésváltozással létrejövő retorikai jelenségek. Az összetett trópusok halmazának egyik legjellegzetesebb eleme az allegória, amelyet egyes szerzők halmozott metaforának, mások pedig gondolatalakzatnak tekintenek, de hasonlóképpen nem sikerül egyértelműen meghatározni az allegóriával rokon formációk és az irónia hovatartozását. Az összetett trópusok a meghatározás értelmében – ha a ramisták által használt latin elnevezésekből indulunk ki – kétféleképpen jöhetnek létre: egyrészt a művelet hatókörének kiterjesztésével (*continuat*), másrészt a művelet többszöri ismétlésével (*coniuncti*).

5. 3. 3. RAMÉE ugyanakkor a cicerói alakzatelmélet bírálatában kifejti, hogy a trópusok egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy egyetlen szóra terjednek ki: *tropi autem in singulis verbis partitione prima locantur* (RAMÉE 1547/1549: 95), és ez a tulajdonság kizárja a trópusok halmazából a szónál nagyobb egységekben, szófüzésekben végbement jelentésváltozásokat. Ez utóbbiak már szükségszerűen alakzatoknak fognak minősülni (RAMÉE 1547/1581: 66). Így már maga CICERO is következetlen, mikor a halmozott metaforát felveszi a trópusok közé (*Metaphoram in conjunctis verbis esse ais; nam Metonymia, Synecdoche, Ironia, in singulis verbis versantur*. RAMÉE 1547/1581: 66 és 1557). Ez a fogalmi következetlenség azonban rávilágít arra a tényre, hogy a trópusok és a gondolatalakzatok osztályának elkülönítése mennyire problematikus, illetve, hogy az adott rendszeralkotó nyelvi-retorikai kompetenciájának függvényében kerül be egy adott formáció egyszer a trópusok, másszor pedig a gondolatalakzatok közé.⁷⁰

⁷⁰ A kognitív tudományok már figyelembe veszik azt a tényt, hogy a fogalmak elhatárolása, a kategorizáció nem lehet egyértelmű, a lényegesnek minősülő tulajdonságok megragadása sem szükségszerűen elégséges ahhoz, hogy egy-egy jelenséget csak egy adott osztályba sorolhassunk be, tehát nem törvényszerű, hogy egy

5. 3. 4. A ramisták nemcsak a hatókör terjedelme szerint osztályozták a trópusokat. **Megkülönböztettek egyszerű és társított formációkat**, mert mint FOUQUELIN megjegyzi, esetenként az egyik trópus magában foglalhat egy másik nyelvi képet (*Quelque fois un Trope est engendré de l'autre*; 1555/1990: 346).⁷¹ Fouquelin kifejti, hogy bár minden trópus egy-egy külön művelet, ezek a műveletek egymással kombinálhatók, amelynek révén összetett nyelvi kép jön létre: *Toutes lesquelles sortes et manières de Tropes, sont bien souvent plus distinctes par raison, que par la nature des choses, vu que souvent en un même mot, plusieurs Tropes de diverses sortes s'entrecroisent* (1555/1990: 345).

5. 4. A trópusokat a ramisták egységesen a következő sorrendben mutatják be: metonímia, irónia, metafora és synecdoche. A sorrend, mint FOUQUELIN előrebocsátja, önkényesnek tűnhet annak fényében, hogy a metafora a legfontosabb, legszemléletesebb trópus, az irónia a maga sajátos fanyarságával a második, a metonímia a harmadik, a synecdoche pedig a legkevésbé gyönyörködtető, ezért szorul az utolsó helyre: *Mais si quelqu'un veut considérer la singularité et excellence des Tropes les uns avec les autres, la Métaphore pour la splendeur de sa signification tiendra le premier rang: Ironie le second, laquelle point de son amertume: la Métonymie le troisième: Synecdoque le dernier, laquelle non tant pour plaisir, que pour nécessité semble avoir été premièrement trouvée* (1555/1990: 346). A beszédben való előfordulásuk szerint azonban másféle sorrendiséget lehetne megállapítani: *Mais si nous avons égard à l'usage, Synecdoque aura le premier lieu, Métonymie le second, Métaphore le troisième, Ironie le quatrième, comme plus rare et inférieure que tous les autres.*

nyelvi képlet kizárólag csak egy csoporthoz tartozhat. Ez a bizonytalanság okozza azt is, hogy egy-egy problematikus formáció egy másik olvasatban átkerülhet másik kategóriába. A trópusok vizsgálata felfedi, hogy egy-egy jelenség egyszerre több trópus jellegzetességeit is magában foglalja, ezért a rendszerképzés valamilyen mértékben mindig önkényes, attól függ, hogy a rendszeralkotó az adott nyelvi formációnak mely tulajdonságát tekinti dominánsnak.

⁷¹ A Fouquelin által használt *engendrer* kifejezés arra utal, hogy az egyik trópus a másiktól „születik”.

Rhetorica (doctrina bene dicendi)			
elocutio (orationis exornatio)		pronuntiatio (apta conceptæ elocutionis enuntiatio)	
tropi (propria significatio in aliam mutatur)	figuræ (figura est elocutio, qua oratio a vulgari consuetudine mutatur)		vox
metonymia: - ut cum inventorem vel auctorem rerum pro rebus ponimus - cum ex effectis causæ significantur - cum nomen proprium rei subiectæ ad significandam rem adiunctam traducitur - cum ex adiunctis res subiectas intellegimus	figuræ sententiarum (<i>διαβολία</i>) figura <i>διαβολία</i> id est, mentis, sensus, sententiæ est figura in totius comprehensione, aut idcirco mutatis verbis omnino retineri potest	figuræ verborum (<i>λέξεως</i>) figura, quæ non spectatur in orationis sententia, sed in confirmatione et concinnitate verbi unius aut multorum	gestus
metafora (cum ex simili simile significatur) allegoria (quæ ex multis verbis translatis constat) hyperbole (si tota comparatio exponatur)	petitio & responsio (primum itaque genus est aut in petitione, aut in responsione, aut in utraque positum.) - genera simplicis petitionis: optatio, deprecatio, addubitatio, communicatio - quæ ex simplici responsione constant: permissio, concessio - figura in petitione et responsione: subiectio	repetitio (iteratio eiusdem verbi) - repetitio similis (sine ulla commutatione vel ordinis, vel casus, vel significationis): epizeuxis, anaphora, symploche, epistrophe - repetitio dissimilis (cum verbum idem non eodem sententiæ loco repetitur): regressio, epanalepsis anadiplosis	
synecdoche (cum ex parte totum, aut ex toto pars significatur) - membrum pro re integra - ex specie significatur genus	prosopopeia (sermocinatio) fictæ personæ orationem nos ipsi actione nostra sustinemus prosopopeia plena (continens ~ concisa) dialogismus prosopopeia obliqua, prætermissio	commutatio et eius generis: - ordinis: gradatio - casus: polyptoton - significationis: correctio, anominatio (paronomasia)	
dissimulatio (illusio, quia aliud quam quod dicit, intelligi vult)	abruptio et eius species: digressio (longa et brevis), aversio, reticentia, correctio	numerus , per quam figuram oratio suaviter et modulate componitur ⇒ versificatio	
	amplificatio et eius species: - exclamatio (orationis elatio): execratio, epiphonema - licentia - sustentatio (suspensio sententiæ)		

4. ábra: A trópusok és alakzatok helye a retorika felépítményében O. Talon *Rhetorica ad Carolum Lotharingum* c. műve szerint

A metonímia és változatai

1. Az elnevezés értelmezése: metonímia

(*metonymia*,⁷² *denominatio*,⁷³ *μετωνυμία*,⁷⁴ *ὕπαλλαγή*,⁷⁵ *transnominatio*⁷⁶, *métonymie*)

1. 1. A metonímia elnevezés etimológiáját TALON első retorikájában találjuk részletesen kifejtve. Maga a kifejezés egy görög szóösszetételre vezethető vissza, amelynek előtagja a *μετὰ* prepozíció „át, keresztül” jelentésben és az *ὄνομα*, azaz „név” főnév, ilyenformán maga az összetétel névátvitelként (*nominis traditio*) fordítható. A *Rhetorica ad Herennium* szerzője még *denominatio*-nak nevezte a metonímiát,⁷⁷ és mivel nem tesz különbséget alakzatok és trópusok között, egységesen minden retorikai jelenséget, köztük a metonímiát is alakzatként veszi fel rendszerébe.

1. 2. CICERÓNÁL és QUINTILIANUSÁL már a hangsúly az átvitel helyett a helyettesítés műveletére tevődik át,⁷⁸ míg a *Rhetorica ad Herennium*-ban és TRYPHÓNÁL⁷⁹ az átvitel művelete számít legfontosabb ismérvnek,⁸⁰ hiszen e művelet eredményezi a metonímia vagy *denominatio* néven jegyzett nyelvi képet. DONATUS *Ars minor*-jában a metonímia elnevezés helyett a *transnominatio* terminust ajánlja,⁸¹ ezzel is hangsúlyozva az átvitel műveletét, mint lényegi kritériumot.

1. 3. A ramista gondolkodást nagymértékben meghatározó melanchthoni retorikában a metonímia kifejezés mellett a szerző DONATUSHOZ hasonlóan a *transnominatio* elnevezést ajánlja, amely felfedi, hogy MELANCHTHON és LATOMUS szerint a metonímia

⁷² *Inst. Oratoria* VIII, 6, 23: Nec procul ab hoc genere discedit *metonymia*, quae est nominis pro nomine positio, [cuius vis est pro eo quod dicitur causam propter quam dicitur ponere] sed, ut ait Cicero, *hypallagen* rhetores dicunt. Haec inventas ab inventore et subiectas res ab optinentibus significat

⁷³ *Rhet. Ad Herennium* IV, 32, 43

⁷⁴ TRYPHÓN *Περὶ τρόπων* 195, 20

⁷⁵ *Orator* 27, 93

⁷⁶ MELANCHTHON 1529: 20

⁷⁷ *Rhet. Ad Herennium* (ibid.) *Denominatio* est, quae ab rebus propinquis et finitimis trahit orationem, quae possit intellegi res, quae non suo vocabulo sit appellata. LAUSBERG ezt a definíciót a következőképpen értelmezi: „Die Metonymie verwendet also ein Wort in der Bedeutung eines anderen Wortes, das semantisch mit dem verwendeten Wort in einer realen Beziehung steht” (LAUSBERG Hb. §565.)

⁷⁸ *Orator* 27, 95: [...] mutata, in quibus pro verbo proprio subicitur aliud, quod idem significet, sumptum ex re aliqua consequenti. Lásd még: *Inst. Oratoria* VIII, 6, 23: *metonymia* est nominis pro nomine positio

⁷⁹ *Περὶ τρόπων* ibid.

⁸⁰ EGGS–UEDING 2003: 1199

⁸¹ *Ars minor* III, De tropis 4: *Metonymia* est [dictio] quaedam veluti *transnominatio*. Huius multae sunt species. aut enim per id quod continet id quod continetur ostendit, ut `nunc pateras libate Iovi'; aut contra, ut `vina coronant'; aut per inventorem id quod inventum est [ostendit], ut sine Cerere et Libero friget Venus; aut contra, ut vinum precamur, nam hic deus praesens adest. haec exempli causa diligentibus posita etiam reliqua demonstrabunt.

lényege az átnevezés művelete, a névként álló terminus átvonódik egy másik objektumra.⁸² SCALIGER *translatiónak* nevezi a metonímiát.

1. 4. A kortársak közül említésre méltók SHERRY és PUTTENHAM metonímia-megközelítései, már csak sajátos rendszerezési elveik miatt is. SHERRYnél a metonímia kifejezés – az ő szóhasználatával élve *transnominacion* – azt a jelenséget jelöli, amikor egy adott szó jelentése már nem az eredeti dolgot jelöli, hanem egy másikat.⁸³ PUTTENHAM, aki következetesen felülírta a klasszikus trópus / nem trópus- felosztást, a metonímiát és a vele valóban nagyon sok rokon vonást mutató synecdochét egyaránt a gondolatalakzatok osztályába sorolja. A metonímiát röviden csak hibás megnevezésnek (*false or otherwise naming, misnamer*) nevezi.⁸⁴

1. 6. 1. Metonímia alatt a klasszikus hagyományban minden esetben a névszók egymással való helyettesítését, illetve névként álló terminusok átvitelét értik. Az átvitel mint művelet nemcsak a főneveken végezhető el, hanem melléknév is helyettesíthet egy vele valamilyen érintkezésben lévő főnevet (KISS 1975), de ebben az esetben nem metonímiáról, hanem *hypallagéról* ill. *enallagéról* beszélünk (*quia quasi summutantur verba pro verbis*. TALON 1549: 6).⁸⁵

2. A metonímia rendszertani besorolása és definíciói

2. 1. A metonímia lényege retorikatörténeti szempontból

2. 1. 1. A metonímiát a retorika tudománytörténete során az *inventio* (vagyis megnevezés mint meggyőző beszéd), illetve az *elocutio (ornatus)* lehetőségének tekintették. Az *ornatus* részeként értelmezett metonímia a korai retorikákban még az alakzatok közt szerepel, azon belül is szóalakzatként, mivel felcserélés (*immutatio*) vagy helyettesítés (*substitutio*) révén létrejött formációnak tekintették. Szerepeltették a gondolatalakzatok között is, ebben a minőségében a szerzők arra a mentális műveletre összpontosítottak, amely során egy fogalomra vagy tényállásra egy azzal természetes logikai összefüggésben álló másik fogalom vagy tényállás kifejtésével utalunk. A metonímia egyúttal szókép,

⁸² LATOMUS (1527): Metonymia, id est transnominatio, cum nomen pro nomine ponitur.

⁸³ SHERRY (a szerző helyesírása eltér a mai angoltól): „when a word that hath a proper signification of his owne, beyng referred to another thing, hath another.”

⁸⁴ PUTTENHAM 1589: 151: [...] where ye take the name of the Author for the thing it selfe; or the thing conteining, for that which is contained; & in many other cases do as it were wrong name the person or the thing. So neuerthelesse as it may be vnderstood, it is by the figure metonymia, or *misnamer*.

⁸⁵ *Orator* 27, 93: hanc *ὕπαλλαγήν* rhetores qui quasi summutantur verba pro verbis, *μετωνυμίαν* grammatici vocant, quod nomina transferuntur.

vagyis a fogalom, a szó, a jelentés és a referencia közötti viszonyok adta lehetőségeket felhasználó jelenség (KOCSÁNY–SZIKSZAINÉ 2007).

2. 1. 2. A *Rhetorica ad Herennium* szerzőjétől származik a metonímia első ismert definíció-kísérlete. Olyan névátvitelen nyugvó nyelvi jelenségként értelmezi, amely szomszédos (*finitimus*) és a közeli (*propinquus*) fogalmak nevét veszi át. A meghatározás kitér a metonímiának a megismerésben játszott szerepére is, amikor kimondja, hogy a metonímia művelete révén megérthetjük azt a dolgot, amelyet nem saját nevével nevezünk meg. Ezzel a definícióval szerző megragadta a metonímia két lényeges, de a modern nyelvtudomány számára is problematikus vonását. Először rávilágít arra, hogy pontosításra szorul, mit értünk szomszédos illetve közeli fogalmakon, másodsor pedig, hogy miben áll a metonímia hatása, és a létrejött nyelvi kép hogyan interpretálható. TRYPHÓN trópusai között megtalálható, és QUINTILIANUS is trópusnak tekintette. CICERO *Orator* c. munkájában megkülönböztet átvittel létrejövő (*verba translata*) és felcseréléssel létrejövő szóképeket (*verba immutata*). Az előbbiek a metaforának, az utóbbiak a metonímiának feleltethetők meg. Mint a definíció is jelzi, a metonímia lényege, hogy a beszélő egy kifejezést egy másik, vele logikai összefüggésben álló (*consequens*) kifejezésre cserél fel.⁸⁶Egy földrajzi név, Afrika példájával illusztrálja, és megjegyzi, hogy az Afrika név jelentheti Afrika lakóit, a „tartalmazó” terminus neve áll a „tartalmazott” helyett, mert a két kifejezés között egyértelmű kapcsolat (hely-lakók) fedezhető fel.⁸⁷

2. 2. A metonímia a ramista definíciók tükrében

2. 2. 1. A metonímia legegyszerűbben és legtömörebben megfogalmazva a Collège de Presles munkacsoportjának olvasatában tehát nem más, mint névátvitel (*nominis traductio*), ez egyébként a görög kifejezés tükörfordítása is: *Metonymia, tropus est, ex causis effecta, aut subiectis adiuncta, contrave significamus: a μετά, id est trans et ὄνομα, nomen* (TALON 1549: 6). FOUQUELIN az általános definícióban a metonímiát egyrészt mint egyetlen szóba sűrített ok-okozati viszonyt jeleníti meg: *Métonymie est un Trope, par lequel la diction trouvée et instituée pour signifier proprement la cause de quelque chose que ce soit, est mise et usurpée por signifier l'effet*. Másrészt – így folytatódik a definíció – a metonímia lehet olyan átvitel is, amikor a létrehozó körülmény neve

⁸⁶ *Orator* 27, 92: illustrant (orationem) [...] quasi stellae quaedam translata verba atque immutata; translata dico [...] quae per similitudinem ab alia re aut suavitatis aut inopiae causa transferuntur; immutata, in quibus pro verbo proprio subicitur aliud quod idem significet sumptum ex re aliqua consequenti

⁸⁷ Quod quamquam transferendo fit, tamen alio modo transtulit cum dixit Ennius arce et urbe orba sum, alio modo, [si pro patria arcem dixisset; et] horridam Africam terribili tremere tumultu [cum dicit pro Afris immutate Africam] (ibid.)

vonódik át a produktumra, illetve a tulajdonos neve a tulajdonában álló dologra: *celle [diction] qui est proprement usurpée par le sujet, est transférée de cette propre et naturelle signification, pour signifier la circonstance: Ou au contraire, comme quand les mots destinés à signifier les effets, ou circonstances, sont convertis à signifier les causes, et choses sujettes* (FOUQUELIN 1555/1990: 323). A meghatározás szóhasználata felfedi, hogy ezt a trópuszt a Collège de Presles munkacsoport tagjai használatként (*usurpation*) fogták fel, vagyis egy objektum elbirtokolja egy másik objektum nevét oksági viszony, tulajdonlás vagy érintkezés jogcímén.

1. 3. TALON Ramée előadásai alapján összeállított retorikájában a metonímia az iróniával együtt külön alosztályt alkot a trópusokon belül, míg a metafora és a synecdoche egy másik kategóriát képez. A trópusok felosztása már MELANCHTHONnál is megvan, ő azzal indokolja a csoportok elkülönítését, hogy az első csoportban, a metonímia, a metalepszis és a synecdoche esetében az érintkezés, a másodikban a hasonlóság a jelentésváltozás előidézője (MELANCHTHON 1532: 35). A melanchthoni megfogalmazásban a metonímia szoros kapcsolatban áll a synecdochéval és a metalepszissel, de azoknál lényegesen gyengébb, kevésbé hatásos szóképet eredményez.⁸⁸ A metonímia tehát olyan fogalmi érintkezés révén létrejött trópus, amelyben az ok neve az okozatra, a létrehozó neve a létrehozottra vonódik át és fordítva: *Metonymia est tropus causae ad effectum, subjecti ad adjunctum, vel contra: metonymia causae est efficientis aut materiae. Efficientis, ut cum inventor & author pro ipsis effectis rebus usurpantur* (TALON 1572: 8-9).

3. A metonímia tipológiája

3. 1. A metonímia tipizálási lehetőségei a klasszikus hagyomány szerint

3. 1. 1. Mint már a meghatározások is sugallták, a metonímia tipizálható az átvitelben szereplő terminusok egymáshoz való viszonyának függvényében. Mivel metonímia alatt kizárólag a névszók (elsősorban a főnevek) egymással történő felcserélését ill. helyettesítését értették, a tipológia alapjául az átvitelben szereplő terminusok egymáshoz való viszonya, alá-fölérendeltsége szolgált.

3. 1. 2. A ramista retorikát nagymértékben befolyásoló QUINTILIANUS alapján a metonímiáknak öt csoportját lehet elkülöníteni (LAUSBERG §568). Egy csoportot alkotnak azok a metonimikus képek, amelyekben egy személyt jelölő terminus vonódik át egy do-

⁸⁸MELANCHTHON (1532): Metonymia, partim metalepsis, partim synecdoche cognata: verum videtur mollior figura esse, quam illae.

logra. Az átvitel alapja lehet egyrészt az, hogy a személy feltalálója, alkotója, tulajdonosa a dolognak, tehát a dolog a személynek valamilyen módon a hatalmában áll.⁸⁹ Másik csoportba kerülnek azok a képletek, amelyekben a tartalmazó dolog neve helyettesíti a tartalmat,⁹⁰ bár ebben az esetben a jelenség számos ponton interferál a synecdochéval, attól függően, hogy egy dolog tartalma az adott dolog részének minősül-e.

3. 1. 3. QUINTILIANUSnál és a *Rhetorica ad Herennium* szerzője szerint külön csoportot képeznek azok a metonímiák, amelyekben az előidézőre vonódik át az általa előidézett jelenség neve vagy tulajdonsága.⁹¹ Ez utóbbi kitétel már megelőlegezi, hogy a metonímia és az enallagénak nevezett formáció, amely a jelzős szerkezet átrendezésén nyugszik, a klasszikus szerzőknél nincs egyértelműen elválasztva. Ez a következetlenség jellemzi a quintilianusi példaanyagot átvevő reneszánsz retorikákat is, attól függetlenül, hogy szerepeltetik-e vagy sem az enallagét és a hypallagét önálló formációként.

3. 1. 4. A quintilianusi metonímia-tipológia negyedik kategóriájában kapnak helyet azok a nyelvi képek, amelyekben egy absztrakt és egy konkrét jelentésű terminus kerül egymással metonimikus viszonyba.⁹² Az absztrakt terminus általában annak az erénynek, hibának, tulajdonságnak a megnevezése, amellyel a konkrét, általában személyt jelölő terminus rendelkezik. Lényeges, hogy minden esetben elvont jelentésű főnév áll a konkrét helyett, nem pedig melléknév, mint ahogy az előző csoportban előfordulhatott. CICERO és QUINTILIANUS példái azonban már nem feltétlenül metonímiák, hanem synecdochék, mert nem pusztán érintkezésen vagy oksági viszonyon nyugszanak, hanem a terminusok denotatívumai konceptuálisan vagy referenciálisan részei egymásnak.

3. 1. 5. A quintilianusi tipológia utolsó csoportjában szereplő kifejezések közös jellemzője, hogy egy elvont jelentésű *A* terminus helyett egy olyan konkrét *B* terminus áll, amelynek denotatívuma szimbolikusan utal az *A* denotatívumára.⁹³ Erről a jelenségről már Cicerónál is olvashatunk. Tipikus esete, mikor a beszélő a béke helyett a toga, háború helyett a fegyver kifejezést használja.⁹⁴ Ilyenformán a *B* terminus az *A* terminus szimbóluma (*signum*) (LAUSBERG § 568). Mint az előző kategóriánál, úgy itt is megfigyelhető,

⁸⁹ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 23-25: inventas ab inventore et subiectas res ab obtinentibus significat [...] a possessore quod possidetur, és TRYPHÓN 195, 24

⁹⁰ *Rhet. ad Herennium* IV, 32, 43 és ISIDORUS: *Etymologiae* I, 37, 8: per id quod continet id quod continetur ostendit

⁹¹ *Rhet. ad Herennium* IV, 32, 43: quod facit ab eo quod fit, és *Inst. Oratoria* VIII, 6, 26: illud quoque et poetis et oratoribus frequens, quo id quod efficit ex eo quod efficitur ostendimus. Lásd még: *Etymologiae* I, 37, 10: per efficientem id quod efficitur

⁹² *Inst. Oratoria* VIII, 6, 26, részletesebben kifejtve már CICERÓNál is megtalálható, lásd: *De oratore* III, 42, 168: quo item in genere et virtutes et vitia pro ipsis in quibus illa sunt, appellantur.

⁹³ *Inst. Oratoria*, ibid.

⁹⁴ *De oratore* III, 42, 167: „cedant arma togae”, „togam” pro pace, „arma” ac „tela” pro bello

hogy a szerzők által közölt példák nem pusztán metonímiaként interpretálhatók, interferenciájuk a synecdoche egyik kategóriájával nagyon is nyilvánvaló (MEYER, B. 1993: 120).

3. 2. A kortárs szerzők metonímia-csoportosításai

3. 2. 1. A MELANCHTHON által javasolt tipológia egyfajta szintézise a cicerói és quintilianusi metonímia-csoportosításoknak. A rövid leírásban a metonímia forrásaként a terminusok közötti szomszédságot (*vicinitas*) jelöli meg, ezt követően felsorolja azokat a viszonyokat, amelyek révén metonímia jöhet létre. Elsődlegesen a pusztá érintkezést említi (*vicinum nomen pro vicino sumitur*), majd az elvont jelentésű szó helyettesítését konkrét jelentésű szóval (*signum pro signato*), majd a létrehozó-produktum viszonyt (*inventorum seu auctorum pro rebus*). A szerző nem tesz említést arról, hogy ezeken a viszonyokon belül a névátvitel iránya megfordítható-e. Kisszámú, elsősorban biblikus eredetű példán mutatja be az említett kategóriákat, ezek között akad olyan, amelynél felmerül, hogy nem feltétlenül metonímia, hanem más trópus értelmezési stratégiáját igényli a létrejött nyelvi kép, mint például a Dávid király = felkent, kehely = szenvedés szóképek esetében. Az előbbi lehet synecdoche, hiszen Sámuel Dávid fejét kente meg olajjal, így az uralkodóra a szövegalkotó zsoltáros egy testrészével utal. A kehely (*calix*) használata szenvedés (*afflictio*) jelentésben pedig az antik irodalomban is meglévő „szenvedés = keserű ital” metaforára vezet vissza. A beszélő – azaz maga Krisztus – a tartalomra (szenvedés) a tartalmazó (kehely) nevével utal, ilyenformán a teljes, összetett nyelvi kép értelmezése egy ismert, gyakori metaforából indul ki, ehhez járul a következő lépcsőben a tartalmazó-tartalom viszony felismerése, amelyet egyes retorikák metonímiaként, mások – köztük maga Melanchthon is – synecdochéként írnak le.

3. 2. 2. A kortárs angol retorikai irodalomban sem találunk az ókorinál pontosabban kidolgozott, lényegretörőbb tipológiát. SUSENBROTUSnál a következő nyolc viszony eredményez metonímiát: feltaláló-feltalált dolog, tartalmazó-tartalom, tulajdonos-tulajdon, jelenség-létrehozó, egyed-alárendelt csoport, szerző-mű, szimbólum-elvont fogalom, tett-elkövető.⁹⁵ Nem vizsgálja, hogy az átvitel iránya megfordulhat-e, és ha igen,

⁹⁵ Metonymia [...] fit compluribus modis. Primo, cum inventorem pro re inventa ponimus: ut Ceres pro frumento, Bacchus pro vino, Venus pro libidine [...] Secundo, quotiens continens, pro eo quod continetur [...] coelo gratissimus amnis, id est, coelitis [...] Tertio, quando contentum pro continente accipitur: ut vina coronant, vicinus ardet etc. [...], ubi dominus rei pro re ipsa ponitur. [...] Quarto, cum ex effectu efficiens intellegitur: ut pallida mors, maestus timor, audax iuventa [...] Quinto, cum ducem pro his qui subsint, ponimus: Caesus Hannibal. Sextio, quotiens auctorem pro opere accipimus, ut [...] Terentius emitur. Septimo, quando signum pro signato usurpamus, ut fasces et secures pro imperio consulari, sceptrum pro

mely típusoknál. A felsorolt, többnyire Quintilianustól származó példák között nemcsak metonimikus eredetű nyelvi képeket találunk, mert a tipológiába a szerző felvett olyan kategóriákat, amelyek a synecdoche mechanizmusára vezethetők vissza. Jellemzően synecdochét generáló viszony az egyed-sokaság, de a tartalmazó-tartalom, illetve a szimbólum-elvont fogalom viszonyok is ide sorolhatók. PUTTENHAM mindössze két lehetséges típust nevez meg konkrétan: az egyikben a feltaláló, alkotó neve vonódik át a produktumra, vagy a tartalom neve a tartalmazóra.⁹⁶

3. 3. Ramée és társai tipizálási kísérletei

3. 3. 1. A jelenség jellegzetes altípusai RAMÉE és tanítványai szerint négy nagy alcsoportban különíthetők el a metonímián belül. A csoportképzés indoka az ő felfogásuk szerint is a terminusok egymáshoz való viszonya, azonban ezek a csoportok némiképpen különböznek a quintilianusi taxonómiától. A csoportok leírása megegyezik TALON és FOUQUELIN munkáiban, eltérések csak az általuk megválasztott példák szintjén fordulnak elő. A különböző metonímia-kategóriák kapcsán FOUQUELIN felveti annak lehetőségét is, hogy nem lenne-e célszerűbb az egyes csoportokat, vagy azok közül némelyiket önálló trópusként felvenni a rendszerbe. TALON és RAMÉE ezt a lehetőséget elvetik, mondván, hogy mind a négy kategória ugyanarra a műveletre vezethető vissza, így célszerűbb a metonímián belül tárgyalni őket, mint újabb trópusokat bevezetni.

3. 3. 2. A kategorizálás alapját a terminusok esetleges alá-fölrendeltsége, ok-okozati érintkezése képezik. Az első csoportnál a fölrendelt terminus helyettesíti az alárendeltet, ez lényegében megfelel a quintilianusi első kategóriának. A második csoportba azok a metonímiák kerülnek, amelyeknél a terminusok között ok-okozati összefüggés fedezhető fel. Ok-okozati érintkezéssel Ramée és társai azokat az előfordulásokat értették, amelyekben az alárendelt terminus, azaz a produktum helyettesítette a fölrendelt terminust, azaz a létrehozót. Ilyenformán a négy kategórián belül még szerepelhetne két osztály aszerint, hogy a metonimikus viszonyba kerülő terminusok között van-e alá- vagy fölrendeltség. Ez utóbbi kitétel egyúttal a klasszikus hagyomány alapján magában foglalhatja a rész-egész viszonyt is, azonban az ilyen viszony már nem metonímiát, hanem synecdochét eredményez.

regno [...] Octavo denique, cum facinus pro eo, qui illum designavit, accipimus: ut sacrilegium et deprehensum pro sacrilego (1576: 5).

⁹⁶ where ye take the name of the Author for the thing it selfe, or the thing containing for that which contained, & many other cases do as it were wrong name the person or the thing (1589: 152).

3. 3. 3. A másik két kategóriába, azaz a metonímia harmadik és negyedik típusába tartoznak azok a metonímiának minősülő nyelvi képek, amelyekben a helyettesítés alapja vagy tulajdonlás, vagy pedig rész-egész viszony. A névátvitel végbemehet úgy, mint látható a harmadik csoport példáin, hogy a fölérendelt terminus helyettesíti az alárendeltet, vagy éppen ennek fordítottjaként a tulajdönt jelentő terminus szerepel a tulajdonosa helyén. A rész-egész viszonyt Ramée és társai a metonímiához sorolják, de ugyanez a kritérium bukkan fel a synecdochének nevezett formáció definícióiban is. A ramista retorikák szerzői nyilván figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a synecdoche lényege, hogy a műveletben szereplő két terminus közül az egyik részhalmaza a másiknak, míg a metonimikus viszonyban szereplő terminusok együttesen elemei egy nagyobb halmaznak (KEMÉNY 2005: 43).

3. 4. A metonímiák négy csoportja a ramista olvasatban:

3. 4. 1. Metonymia efficientis

3. 4. 1. A teremtő/létrehozó v. feltaláló neve vonódik át a produktumra, tehát a fölérendelt terminus az alárendeltje helyett áll (*Metonymiae quatuor sunt modi: primus ex causis effecta significans, ut cum inventorem et authorem rerum pro rebus ipsis ponimus.* TALON 1549: 7). FOUQUELIN megfogalmazásában a definíció nem változik: [...] *l'effet est étendu, par la diction qui signifie la cause: comme, quand nous usurpons le mot signifiant proprement l'auteur et inventeur de quelque chose, pour les choses mêmes qu'il aura trouvées et inventées* (FOUQUELIN 1555/1990: 324). TALON későbbi művében, Ramée előadásainak szintézisében ez a formáció *metonymia efficientis* néven szerepel, de lényegét tekintve a definíció változatlan marad: *efficientis, ut cum inventor et auctor pro ipsis effectis rebus usurpantur* (TALON 1572: 9). A görög szerzők közül TRYPHONnál fordul elő ennek a kategóriának a megfelelője.⁹⁷ Ennek a metonímiatípusnak a felvétele QUINTILIANUSnál is felfedezhető,⁹⁸ azonban QUINTILIANUS ezt a csoportot egy másik metonímia-kategória alosztályaként fogja fel,⁹⁹ amelynek lényege, hogy egy személy neve vonódik át egy dologra, a névátvitel művelete pedig azért valósulhat meg, mert a fölérendelt terminus feltalálója, létrehozója vagy tulajdonosa az alárendeltnek.¹⁰⁰ MELANCHTHON

⁹⁷ TRYPHON *Περὶ τρόπων* 195, 24: ἀπὸ τῶν εὐρόντων τὰ εὐρήματα

⁹⁸ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 26: dicimus [...] carmina Vergilii «Vergilium».

⁹⁹ LAUSBERG Hb. §568: „... in der die Person als Erzeuger, Eigentümer, Funktionär zur Sache in einer realen Beziehung steht und umgekehrt.”

¹⁰⁰ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 23: Nec procul ab hoc genere discedit metonymia, quae est nominis pro nomine positio, [cuius vis est pro eo quod dicitur causam propter quam dicitur ponere] sed, ut ait Cicero, *hypallagen* rhetores dicunt. Haec inventas ab inventore et subiectas res ab optinentibus significat, ut "Cererem corruptam undis", et „receptus terra Neptunus classes aquilonibus arcet”.

összesen két típusát nevezi meg a metonímiáknak, ebből a második a tulajdonképpeni *metonymia effecti*, amely a metalepszisnek nevezett nyelvi képpel interferál, mint maga a szerző is megjegyzi (MELANCHTHON 1532: 37).

A latin nyelvű példaanyag szinte teljesen megegyezik a QUINTILIANUSnál előforduló idézetekkel.¹⁰¹ TALON mindkét művében a quintilianusi példák közül kiemelt vergiliusi verssorokkal illusztrálja ezt a metonímiatípust:

*Tum Cererem corruptam undis Cerealiaque arma
expediunt fessi rerum, frugesque receptas
et torrere parant flammis et frangere saxo.*
(Aen. I, 177-179)

Az istennő neve itt valójában a védnöksége alá tartozó növények, azaz a gabona és a gyümölcsök (*fruges*) helyett áll. Hasonló példákat lehet találni a Ramée előadásaiból összeállított retorikában, ahol szintén a quintilianusi példaanyag volt a kiindulópont, a példák szinte kizárólag a görög istenek neveire épülő metonímiákat mutatják be. Egyik leg-szemléletesebb a következő Terentius- idézet:

Sine Cerere et Libero friget Venus.

TALON szerint, ha megfejtjük a metonímiákat, az idézet annyit tesz, mint hogy étel és bor nélkül a szerelem nem ér semmit. Az étel és a bor, valamint a szerelem terminusok helyett azonban a fölöttük rendelkező istenek neve áll, vagyis a fölérendelt terminus helyettesíti az alárendeltet.

FOUQUELIN a francia kortárs szerzők munkáiból választva szemelvényeket elsőként Héliodóros Aithiopikájának Amyot-féle korabeli francia fordításából idéz:

*En quoi il me semble que vous entendez très bien la nature de la divinité, de
colloquer Mercure auprès de Bacchus*

Mercurius isten neve a szellemesség fogalma helyett áll, a tréfák helyett, mert ezeknek – legalábbis a költők tanúsága szerint – Mercurius a feltalálójuk, Bacchusé pedig természetesen a bor isteneként a lakoma és az ital helyett. *Ceres* istennő nevét is megtaláljuk a példák közt, ezek közül elegendő kiemelni az egyik Ronsard-óda két sorát:

*Il bénit de Cérès le présent favorable,
Et du gentil Bacchus la liqueur secourable.*

A mitológiai eredetű metonímiákon túl szerepel továbbá egy olyan szemelvény is, amelyben Ronsard olvasmányairól írva a költők neveivel helyettesíti azoknak műveit:

*Çà page, donne ce Catulle,
Donne ce Tibulle et Marulle,*

¹⁰¹ Vö. *Inst. Oratoria* VIII, 6, 23

Donne ma lyre et mon archet.

A szerzők nevének szerepeltetése azonban még nem feltételezi azoknak metonimikus használatát. FOUQUELIN második példája Rémi Belleau kedves kis verse a pillangóhoz:

*Va-t'-en, mignon, à mon Ronsard,
Que j'aime mieux que la lumière
De mes yeux, et dont se tient fière
Ma Muse, car il daigne bien
Lire mes vers qui ne sont rien.
Tu le trouveras dessus Nicandre
Sur Callimaque, ou sur la cendre
D'Anacréon qui reste encor.*

A magyarázat szerint a régi görög költők: Nikandrosz, Kallimakhosz és Anakreón nevei valójában az életművük, áttételesen pedig az életművüket tartalmazó kötetek helyett állnak.

3. 4. 2. Metonymia effecti

3. 4. 2. Az átvitel a terminusok között ok-okozati érintkezésen nyugszik (TALON: *cum ex effectis causae significantur* és FOUQUELIN: *quand on usurpe la diction signifiant l'effet, pour signifier la cause*). A Ramée-féle retorikában ez a kategória *metonymia effecti* címszóval szerepel, és azok a jelenségek sorolhatók ide, amikor a létrejött dolog neve vonódik át a létrehozójára, azaz az alárendelt terminus a fölérendelt helyett áll. TALON egy sokat idézett horatiusi példával, az Ódák könyvéből vett idézettel szemlélteti a jelenséget (I/14.):

*Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas,
regumque turres, o beate Sesti...*

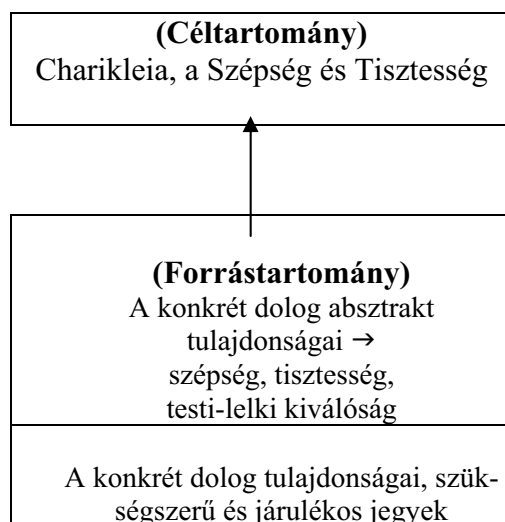
A halottak arcszíne mindig sápadt, tehát a sápadtság (*pallor*) mint tulajdonság az előidézőre, a halálra vonódott át. Másik példája QUINTILIANUS nyomán az *Aeneis* VI. énekéből vett szemelvény: *Pallentesque habitant morbi, tristisque senectus*. A *pallentes morbi* a *pallida morshoz* hasonlóan metonímiának minősül, mert a betegek sápadt arcszíne jellemzi magát a betegséget. Tüzetesebben vizsgálva ezt a két nyelvi képet kiderül, hogy nem jellemezhetők pusztán egy metonimikus viszonytal, annál többről van itt szó: a halál és a betegség perszónifikációjáról. Mindkét jelenség személyként konceptualizálódik a szövegalkotó számára, és ebben a minőségében már emberi cselekvéssel, emberre jellemző tulajdonsággal (sápadtság) ruházható fel. Ha összevetjük a metonímia definíciójával a példához fűzött kommentárt, amelyet szóról-szóra MELANCHTHON művéből (1532) emeltek át, az említett példában nem találunk metonímiát. A meghatározásokban ugyanis ne-

vek felcserélése, egymással való behelyettesítése szerepelt, mint metonímiát eredményező művelet, csak hogy a kommentárszöveg felfedi, hogy ebben az esetben nem beszélhetünk semmiféle átvitelről. A halál jelzője (*pallida*) nem csak sápadtat jelent, hanem azt, hogy sápasztó. A *pallida Mors* kifejezés nem minősülhet metonímiának, hiszen a halál nem sápadt, csak sápasztó. Ha a *pallida* melléknevet a szerzők „sápadt” értelemben használnák, akkor valóban metonimikus művelettel létrejött szóképről van szó. A halottak arca sápadt, és ez a tulajdonság vonódott át annak előidézőjére, a halálra. A sápadtság pedig szinte állandó jelzője a holtaknak, így nem csupán metonímia, hanem enallagé is lehet a *pallida Mors* kifejezés, ugyanis felfogható jelzőcsereként. Ha pedig a *pallida* melléknév Talon és Melanchthon által javasolt jelentésében, azaz sápasztóként áll, akkor a modern retorikai gondolkodás szerint a kifejezés se nem valódi alakzat, se nem valódi trópus, nem nyer figurális jelentéstartalmat. Melanchthon retorikájában az epitheton, azaz az állandó jelző még retorikai formációként szerepel, ilyenformán a *pallida Mors* is lehet retorizált nyelvi képlet, de az epithetont már RAMÉE nem veszi fel a trópusok közé.

FOUQUELIN elsőként a már idézett görög regény, Héliodóros *Aithiopikájának* korabeli francia fordításából emel ki egy szemelvényt az adott trópus szemléltetésére (3, 45):

Et bien avez-vous vu ma fille Chariclée, l'honneur et l'embellissement de la ville de Delphi et de moi?

A metonímia úgy jött létre, mondja Fouquelin, hogy Charikleia-ra átvonódott két legfőbb tulajdonságának neve: a tisztesség és a szépség:

5. ábra: metonimikus perszonifikáció

A tisztesség és szépség pedig nem pusztán csak személyes tulajdonsága volt, hanem személye révén szülővárosa, Delphoi is rendelkezett vele, így máris kettős átvitel jön létre a metonímia-láncolatot generáló érintkezések szerint.

Fouquelin magyarázatának kiegészítéseképpen érdemes megvizsgálni a Charikleia = szépség, tisztaság nyelvi képet. Vajon kizárólag metonimikusan értelmezhető? Mi történik, ha a befogadó nem névátvitelként, hanem perszónifikációként ragadja meg az idézett trópus, azaz Charikleia karaktere egy kiváló tulajdonság megtestesülése? Ebben az esetben a metafora értelmezési stratégiáját kell alkalmaznunk, hiszen a perszónifikáció lényege, hogy élettelen dolgokat, fiktív entitásokat cselekvőként képzelünk el (HAMILTON 2002: 5), mint történt a *pallida mors*-példa esetében is. A perszónifikáció egyike a leggyakoribb, legtöbbször használt, már az ókorban is ismert metaforáknak. A metaforaként értelmezett nyelvi kép forrástartományában egy személyt – itt konkrétan Charikleiat – találunk, a céltartományban pedig egy elvont fogalmat, amely a forrástartományban szereplő személy révén nyeri el perszónifikált státusát. Charikleia megszemélyesíti a szépséget, a tisztaságot, így jön létre a megtestesült szépség.

Fouquelin további, eredeti francia nyelvű példái közül a legszemléletesebb RONSARD egyik költeménye, amely ugyancsak a korábban idézett Horatius-óda metonímiájára alludál:

*Tu peux maugré la mort blême,
Mieux qu'une plume ou tableau,
T'arracher vivant toi-même
Hors de l'oublieux tombeau.*

A trópus azonosításához a kulcsszó a *blême* kifejezés, ez áll a sápadtság előidézőjének neve helyett.

A másik idézett példa BAÏF Méline-hez írott verse, amelyben a szabadság és a szolgaság jelzője (*franche* és *contraint*) utal arra, hogy a szabadság mentesít minden - szerelmes versről lévén szó, tehát érzelmi – kötöttségtől, míg a szolgaság, az elkötelezettség gúzsba köt és rabbá tesz (*asujettir*):

*Mets-moi en joie ou douleur longue et brève,
Liberté franche, ou servage contraint.*

Hasonlóképpen a horatiusi szókapcsolathoz, a francia költészetből vett példákban is valójában enallagék szerepelnek, amelyek kétségkívül a metonímia interpretációs stratégiáját igénylik a befogadótól, de a metonímiától jól elkülöníthető alakzatok már a klasszikus retorikai anyagban is.

3. 4. 3. Metonymia subiecti

3. 4. 3. *metonymia subiecti*, a fölrendelt helyzetben lévő dolog neve vonódik át az alávetett dologra, ennek is arról a speciális esetéről van szó, amikor a tartalmazó dolog neve áll a tartalom helyett (*cum nomen proprium rei subiectae ad significandam rem adiunctam traducitur: ut cum ponitur continens pro contenta*, TALON 1549: 7 és TALON 1572. 11). Leggyakrabban úgy jelenik meg ez a metonímiatípus, hogy egy város vagy ország neve jeleníti meg annak lakosait (*cum nomina locis accomodata pro incolis ipsis sumuntur*. TALON 1549: 8), mint már korábban CICERO is megjegyezte, illetve az egész dolog neve áll a rész helyett (*totum pro parte*), mint például a börtön (*carcer*) a benne fogvatartottak helyett, bár ebben az esetben a metonímia interferál a synecdochéval. MELANCHTHON retorikájában az ilyen viszony már nem metonímia, hanem egyértelműen synecdoche.

Másik jellemző előfordulása ennek a metonímiatípusnak, amikor a dolog neve helyett a tulajdonosáé szerepel. MELANCHTHON retorikájában a metonímia definíciója tulajdonképpen csak erre a típusra illik: *metonymiae dicuntur etiam, cum inventorum seu auctorum nomina sumuntur pro rebus* (MELANCHTHON 1532: 36). A klasszikus példa erre, mondja TALON, Vergilius sokszor idézett verssora: *iam proximus ardet Ucalegon*. Ebben az esetben az *Ucalegon* tulajdonnév valójában a szóban forgó személy házat jelöli, amelyet a görögök már felgyújtottak. Ezt az előfordulást azonban célszerűbb lett volna az első csoportba felvenni, amelyben személyek neveként álló terminusok helyettesítették az általuk létrehozott dolgot. A quintilianusi tipológia ebben a tekintetben logikusabbnak bizonyul.

FOUQUELIN megfogalmazásában a definíció így szól: *quand le nom propre à signifier le sujet, est transféré pour signifier l'accident et la circonstance*, vagyis a dolog létrejöttét okozó körülmény vagy esemény neve vonódik át az adott dologra. A leggyakoribb megjelenési formája ennek a metonímiatípusnak szerinte is az, amikor egy város neve szerepel a városlakók helyett (FOUQUELIN 1555/1990: 328). Ezzel a lehetőséggel él RONSARD is, amikor IV. Henrikhez írott himnuszában például a *Metz* városnév az adott település polgárait jelenti, hasonlóképpen a Burgundia vagy Spanyolország földrajzi nevek is az ott élő népeket jelölik:

*Metz nous est pour exemple, et Lamiraude aussi,
Où l'Empereur avait, piqué d'un grand souci,
Pour les prendre, conduit l'Espagne et la Bourgogne:
Mais en lieu de les prendre, il prit une vergogne.*

FOUQUELIN megemlíti a továbbiakban, hogy ebbe a kategóriába tartoznak még olyan esetek is, amikor az istenek nevei a hatalmukban tartott dolgok nevei helyett állnak, tehát amikor például a *Neptunus* név magát a tengert, *Hymen* pedig az esküvőt jelenti. Ezek azonban sokkal inkább az első kategóriába illenének, hiszen személyre utaló terminus helyettesít dologra utalót.

3. 4. 4. Metonymia adiuncti

3. 4. 4. *metonymia adiuncti*, az előző kategória ellentettje, a névátvitel iránya megfordul, az alávetett dolog neve szerepel a fölérendelt helyett. Ennek a típusnak a modellje lehet, amikor egy erény vagy egy hiba neve szerepel az adott tulajdonság birtokosa helyett, vagy a tulajdonos helyett a tulajdonában vagy birtokában álló dolog neve áll (*cum ex adiunctis res subiectas intelligimus: cuius usus latissime patet, ut in nominibus virtutum, quæ pro viris bonis: aut vitiorum pro malis: aut aliarum rerum, quæ pro personis ipsis, quibus adiunctæ sunt, usurpantur.* TALON 1549: 8).

FOUQUELIN is felveszi könyvébe ezt a metonímiatípust, amelyben az alávet terminusra vonódik át a fölérendelt körülmény (*quand par les circonstances, le sujet est entendu: comme quand les noms des vertus et vices sont mis pour les vertueux et vicieux,* FOUQUELIN 1555/1990: 329). Mint az idézet is sugallja, az esetek többségében ez a névátvitel úgy valósul meg, hogy egy tulajdonság neve szerepel az adott tulajdonsággal rendelkező személy neve helyett. Ezzel a lehetőséggel élt DU BELLAY is, amikor a *Défense et illustration de la langue françoise* című művében így ír:

Cette arrogance Grecque, admiratrice seulement de ses inventions, n'avait loi ni privilège, de légitimer ainsi sa nation.

FOUQUELIN szerint ez az idézet annyit tesz: a görögök arrogánsak és beképzeltek, mert csak saját alkotásaikat értékelik. A görög nép neve helyett azonban a görögség egyik jellemző tulajdonsága, az arrogancia áll, vagyis a tulajdonság neve átvonódott a tulajdonsággal rendelkező egyénekre. Csakhogy ez – hasonlóan a korábbi példához – inkább enallagé, mint a definíciók alapján metonímiának nevezett nyelvi kép.

3. 5. A metonímia-tipológiák tanulságai

3. 5. 1. Az antik tipológia-kísérletekből is kitűnik, hogy az aprólékosan kidolgozott kategóriák nem lesznek elégségesek a metonímia összes lehetőségének rendszerezéséhez. A megismerés végtelen mivoltából, illetve a lehetséges kontextusok nyitottságából adódóan nem mérhető fel, hogy milyen természetes logikai érintkezések alakulhatnak ki két objektum között (KOCSÁNY 2007). A sok apró alosztály helyett ezért célszerűbbnek bizo-

nyulnak az átfogóbb kategóriák. Mint az eddig bemutatott tipológiák is bizonyítják, a kialakított osztályok nem képesek lefedni a metonímia valamennyi lehetséges típusát, már csak azért sem, mert az egyes típusok sem működnek egyformán minden esetben. Fontos következtetéseket lehetett volna levonni már csak az átvitel irányának vizsgálatából. A quintilianusi retorika a metonímiát még reciprok műveletként értelmezte, ezzel szemben a reneszánsz retorikák többnyire csak egy irányban, a fölérendeltről az alárendeltre történő átvitelekkel számoltak. A ramista retorikákban a quintilianusi elképzelés fogalmazódik újra, és a kisszámú, többnyire a hagyományozott anyagból válogatott példa alapján nem tudtak más következtetést levonni. Az átvitel iránya, mint a modern nyelvtudomány igazolta, valóban nem fordítható meg minden típus esetében, ami arra enged következtetni, hogy léteznek olyan kognitív szabályok, amelyek az érintkező fogalmak közül az egyiket a másik fölé rendelik. EGGS ebből kiindulva feltételezi, hogy a metonímia azért olyan természetes, magától értetődő jelensége a nyelvhasználatnak, mert közvetlenül arra irányítja a figyelmet, ami az adott észlelés számára egy-egy fogalmi területen könnyen azonosítható.¹⁰²

3. 5. 2. Tovább bonyolítja a tipologizálást, hogy a felállított kategóriák sem azonos súlyúak, vannak gyakrabban használt metonímia-fajták, amelyeknél akkor is automatikusan az annak megfelelő interpretációt választjuk, amikor kiderül, hogy mégiscsak valami másról van szó. A korábban idézett Belleau-versben a szerző és a mű kapcsolata felülírta az egyéb lehetséges kapcsolatokat, FOUQUELIN automatikusan úgy magyarázta a szöveget, hogy Nikandrosz és Kallimakhosz neve a műveiket tartalmazó könyvekre vonódott át, holott egyéb dologra is asszociálhatna a költemény olvasója. Ez az automatikus értelmezés felfedi, hogy ennél, és a többi kitüntetett a metonímia-típusnál számolnunk kell az interpretáció egyfajta kognitív begyakorlottságával (KOCSENYI 2007). Az értelmezés másik fogódzója a mindenkori kontextus, de számolnunk kell olyan mértékben rögzült formációkkal, amelyek értelmezése már a kontextusra sem érzékeny.

3. 5. 3. A modern nyelvtudomány ezért a metonímia értelmezéséhez, a tipológia megalkotásához már azt is figyelembe veszi, hogy mennyire automatikus az adott típus értelmezési stratégiája, mennyire gyakori az előfordulása, és ebből adódóan mennyire idiomatizált, valamint vizsgálja, hogy mi az az észlelés számára lényeges tulajdonság, amelyből kiindulva a metonímia létrejön. A metonímia modern kognitív kutatása során

¹⁰² Eggs – Ueding 2003: 1218-1220

mindezek a tényezők kiegészülnek a mindenkori kontextusra irányuló vizsgálatokkal, beleértve a szövegalkotó és a befogadó egyéni történeti-tapasztalati tudását.

4. A metonímiával rokonítható nyelvi képek és alakzatok

4. 1. Metalepszisek

Elnevezései: gr. *μετάληψις*, lat. *metalepsis*, *transsumptio*, *transpositio* fr. *Métalepse*. Az elnevezés két görög szóra vezethető vissza: *μετά* + *λαμβάνω* [át, keresztül + megfog, elér].

4. 1. 1. A metalepszis elnevezés – mint a hagyományozott retorikai anyag áttekintéséből is kitűnik – több, egymástól erősen elkülönülő jelenséget is takar. Nem tartozik a legtöbbször tárgyalt és legrészletesebben bemutatott trópusok közé, gyakran be sem kerül a rendszerbe, vagy ha igen, előfordul, hogy csak a metonímia altípusaként. A ramista retorikákban sem szerepelnek önálló trópusként, csak említést tesznek róla, hogy egyes szerzőknél szerepel ez a formáció. A metalepszis egyike azon retorikai formációknak, amikor egy elnevezés egyszerre több jelenséget is takar. A klasszikus retorikai hagyomány három különböző metalepszis- értelmezést ismer, megkülönbözteti a tryphóni és quintilianusi szóhasználat szerinti, a donatusi és a melanchthoni értelemben vett metalepsziseket (BURKHARDT–UEDING 2001: 1087).

4. 1. 2. A metalepszis elnevezés a görög *μεταλαμβάνειν* igéből származtatható. A PSZEUDO-PLUTARKHOSZnak tulajdonított *De vita et poesi Homeri* című munkában felsorolt trópusok között már találkozhatunk a metalepszisnek nevezett formációval. TRYPHÓN a metalepsziseket még a szövegösszefüggésbe nem illő szinonimaként definiálja.¹⁰³ Olvasatában a metalepszis erősen nyelvspecifikus jelenség, a görög nyelvnek abból a sajátosságából indul ki, hogy bizonyos szövegekörnyezetben bizonyos szavak szinonimái lehetnek egymásnak, de más, ettől eltérő kontextusban már nem. Az Odüsszeia XV. énekének 299. sorát hozza fel példaként arra, hogy a *θόος* és az *ὄξύς* melléknevek bizonyos kontextusban egymással rokon értelmű kifejezések is lehetnek. A *Rhetorica ad Herennium*ban nem találkozhatunk a metalepszisnek nevezett nyelvi képpel. QUINTILIANUS, bár nem hivatkozik Tryphón munkájára (ADAMIK 2005: 25), egyfajta szójátékként értelmezi a metalepszist, azaz az ő szóhasználatában a *transsumptiót*, amelynek

¹⁰³ *Περὶ τρόπων*, 195: *λέξεις ἐκ συνωνυμίας τὸ ὁμώνυμον δηλοῦσα*

alapja két, egymással részlegesen szinonim terminus közötti helyettesítési viszony.¹⁰⁴ A két terminus közötti helyettesítési viszony pedig a metonímia értelmezési stratégiáját igényli. Azonban ez a metonimikus interpretáció nem olyan egyszerű: a metalepszisben szereplő terminusok között feltételez egy ún. köztes terminust, amelynek denotátuma mindkét terminus denotátumával érintkezésben van.¹⁰⁵ Ennek a köztes terminusnak a posztulálásával QUINTILIANUS egyértelműen elkülöníti a metalepsziseket a katakrézisektől, amelyekkel való interferenciájára korábban felhívta az olvasó figyelmét. A metalepszis ebben az olvasatban tehát olyan metonimikus interpretációt igénylő nyelvi kép, amelyben az átvitel egy köztes terminuson keresztül valósulhat meg, nem pedig közvetlenül, mint a metonímia esetében. Bonyolultnak tűnő értelmezési stratégiája miatt QUINTILIANUS *tropus rarissimus et improbissimus*nak nevezi.

4. 1. 3. A metalepsziseket a latin nyelvű retorikák közül DONATUS retorikája veszi fel az eredeti görög néven a maga tizenhárom trópusa közé.¹⁰⁶ A donatusi értelemben vett metalepszisek szintén a metonímiával rokonítható nyelvi képletek, de QUINTILIANUSSzal ellentétben nem feltételez egy közbeékelődő meta-trópust. Ezt a gondolatot visszhangozza ISIDORUS és BEDA is.¹⁰⁷ A reneszánsz szerzők közül LATOMUS is ezt a metalepszis-értelmezést veszi át.¹⁰⁸ Mindannyian ugyanazt a vergiliusi verssort emelik ki: *Post aliquot mea regna videns mirabor aristas*. A hozzáfűzött magyarázat szerint a kalász (*arista*) metonimikusan az aratás helyett áll, az aratás pedig magát az évet helyettesíti.

4. 1. 4. A metalepszisek harmadik lehetséges értelmezését MELANCHTHONnál találjuk. Mint MELANCHTHON maga is megjegyzi, a retorikusok általában nem különítik el a metalepsziseket a metonímiáktól, hiszen ugyanaz a művelet – a névátvitel – hozza létre mindkettőt, azonban a görögökre hivatkozva mégis indokoltnak érzi a külön kategória kialakítását.¹⁰⁹ A metalepszis a melanchthoni retorikában olyan névátvitellel létrejövő trópus, amelyben a produktum neve vonódik át az őt előidéző vagy létrehozó dologra

¹⁰⁴ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 37: superest ex his quae aliter significant metalepsis, id est transumptio, quae ex alio tropo in alium velut viam praestat és VI, 3, 52

¹⁰⁵ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 38: ut inter id, quod transfertur, et id, quo transfertur, sit medius quidem gradus, nihil ipse significans, sed praebens transitum

¹⁰⁶ *Ars minor* III, *De tropis*: „Metalepsis est dictio gradatim pergens ad id quod ostendit, ut «speluncis abdidit atris» et «post aliquot mea regna videns mirabor aristas».”

¹⁰⁷ *Etymologiae* I, 37, 7-9: metalepsis est tropus a praecedente quod sequitur; és *De schematibus et tropis* 612, 25: dictio gradatim pergens ad id quod ostendit, et ab eo quod praecedit id quod sequitur insinuans, ut Labores fructuum tuorum manducabis; labores enim posuit pro his quae laborando adquiruntur bonis.

¹⁰⁸ LATOMUS (1527): Metalepsis, id est transumptio, quod ex alio in aliud velut viam praestat. Hoc est cum non accipitur id quod dicitur, sed aliud per medium quandam gradum transumitur.

¹⁰⁹ MELANCHTHON (1532): Fortasse grammatici dixerint haec esse metonymias; sed non sunt superstitione discernendae figurae. Ego nomina sumpta a causis aut affectibus Graecorum more in hac figura colloco, ac maius quoddam intervallum et discrimen facio inter Metalepsin et Metonymiam, quam alii faciunt, ut facilius agnosci et discerni possint.

vagy elvont fogalomra (*μετάληψις dicitur, ubi non transfertur nomen a simili, ut supra: sed sumitur a causa aut effectu.* MELANCHTHON 1532: 36). A már korábban is példaként idézett horatiusi szóképet (*pallida Mors*) hozza fel MELANCHTHON, mint a metalepszis, más néven *transsumptio* (MELANCHTHON 1529: 20) legszemléletesebb előfordulását, emellett szokásához híven biblikus szóképekkel is illusztrálja a definíciókat. Szerinte metalepszisek vannak a következő evangéliumi versben: „Én vagyok a feltámadás és az élet”, ugyanis Krisztus a holtak feltámasztója (*resuscitator*) és az élet forrása (*vivificator*). Amikor tehát Krisztus kijelenti, hogy ő a feltámadás és az élet, akkor a saját isteni cselekvésének produktumaival azonosítja önmagát, így alakul ki az a metonimikus viszony, amelyben a produktum neve helyettesíti a létrehozót.

4. 2. Metalepszis: sorjázó metonímiák

4. 2. 1. Az angol PUTTENHAM szintén megkülönbözteti a metalepsziseket (*farfet, farrafet*) a metonímiáktól, mondván, hogy a metalepszisek esetében nagyobb mértékű a jelentésváltozás, mint a metonímiáknál (PUTTENHAM 1589: 152). Latin nyelvű példája a QUINTILIANUS és DONATUS által is idézett vergiliusi verssor: *Post multas mea regna videns mirabor aristas*. A kalász (*arista*) az aratás kifejezést, azaz az egymás után következő éveket jelenti ebben a sorban. A versrészlet így annyit tesz, hogy a beszélő több év elteltével pillanthatja csak meg országát. A kalász kifejezés azonban felfogható több lépésös érintkezés révén értelmezhető synecdochéként, amennyiben a kalászt, mint a nyár „tartozékaként”, és így közvetett formában az év részeként ragadjuk meg. A szerző még azt is megjegyzi, hogy ez az alakzattípus sokkal gyakoribb a nők beszédében, mint a férfiakéban. Példaképpen ezért Médeia egyik monológjának részletét idézi korabeli angol fordításban, amelyben a hősnő elátkozza azt a hegyet, amelyen az a fenyőfa nőtt, amelyből az Argó készült:

*Woe worth the mountaine thet the maste bare
Which was the first causer of all my care.*

A példából kitűnik, hogy mit is értett PUTTENHAM a metonímiánál nagyobb mértékű jelentésváltozáson. A hegy (*mountaine*) kifejezés valójában a hűtlen Jászónt helyettesíti, hiszen őt átkozza meg kétségbeesett dühében Médeia. Az idézetben egy többszörös metonímia-láncolat szerepel. Jászón helyett először a hajója, az Argó értendő, ezt viszont metonimikusan helyettesíti saját anyaga, a hegyen nőtt fenyőfa, a fenyőfa helyett pedig természetületének neve áll. Ilyenformán a metalepszis PUTTENHAM értelmezésében, mint a

példáiból is kitűnik, egy összetett metonímia-láncolatként értelmezhető, ezért indokolt lehet az elkülönítése az egyszerű metonímiáktól, ahol csak egy egyszeres helyettesítési viszony alakul ki.

4. 3. A metalepszisek a ramista rendszerben: a rendszer korrekciója

4. 3. 1. MELANCHTHONnal és PUTTENHAMmal ellentétben RAMÉE és munkatársai nem érzik indokoltnak a különbségtételt a metonímiák és a metalepszisek között, így a fentebb tárgyalt jelenségek szerintük egyszerűen metonímiák és nem külön trópusok. Ha MELANCHTHON metalepszis- megközelítése nem is indokolja a jelenség önálló trópusként való tárgyalását, PUTTENHAM gondolatmenete logikusnak tűnhet annak fényében, hogy a klasszikus retorikai hagyomány ismeri és használja a halmozott trópus fogalmát. A halmozott trópus két hagyományos változata az ironia és az allegória, ez utóbbit szokás halmozott metaforának tekinteni. Ha a metafora ismétlésével hozható létre önálló nyelvi kép, akkor mindez megtörténhet a metonímiával is, hiszen hagyományosan a metafora mellett a metonímia is a fölérendelt trópusok egyike.

4. 3. 2. A későbbi századok retorikáiban a metalepsziseket főként a metonímia alcsoportjaként értelmezik. DUMARSAIS olyan metonímiaként írja le, amelynek esetében az átvitelben szereplő terminusok között időbeli érintkezés valósul meg: a beszélő az ok nevével utal az okozatra, illetve az előidéző nevével nevezi meg a bekövetkezett eseményt. Dumarsais gondolatát viszi tovább G. MOLINIÉ is, aki olyan szónyi terjedelmű retorikai-stilisztikai jelenségként írja le a metalepsziseket, amelyek közeli rokonai a metonímiának, ilyenformán az előzmény és a következmény, az előidéző és az eredmény, mint egymással időben érintkező dolgok vagy tényállások nevének felcserélésével jönnek létre (1992: 212).¹¹⁰ Ez a megközelítés, amely a metalepszist a metonímia egyik lehetséges változataként látta, a metalepszis elnevezést kizárólag időbeli érintkezésen nyugvó átvitelekre terjeszti ki, és nem vizsgálja a logikai viszonyokon nyugvó formációkat (SALVAN 2007). FONTANIER viszont olyan gondolatalakzatként ragadja meg a metalepszist, amely minimum propozícionyi terjedelmű, és amely indirekt módon jelenít meg egy időbeli érintkezési viszonyt vagy egy „kiemelt” tényállást vagy dolgot nevez meg egy járulékos, „kísérő” tényállás vagy dolog nevével, és fordítva. Az időbeli érintkezés megvalósulhat úgy is,

¹¹⁰ (la métalepse) est un type de rapport sémantique qui a reçu une dénomination spécifique dans la tradition rhétorique. Il s'agit d'une manipulation sur le jeu avant-après, antécédent-conséquent, préalable-résultat [...] on qualifie un terme d'indication (sous la forme d'un verbe, d'un adjectif ou d'un complément caractérisant quelconque) qui en réalité n'est légitimement affectable qu'à un stade ultérieur ou antérieur du processus.

hogy az egyik esemény megelőzi a másikat, de lehet szimultán jellegű is (1821/1977: 127-128).¹¹¹

4. 3. 3. M. BONHOMME vizsgálatai sokkal szélesebb perspektívába helyezik a metalepszist, mint nyelvi-retorikai jelenséget. Elméletének lényege, hogy a metalepszist a synecdochéval együtt a metonímia variánsának tekinti. A három rokon formáció: a metonímia, a synecdoche és a metalepszis az azonos kognitív területhez tartozó terminusok egymáshoz való viszonyait jelenítik meg. A metonímia két dolog vagy tényállás érintkezése, a synecdoche bennfoglalás (merologikus érintkezés) a metalepszis időbeli összefüggés (kronologikus érintkezés) révén jöhet létre (BONHOMME 2005: 204).¹¹² Bonhomme érvelését követve megállapíthatjuk, hogy kétféle viszony eredményezhet metalepszist: egy adott kognitív univerzumban egy adott entitás két egymást követő állapotát jelölő terminusok felcserélése, illetve egymással kapcsolatban (érintkezési viszonyban) álló entitások nevének felcserélése.

4. 4. A hypallagé és az enallagé

4. 4. 1. A hypallagé és az enallagé meghatározása, besorolása

4. 4. 1. A hypallagét a klasszikus retorikai rendszerek többnyire a szintaktikai alakzatok közé sorolják, hiszen a mondatbéli viszonyok alapján lehetséges felcserélés eredményeképpen jön létre, csakúgy, mint a vele rokon enallagé. A hypallagé tulajdonképpen nem más, mint az állítmányhoz kapcsolódó argumentumok egymás közti felcserélése (KOCSÁNY 2000: 266). Ilyen módon olyan mondatrészek kerülnek egymás mellé, melyek az általuk jelzett valóságelemek nyelven kívüli kapcsolatának ellentmondanak. Ez a denotátumok közötti inkompatibilitás minden esetben erős érzelmi hatást eredményez. Az enallagéban ezzel szemben a jelzős szerkezet rendeződik át, a jelző nem a kollokációk alapján várható jelzett szó mellé, hanem egy másik, a jelzett szóval összefüggő szó mellé kerül, és így látszólag inkompatibilis kifejezések kerülnek egymás mellé, mint példázza ezt a sokszor idézett vergiliusi verssor: *Ibant obscuri sola sub nocte per umbram* (Aen. VI, 268), ahol a költő az éjszaka jelzőjét (*obscura*) az Alvilágba alászálló Aeneas és a Sibylla jelzőjével (*solis*) cseréli fel, és ezzel páratlan erejű költői képet teremt. Az enallagé, mint szűkebb értelemben vett hypallagé lényege tehát, hogy a jelző kiszakad az

¹¹¹ (La métalepse) n'est jamais un mot seul mais toujours une proposition. [...] Elle fait entendre une chose par une autre, qui la précède, la suit, ou l'accompagne, en est [...] une circonstance quelconque, ou enfin s'y rapporte de manière à la rappeler aussitôt à l'esprit.

¹¹² Elles produisent, à des fins de refunctionalisation du discours, des décalages isotopiques entre des termes associés dans un même univers cognitif. [...] la spécificité de chaque figure vient de la nature des relations qui les fondent: contiguïté pour la métonymie, inclusion (ou contiguïté mérologique) pour la synecdoque, successivité (ou contiguïté chronologique) pour la métalepse.

eredeti, logikai kapcsolatból, és egy másik szó mellé kerül (BRANCA-ROSOFF–ZINSMAIER–UEDING 1998: 106).¹¹³ Az affektivitás forrása az enallagé esetében az, hogy a jelző szemantikailag továbbra is visszautal arra a szóra, amelytől elszakadt. A minőségjelzős szerkezet mellett tipikusan a birtokos jelzős szerkezetek alkalmasak erre a műveletre (KISS 1975).

4. 4. 2. Klasszikus szerzők a hypallagéről és az enallagéről

4. 4. 2. CICERÓNÁL¹¹⁴ és QUINTILIANUSNÁL a hypallagé (*immutatio*, *permutatio*, *submutatio*) a metonímia egy speciális eseteként szerepel, tehát besorolható a trópusok közé is.¹¹⁵ Szintaktikai alakzatjellege mellett szól az az érv, hogy az argumentumok felcserélése (*transmutatio*) hozza létre (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1998: 125), viszont a trópusjelleget erősíti, hogy ez a jelenség felfogható szemantikai alakzatként is, amelyben az egyik objektum neve átvonódik egy másikra (*immutatio*).¹¹⁶ Ahhoz, hogy ez a formáció valóban hatásos legyen, szükség van egy speciális interpretációs stratégiára, a terminusok közötti metonimikus viszony azonosítására. ISIDORUS szintén a trópusjelleget érzi dominánsnak, ezért a hypallagét a szóképek köté veszi fel.¹¹⁷ Az enallagé a quintilianusi értelmezésben olyan szintaktikai alakzat, amelynek lényege a morfológiai kategóriák – egyes vagy többes szám, nemek – felcserélése.¹¹⁸

4. 4. 3. A hypallagé és az enallagé XVI. századi megközelítései

4. 4. 3. SUSENBROTUS nem tett különbséget a metonímia és a hypallage között, a trópusok felsorolásában csak annyit találunk, hogy a metonímia egyik elnevezése a hypallage (SUSENBROTUS 1540: 6). PUTTENHAM viszont külön képletként kezeli, és az enallagét a hypallagéval együtt a szintaktikai alakzatok (*figures auricular*) közé sorolja. Az enallagé és a hypallagé (*underchange*) számára tipikusan a felcserélés alakzatai (*figure of exchange*), két külön alakzatra pedig azért van szükség, mert a hypallagé az esetek felcserélése, azaz a mondaton belüli szerepcsere, az állítmány argumentumai egymás közt felcserélik mondatbéli funkcióikat. Az enallagé lényege pedig, hogy az egyes

¹¹³ Der Begriff *Hypallage* steht für eine nicht fest umschriebene Gruppe von sprachlichen Erscheinungen, die durch die von der Logik oder vom Sprachgebrauch abweichende Stellung eines oder mehrerer Wörter im Satzganzen, meist durch Vertauschung der syntaktischen Beziehungen zustandekommen. Die bekannteste und häufigste Form ist die heute meist Enallage adiectivi genannte Versetzung eines adjektivischen Attributs von einem Substantiv A, zu dem es logisch zu gehören scheint, zu logisch problematische, aber immer noch verständliche bildet.

¹¹⁴ *Orator* 27, 93

¹¹⁵ *ibid.*

¹¹⁶ Durch die syntaktische Vertauschung findet auch eine semantische Verschiebung statt. (*Ibid.*)

¹¹⁷ *Etymologiae* I, 36, 22 (hypallage): Hypallage, quotienscumque per contrarium verba intelleguntur, lásd még a metonímiáról mondottakat: I, 37, 8

¹¹⁸ *Inst. Oratoria* X, 3, 6-13

elemek megváltoztatják az egymáshoz viszonyított mondatbéli helyüket. Azonban ezek a felcserélések a mondat értelmének megváltozásához is vezethetnek (PUTTENHAM 1589: 141).¹¹⁹ Ilyenformán az enallagé és a hypallagé meghaladja a pusztán szintaktikai alakzat-kategóriát, mert általuk jelentésváltozás is végbemehet. Megemlíti, hogy a hypallagé és különösen az enallagé nem univerzális, hanem nyelvspecifikus formációk, így például az angol nyelvben, amelynek morfológiája a klasszikus nyelvekéhez képest meglehetősen szegényes, és a mondatrészek helye erősen kötött, ez a két trópus csak korlátozott mértékben valósítható meg a mondat értelmének teljes megváltozása nélkül (PUTTENHAM 1589: 142).

4. 4. 4. MELANCHTHON felveszi rendszerébe a hypallagét, mégpedig az alakzatok első típusába, a szintaktikai alakzatok (*figurae constructionis*) közé *submutatio* néven, de az enallagét nem tekinti önálló alakzatnak. A hypallagét a következőképpen definiálja: *hypallage est, quotiens oratio ordine rerum converso effertur*. Az általa idézett példa viszonyítási pontok felcserélése. Nem a hüvelytől üres a kard, hanem a hüvely üres, miután a kardot kivonták belőle. Az alakzat tehát az ablativus rei efficientisek felcserélésével jött létre. Figyelmen kívül hagyja azonban a hüvely és a kard közötti szoros kapcsolatot, amely miatt a létrejött alakzat metonimikus interpretációs stratégiát igényelne.

4. 5. Hypallagé és enallagé: két mellőzött formáció

4. 5. 1. A melanchthoni megközelítésen nyugvó latin nyelvű ramista retorikák nem tárgyalják a hypallagét önálló trópusként, és alakzatként sem kap helyet a rendszerben. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hiszen, mint az idézett példák is mutatják, a metonímiával számos ponton interferál, éppen ezért az általuk felsorolt metonímiák között található olyan képletek, amelyek inkább hypallagénak, vagy a vele rokon enallagénak tekinthetők. A legtöbbet idézett horatiusi metonímia, a *pallida mors* jelzős szerkezet enallagéként is interpretálható. A halottakat jellemző sápadt jelző a felcserélés művelete révén az előidéző, a halál jelzője lett, a létrejött alakzat egy tipikus *enallage adiectivi*.

4. 5. 2. Hasonlóan a XVI. századi angolhoz, FOUQUELIN korában már a francia nyelvből is eltűntek a főnévi esetek, ezért a francia nyelvű retorikában már kitér arra, hogy a hypallagé és az enallagé alakzatai a francia nyelvben meglehetősen ritkák, és csak rendkívül korlátozottan valósíthatók meg. Ez a két alakzat, különösen a hypallagé, tipikusan azokban a nyelvekben gyakori, amelyeknek változatos a morfológiája, és az egyes

¹¹⁹ We do likewise use, not changing one word for another, by their accidents or cases, as the *Enallage*, nor by the places [...] but changing their true construction and application, whereby the sence is quite peruered and made very absurd.

mondatrészek tematikus szerepeit nem a mondaton belül elfoglalt helyük határozza meg. Ezzel magyarázzák, hogy sem az enallagé, sem pedig a hypallagé nem szerepel önállóan a francia nyelvű retorikában. Századokkal később FONTANIER is azt írja retorikájában, hogy az enallagé csak háromféleképpen létezhet a francia nyelvben: az idő, a szám vagy a személy felcserélése révén (FONTANIER 1821/1977: 293).¹²⁰

4. 5. 3. A fouquelin-i megállapítás figyelmen kívül hagyja, hogy mind az enallagé, mind pedig a hypallagé lényege, hogy egymással inkompatibilisnak tűnő elemek összekapcsolásával jönnek létre, mint azt már a klasszikus definíciók is hangsúlyozzák. A modern nyelvtudomány később igazolta, hogy a hypallagét és az enallagét eredményező művelet nem tekinthető nyelvspecifikusnak, hanem egyike a nyelvi univerzáléknak, ugyanis minden nyelvben létrehozhatók ilyen formációk (WEINREICH 1967: 167), hiszen mind a hypallagé, mind az enallagé esetében az elemeket felcserélő jelenségről van szó a jelentések szintjén.

5. Következtetések a metonímia tudománytörténetéből: a metonímia fogalmi tisztázatlansága

5. 1. A retorikatörténetben kétfajta metonímia-elképzelés alakult ki: értelmezték helyettesítésként és átvitelként egyaránt. Névátviteli minőségében a metonímia egy fogalmat vagy tényállást nevez meg egybizonyos módon – ezt a módot az érintkezés fogalma pontosítja. A helyettesítés ellenben a szavak cseréjét jelenti. Ez a kétféle metonímiaszemlélet párhuzamosan, egyidejűleg van jelen a tudománytörténetben (EGGS–UEDING 2003: 1204-1205). A metonímiát mint retorikai jelenséget létrehozó viszonya, az érintkezés függvényében próbálták meg tipizálni.

5. 2. A metonímia trópusként épül be a retorika rendszerébe azoknál a szerzőknél, akik megtartják a klasszikus alakzat-trópus dichotómiát. Mivel a trópusok maguk is sokféleképpen csoportosíthatók, a metonímia ezért vagy a hagyományos értelemben vett trópusok (a quintilianusi szó-trópusok) egyike, vagy kitüntetett szerepet kap a többi trópus között, és magában foglalja a synecdochét, mint alfajt, vagy egyenesen ő maga válik minden trópus alapjává. Ez utóbbi nézet egyik fő képviselője a modern nyelvtudományban ECO, aki szerint a metafora kettős metaforára épül, ennek lényege, hogy a metaforát mintegy megelőző metonimikus vagy synecdochéként értelmezhető jelentésszűkítés vagy jelentésbővülés alapozza meg magában a metaforában összefoglalt azonosítást.

¹²⁰ [...] elle (l'énallage) ne peut consister en français que dans l'échange d'un temps, d'un nombre, ou d'une personne, contre un autre temps, un autre nombre, ou une autre personne. Ainsi nous en avons de trois sortes: l'Énallage de temps, l'Énallage de nombre, et l'Énallage de personne.

5. 3. A XX. századi, már a kognitív megközelítésen nyugvó retorikák és stilisztikák az átvitelt tekintik a metonímiát létrehozó mentális műveletnek (FAUCONNIER 1984: 16 és EGGS – UEDING 2003: 1196). A metonímia kifejezés ebben az olvasatban már nem pusztán szókép, hanem az a kognitív művelet, amely egyrészt az ágostoni *aliquid stat pro aliquo* képlet legáltalánosabb megfogalmazása, másfelől pedig lehetővé teszi, hogy a nem konceptualizálható jelenségek helyett a konceptualizált objektumokról tegyünk kijelentéseket (KOCSÁNY 2000: 263). KÖVECSSES és RADDEN ezért a metonímia fogalmát kiterjeszti minden olyan esetre, amikor egy fogalomnak van nyelvi korrelátuma, nem kevesebbet állítva ezzel, hogy maga a nyelv, akárcsak a kommunikáció egyéb részrendszerei, szükségszerűen metonimikus (KÖVECSSES–RADDEN 1998: 42).

5. 4. Napjainkban a metonímia-kutatás sarkítottan két irányba tart. Az egyik szerint a metonímia a lexikális-szintagmatikus viszonyokban rögzíthető és szabályozott érintkezés eredménye. Ezt a szintagmatikus érintkezést azonban tágan kell értelmeznünk ahhoz, hogy a klasszikusan metonimikusnak tekintett viszonyok beleférjenek. A másik felfogás szerint a metonímia fogalmi-jelentésbeli érintkezés eredménye. Ezt az érintkezést viszont nem mindig lehet egyértelműen elválasztani a hasonlóságtól, ami miatt a metafora és a metonímia közötti nyilvánvaló különbség egyre inkább eltűnik.

5. 5. LAKOFF és JOHNSON elméletei a metonímiát a fogalmak szintjére emelik át, és az érintkezéseket az absztrakció szintjén modellálják. Elméletük lényege, hogy az összefüggéseket már nem önmagukban, hanem egy feltételezett kognitív fogalmi kereten (ICM, azaz idealizált kognitív modell) belül jeleníti meg. Elképzelésük szerint a metonímia, akárcsak a metafora, egy adott fogalmi-mentális kereten belül elvégzett kognitív művelet eredménye. Míg a metafora esetében két eltérő, heterogén mentális terület (a forrás- és a céltartomány) elemei kerülnek kölcsönhatásba, a metonimikus viszonyban szereplő elemek ugyanazon mentális terület részei. Ilyenformán a metonímia egy homogén területről emel ki bizonyos elemeket, míg a metaforában a mentálisan fókuszba kerülő forrástartomány vetítődik rá a céltartományra (EGGS–UEDING 2003: 1215). Ez a nézet azonban két újabb problémát vet fel: egyrészt kérdéses, hogy el lehet-e egyértelműen különíteni egymástól az egyes mentális területeket, másrészt meg kell határozni, hogy mitől és meddig számít homogénnek egy-egy mentális tartomány, azaz elkülöníthető-e egymástól a metafora és a metonímia.

5. 6. A kognitív metonímiát képviselő DIRVEN a lakoff-i metonímia-elképzelésekre reagálva felveti, hogy a metonímia művelete túllépheti egy adott homogén mentális terület határait, vagyis két különböző terület elemei is kerülhetnek metonimikus

viszonyba. Ha pedig heterogén területek kölcsönhatása is eredményezhet metonímiát, akkor a metafora és a metonímia közötti különbségtételt csak az összekapcsolódott területek közti távolság nagysága indokolhatja. Ezt a távolságot, illetve annak mértékét a beszélők a jelentésben kódolt, mindenkor kulturális hagyomány és a közvetlen közeg, a beszédszituáció befolyására alakítják ki önmaguk számára (KOCSÁNY-SZIKSZAINÉ 2007). Mindezek miatt, mondja Dirven, az interakcióba lépő területek távolsága nem ad kellő támpontot a metafora és a metonímia szétválasztásához. Ez az érvelés kijelöli a fogalmi-kognitív kutatások további útját: feltárni a metafora és a metonímia érintkezési területeit abból kiindulva, hogy mindkét esetben valami hasonló történik, amelynek eredménye lehet egy olyan formáció, amely egyszerre metonímia és metafora.

Synecdoche

1. synecdoche, az elnevezés magyarázatai: (*συνεκδοχή*, lat. *synecdoche*, *intellectio*, *comprehensio*, *conceptio*, fr. *synecdoque*, *intelligence*, *conception*)

1. 1. 1. *Συνεκδοχή comprehensio dicitur, cum vel totum parte comprehendimus, [...] vel cum pro parte totum dicimus* – olvasható MELANCHTHON retorikájában a synecdoche címszó alatt (MELANCHTHON 1532: 36). TALON Melanchthonnál valamivel bővebben fejti ki az elnevezés etimológiáját. A synecdoche kifejezést a görög *συνεκδέχομαι* igéből vezeti le, melynek jelentése megegyezik a latin *concipio* ige jelentésével. Megjegyzi, hogy a latin szóhasználatban ez a trópus előfordul még *intellectio* illetve *conceptio* néven is, amely talán még tömörebb és lényegretörőbb, de hagyományosan a görög elnevezést használják: *Latini intellectionem vocant, et conceptionem: quod nomen licet amplioris significationis esse possit, tamen docendi gratia a rhetoribus ad hoc genus adstringuntur* (TALON 1549: 18). FOUQUELIN megpróbálkozik a latin elnevezések franciásított változataival (*conception*, *intelligence*), de a jelenség tárgyalása során mégis megmarad a görög elnevezés mellett. A jelenség korabeli angol megnevezései (*understanding*, *quick conceite*) is a synecdoche értelmezési stratégiájára, az együttértésre utalnak.

1. 1. 2. A klasszikus hagyományban a *συνεκδοχή* elnevezés már szerepel TRYPHÓNNAI (195, 28), QUINTILIANUSNAI¹²¹ valamint ISIDORUSNAI, aki a *conceptio* megnevezést javasolja.¹²² A görög kifejezés helyett a *Rhetorica ad Herennium* szerzője az *intellectio* megnevezést használja, mintegy tükörfordításaként.¹²³ Arisztotelész még nem tárgyalja külön, de magát a synecdochénak nevezett jelenséget leírja, mint nagyságrendben különböző terminusok közötti átvitelt.¹²⁴

¹²¹ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 19 és VIII, 6, 28: Est etiam huic tropo quaedam cum synecdoche vicinia; nam cum dico "vultus hominis" pro vultu, dico pluraliter quod singulare est: sed non id ago, ut unum ex multis intellegatur (nam id est manifestum), sed nomen inmuto: et cum aurata tecta "aurea", pusillum ab ea discedo, quia non est pars auratura. Quae singula persequi minutioris est curae etiam non oratorem instruentibus

¹²² *Etymologiae* II, 37, 13: synecdoche est conceptio, cum a parte totum vel a toto pars intellegitur

¹²³ *Rhetorica ad Herennium* IV, 33, 44: intellectio est, cum res tota parva de parte cognoscitur aut de toto pars

¹²⁴ Poétika 1457b

2. A synecdoche helye a retorika felépítményében, definíciói:

2. 1. A synecdoche a klasszikus hagyományban

2. 1. 1. Mint az antik synecdoche-definíciókból is kitetszik, a synecdochénak nevezett formációban két, nagyságrendileg különböző terminus szerepel (LAUSBERG §572).¹²⁵ A két terminus denotatívumai közül az egyik része a másiknak, és magában a trópusban vagy a részt jelölő terminus áll az egészt jelölő helyett, vagy pedig az egészt jelölő áll a részt jelölő helyett. QUINTILIANUS négy alapvető, synecdochét eredményező viszonyt különböztet meg: egyed-sokaság, egész-rész, nem-faj, előzmény-következmény.¹²⁶ A későbbi korok retorikusainak véleménye megoszlik arról, hogy a felsorolt viszonyok közül melyek minősülhetnek valóban synecdochénak, és az sem egyértelmű számukra, hogy a fentiek közül mindegyik retorizált formációként értelmezhető-e. Az antik retorikák által kínált magyarázatok tanulmányozásakor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az arisztotelészi, cicerói felfogásban maga a trópus fogalma sem tisztázott.

2. 2. A synecdoche XVI. századi leírásai

2. 2. 1. MELANCHTHON *comprehension*nak fordítja a synecdoche elnevezést, ezzel is megvilágítva, hogy a jelenség lényege, hogy az egyik terminus helyett egy másik terminus értendő, és e terminusok által jelölt objektumok közül az egyik részhalmaz a másiknak. Ennélfogva a synecdoche tipizálható lesz annak függvényében, hogy a részt vagy az egészt jelölő terminus helyettesíti a másikat.

2. 2. 2. Az angol SUSENBROTUS *intellectio* néven tárgyalta a synecdochét a *tropi dictionum* kategórián belül, mert a művelet hatóköre nem terjed ki a beszéd egészére, csak annak egy minimális egységére, amely lehet egy szó vagy egy kisebb terjedelmű szófüzés.¹²⁷ Olvasatában a synecdoche olyan viszonyként jelenik meg, amelyben az egyik dolog a másiktól ismerhető fel valamilyen összefüggés alapján. Ez a nagyon is széles spektrumú definíció nem korlátozza a synecdochét a rész-egész viszonyra, hanem kiterjeszti olyan összefüggésekre is, amelyek más szerzőknél vagy a metonímia címszó alatt szerepelnek, vagy pedig nem minősülnek trópusnak.

2. 2. 3. PUTTENHAM a szemantika alakzatai (*figures sensible*) közé sorolja a synecdochét, és megjegyzi, hogy nem csak egy szónyi terjedelmű lehet, hanem, az alle-

¹²⁵ „Die Metonymie quantitativer Beziehung zwischen dem verwendeten Wort und der gemeinten Bedeutung heißt synecdoche.” A lausbergi definícióban szereplő mennyiségi kritérium felfedi, hogy a synecdoche elnevezést egyes retorikák kiterjesztik a sokaság-egyed viszonyon nyugvó átvitelekre is.

¹²⁶ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 19: synecdoche [...] variare sermonem potest, ut ex uno plures intellegamus, parte totum, specie genus, praecedentibus sequentia, vel omnia haec contra; liberior poetis quam oratoribus.

¹²⁷ Synecdoche est intellectio, est quoties aliud ex alio quocunque modo intellegitur (1576: 7).

góriához hasonlóan, egész gondolati egységen is végigvonulhat. Magát trópust egy latin nyelvű, catullusi Homérosz-reminiszcencián szemlélteti: *Virgineam dissolvit zonam* (Cat. IIb, 3; LXI, 52-53; LXVII, 28).¹²⁸ Az öv (*zona*) kifejezés az egész ruházat helyett áll, ennek kioldása pedig átvitt értelemben magát a nászt jelenti. Ebben az esetben csakugyan egy összetett nyelvi képpel van dolgunk, a befogadó először felismeri a rész-egész viszonyt, azaz a tulajdonképpeni synecdochét, majd felfedezi a két cselekmény közötti ok-okozati összefüggést, amely már metonímia.

2. 3. Ramista synecdoche-definíciók

2. 3. 1. A ramisták által tárgyalt negyedik trópuskategória a synecdoche. Egységesen minden szerzőnél a trópusok között kap helyet, és a csoport tagjai által adott definíciók minden szempontból egységesnek mondhatók. Ennek a formációnak az esetében fel sem merül, hogy esetleg alakzatnak minősülhet-e. TALON 1549-es retorikájában szinte szóról-szóra a melanchthoni definíciót közli: *synecdoche, quartum tropi genus, cum ex parte totum, aut ex toto pars significatur* (TALON 1549: 17). A szókép tehát a terminusok rész-egész viszonyán nyugszik, ez a viszony pedig hasonlítható a metonímiák kapcsán már tárgyalt ok-okozati viszonyhoz, a terminusok között itt is valamilyen érintkezés fedezhető fel. Bár a terminusok közötti érintkezés a metonimikus viszony előfeltétele, mégsem tekinthető a synecdoche a metonímia alfajának: *Ac tametsi pars et totum quandam causa et effectus comprehensionem habent, ratione tamen distincta sunt, et melius separatim intelliguntur* (ibid.). A művelet, azaz a *comprehensio* (együttes megragadás, együttértés) alapvetően a metonímia mechanizmusára vezethető vissza, és hasonló értelmezési stratégiát igényel, mégis célszerű a synecdochét külön trópusnak tekinteni, hiszen az érintkezésbe kerülő terminusok közül az egyik mindenképpen része a másiknak, míg a metonímia esetében nincs ilyen kitétel.

2. 3. 2. FOUQUELIN definíciója meglehetősen szűkszavú, és semmiben nem mond többet a taloni meghatározásnál: *quand par le nom de la partie, le tout est entendu, ou au contraire, quand par le nom du tout il faut entendre la partie*. A definíció nem tér ki arra, hogy a névátvitelben szereplő terminusok denotátumai fizikálisan vagy csak referenciálisan részei-e egymásnak, a példák elemzése során azonban egyértelműen elkülöníti egymástól ezt a két jelenséget. Mint a definíció szóhasználatából is kitűnik, FOUQUELIN is együttértésként, együttes megragadásként értelmezi a synecdochét, de nem emeli ki a metonímiához való hasonlóságát.

¹²⁸ Od. XI, 245: *λῦσε δὲ παρθενίην ζώνην*

3. A synecdoche tipológiája

3. 1. A synecdoche típusai a hagyományozott retorikai anyagban

3. 1. 1. Rész-egész viszonyon nyugvó synecdochék

3. 1. 1. Az átvitelben szereplő terminusok egymás közötti viszonya szerinti tipológiára való törekvés már a klasszikus szerzők munkáiban is megfigyelhető. A synecdochét leíró szerzők mindannyian részletesen foglalkoznak azzal a névátvitel-típussal, amelyben a terminusok denotatívumai fizikálisan is részei egymásnak. CICERO ilyenformán megkülönböztet *ex parte totum* és *de toto pars* synecdochékat. Az első esetre példa, amikor az épület helyett csak falat vagy tetőt mondunk, a másodikra pedig, amikor egy kis lovasegységet római lovasságnak titulál a beszélő.¹²⁹ ISIDORUS szépirodalmi példái az Aeneisből származnak, a *pars a toto* synecdochét a következő verssorral magyarázza: *ubi frigidus annus / trans pontum fugat et terris immittit apricis* (Aen. VI, 311). A *frigidus annus* kifejezés itt magát a telet jelenti, az év leghűvösebb részét, nem pedig magát az egész évet. Ezzel szemben az *a parte totum* synecdochében a kisebb rész nevével utal a beszélő a nagyobb, bennfoglaló terminusra: *flammas cum regia puppis extulerat* (Aen. II, 256). A verssorban az árboc kifejezés az egész hajó, sőt az egész görög hajóhad helyett áll, de mindeme hajók közül Trója lerohanására a jelet csak egyetlen egy hajó adta meg, erre utal az *extulit* igealak.¹³⁰ QUINTILIANUS a synecdoche műveletét nem korlátozza csak a főnevekre, szerinte mellékneven is elvégezhető, például, ha a beszélő az aranyozott háztetőt aranyának mondja.¹³¹ Ez a művelet pedig visszavezethető arra, hogy az egész dolog is jellemezhető egy részének valamely tulajdonsága alapján, mint a következő képlet is szemlélteti:

$X \text{ (est)} Y_{\text{adj.}} \rightarrow X \text{ részlegesen } Y_{\text{adj.}}$

A *tecta aurea* jelzős szerkezetet hallva a befogadó azonnal képes korigálni a kifejezést, és „aranyozott tető”-ként értelmezni. Erre a viszonyra vezethetők vissza a görög és

¹²⁹ *De oratore* III, 42, 168: intellegi volumus aliquid aut ex parte totum, ut pro aedificiis cum *parietes* aut *tecta* dicimus; aut ex toto partem, ut cum unam turmam *equitatum populi Romani* dicimus.

¹³⁰ *Etymologiae* I, 37, 13: a toto enim pars intellegitur, ut ubi *frigidus annus pontum fugat*: non enim totus annus frigidus est, sed pars anni, id est hiems; at contra a parte totum, ut *flammas cum regia puppis extulerat*, ubi non solum puppis, sed navis, et non navis, sed qui in ea, et non omnes, sed unus flammas extulit.

¹³¹ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 28: cum aurata tecta aurea, pusillum a vero dicendo, quia non est nisi pars auratura.

római költők által egyaránt kedvelt tekintethatározói szerepű *accusativus Graecus*ok is (LAUSBERG §575).¹³²

3. 1. 2. Fajfogalom – nemfogalom átvitelen nyugvó synechdochék

3. 1. 2. ARISZTOTELÉSNél a nemfogalom-fajfogalom közötti átvitelek már szerepelnek a fajról fajra, illetve analógia alapján történő átvitelek, mint elmebeli műveletek között, a metafora meghatározásában (TAMBA–VEYNE 1979: 84). A későbbi retorikai irodalom már túlnyomóan a synechdochén belül ismertette ezt az átvitel-típust. QUINTILIANUS már megkülönböztet olyan synechdochékat, amelyekben az átvitelben szereplő egyik terminus denotátuma nem referenciálisan, hanem konceptuálisan része a másiknak.¹³³ A görög TRYPHÓN is szerepelteti ezt a kategóriát a maga retorikájában, az általa idézett homéroszi példa, az aranypáncélt öltő Zeus: χρυσῶν δ'αὐτὸς ἔδυνε περὶ χροῖ (Il. VIII, 43) alapján a szerző ide sorolja azokat az eseteket is, amikor az anyagnév helyettesíti az adott anyagból készült tárgyat.¹³⁴ A nem és a fajta viszonyának megragadása a fizikális értelemben vett rész-egész viszonynál sokkal bonyolultabb feladat. A QUINTILIANUS által említett példában a beszélő a ló (*equus*) helyett a négylábú (*quadrupes*) terminust használta. A négylábú a lóhoz képest valóban nemfogalom, de más példák már korántsem ilyen egyértelműek. Az ugyancsak Quintilianus által idézett kard-vas, deszka-tábla párok nem feltétlenül a fajta és a nem érintkezését idézik fel a befogadóban. Ezek a párok metonímiák is lehetnek, egyes tipológiák, mint például ERASMUSÉ, mégis a synechdechóhoz sorolják (EGGS–UEDING 2003: 1204). A synechdeché és a metonímia interferenciáját bizonyítja, hogy az ehhez hasonló nemfogalom-fajfogalom viszonyokat egyes retorikusok a metonímiák közé vették fel. Hasonlóképpen metonimikus viszonyra is visszavezethetők a tartalom-tartalmazó viszonyon nyugvó synechdechék, mint például, ha a beszélő a tányér terminussal utal az ennivalóra, mint láthattuk a metonímiáról szóló fejezetben.

3. 1. 3. Egyes és többes szám felcserélésén nyugvó synechdechék

3. 1. 3. A *Rhetorica ad Herennium* szerzőjénél fordul elő először ez a kategória, amelynek sajátossága, hogy a többes számú kifejezés egyes számban értendő, és fordítva,

¹³² Az *accusativus Graecus* tulajdonképpen eredményhatározói *accusativus*, amely annak jelölésére szolgál, hogy egy tulajdonság vagy állapot mire vonatkozik, lásd pl.: Aen. V, 720: *in curas animum diducitur omnes*.

¹³³ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 19-20: *ut intellegamus [...] specie genus vel contra; [...] pro equo quadrupedem recipiet. [...] abietem pro tabellis [...] pro gladio ferrum*

¹³⁴ *Περὶ τρόπων* 196, 5: *ἀπὸ τῆς ὕλης τὸ ἀποτέλεσμα, οἷον χρυσῶν δ'αὐτὸς ἔδυνε περὶ χροῖ, ἀντὶ τοῦ χρυσέην πανοπλίαν*

azaz a sokaságot az egyed helyettesíti, vagy az egyed neve áll a sokaságé helyett.¹³⁵ CICERONÁL is szerepel hasonló csoport a synecdochék halmazán belül.¹³⁶ Az ő példája a trójai faló (Aen. II, 20): *cavernas ingentes uterumque (ti. equi) armato milite complent*. Az egyes számban álló kifejezés – *miles armatus* – többes számban értendő, vagyis az egyed neve helyettesíti a sokaságét. Azonban a katona konceptuálisan része a hadseregnek, ezért a cicerói gondolatmenet nem tudja ezzel a példával meggyőzően igazolni, hogy indokolt volna egy harmadik synecdoche-kategória kialakítása. QUINTILIANUS megjegyzi, hogy a szövegalkotó olykor felcseréli az egyes és a többes számot, amely által a szöveg már retorizálttá válik.¹³⁷ Az egyes és a többes szám efféle felcserélése BEDA retorikájában már a szintaktikai alakzatok közt kap helyet *syllapsis* néven.¹³⁸ Azonban az egyes és a többes szám felcserélése révén nem egy lexikális jelentés helyett jelenik meg egy másik, hanem a grammatikai kategóriában megtestesülő jelentés szintjén történik eltolódás, és ebből az eltolódásból ered a létrejött nyelvi kép hatása (KOCSÁNY 2007). A számszerűség felcserélésével működő esetek sokkal kevésbé gyakoriak, mint a synecdochénak mint retorikai alakzatnak tartalmat kínáló rész-egész viszonyon nyugvó formációk. Az antik példaanyag – és így, mint a későbbiekben láthatjuk, a reneszánsz is – szinte csak a népek egyes számú használatát ismétlik az adott nép harcosainak megnevezésére, az ezen felüli példák elsősorban idiomatikus kifejezések.

3. 2. XVI. századi tipológiák

3. 2. 1. A kortárs európai retorikai irodalom a quintilianusi kategóriákat többnyire leegyszerűsíti. A rész-egész viszony minden szerzőnél megjelenő alcsoportot képez, de a nemfogalom és fajfogalom közötti átvitelekkel már nem minden szerző foglalkozik, a sokaság-egyed viszony pedig csak kevés szerzőnél szerepel.¹³⁹ MELANCHTHON az 1529-es retorikában egy, a későbbi művében két típusát nevezi meg a synecdochénak, aszerint, hogy a részt jelölő terminus áll az egész helyett, vagy fordítva, az egész halmazt jelölő terminus áll valamelyik részalmaz neve helyett, és nem vizsgálja külön a konceptuális és

¹³⁵ *Rhet. ad Herennium* IV, 33, 45: ab uno hoc modo plura intellegitur: *Poenus fuit Hispanus auxilio*; a pluribus unum sic intellegitur: *atrox calamitas pectora maerore pulsabat*; nam in superioribus plures Hispani [...] et hic unum pectus intellegitur; et erit illic deminutus numerus festivitatis, his adauctus gravitatis gratia.

¹³⁶ *De oratore* III, 42, 168: cum intellegi volumus [...] ex uno plures: *at Romanus homo, tametsi res bene gesta est / corde suo trepidat*, aut ex pluribus intellegitur unum: *Non sumus Romani, qui fuimus ante Rudini*.

¹³⁷ *Inst. Oratoria* IX, 3, 20: sunt et illa non similia soloecismo quidem, sed tamen numerum mutantia, quae et tropis assignari solent, ut de uno pluraliter dicamus: *sed nos immensum spatii confecimus aequor*, et de pluribus singulariter: *haud secus ac patriis acer Romanus in armis*.

¹³⁸ *De schematibus et tropis* 608, 34: sit etiam *syllapsis* in sensu, id est ubi pro multis unus vel pro uno multi ponuntur.

¹³⁹ Lásd SANCTIUS: Huc (synecdoche speciei) refert singularem numerum pro plurali (1556/73: 347)

a referenciális rész-egész viszonyokat. A *pars pro toto* synecdochéra az 1532-es retorikában szereplő példa a Rómaiakhoz írt levél 13. fejezetéből származik: *Omnis anima subdita sit potestatibus* (Róm 13, 1). Itt a lélek kifejezés magát az embert helyettesíti, mivel a lélek része az embernek, így a mondat interpretációja: mindenki engedelmeskedjék a feljebbvalóinak. A korábbi retorikában egy evangéliumi példa szerepel: *Si quis percusserit te in dexteram maxillam tuam, porrige ei et sinistram*, amelyben az állkapocs (*maxilla*) kifejezés áll a fél arc helyett. A másik változatot, azaz a *totum pro parte* viszonyt csak az 1532-es kiadvány veszi fel a rendszerbe, a következő példával illusztrálva: *sic dicimus exercitum esse caesum*. Mint a magyarázat is előrebocsátja, a beszélő azzal, hogy azt állítja, az egész hadsereget lekaszabolták, még nem zárja ki, hogy lehettek túlélők, ilyenformán a hadsereg mint egész neve vonódott át a katonákra, mint alkotóelemeire.

3. 2. 2. A Melanchthon- tanítvány Matthias DRESSER sajátos tipológiát alakít ki. A synecdochén belül négy típust nevez meg: a *pars pro toto* és a *totum pro parte* synecdochék mellett ide sorolja azokat a jelenségeket is, amikor a tartalmazó objektumot jelölő terminus áll a tartalmat jelölő helyett, és azt, amikor egyik dolgot egy másik dologból ismerünk fel (DRESSER 1606/2000: 116). Az utolsó típusra az Aeneis egyik híres részletét hozza fel példaként: *Fuit Ilion et fuimus Troes* (Aen. II, 311). Szerinte, mivel Aeneas a múltból a jelenre vonatkoztat – hogy Trója már nincs többé, és így már ők sem trójaiak – egy synecdochéval fejezi ki gondolatait. A példa arra játszik rá, hogy a múltból a jelen levezethető, a jelenben mintegy benne rejlik a múlt – ilyenformán megfeleltethető lenne a synecdochéről alkotott definícióknak, de a példának mégis figurális jelentése. A perfectumban álló ige implikálja, hogy valamikor állt Trója, és ez az állapot a beszédhelyzet időpontjában már teljesen, helyrehozhatatlanul megszűnt, de értelmezése nem igényli a synecdoché interpretációs stratégiáját. Másik példája: *et Thebae steterant, altaque Troia fuit* (Prop. II, 8, 10) szintén a perfectumban álló igékre épül, a benne szereplő városnevek – Trója és Théba – viszont metonimikusan a lakosságuk helyett állnak.

3. 2. 3. Az angliai szerzők közül SUSENBROTUS synecdoche-tipológiája rendszerszerű, a fajfogalom és a nemfogalom közötti átvitelek mellett természetesen ismeri azt az esetet is, amikor egymással referenciálisan rész-egész viszonyban álló terminusokon végzi el a műveletet a beszélő. A hagyományos tipológiát kiegészíti az ok-okozati viszonyral, amely, mint friss érintkezési viszonyon nyugvó összefüggés, már tipikusan a metonimikus viszonyok egyike, illetve a DRESSER által is említett igei synecdochékkal, azzal

indokolva, hogy a synecdoche lényege, hogy egyik dolog felismerhető a másiktól.¹⁴⁰ PUTTENHAM retorikájában a synecdochénak több változata ismeretes, az egyik, amikor egy dolog neve helyett annak egy alkotóelemét jelölő szó áll (*by part we are enforced to understand the whole*), illetve ennek megfordított változata, de synecdochénak tekinti azt is, ha egymással ok-okozati összefüggésben álló terminusok között jön létre az átvitel, vagy több dolog neve áll egy helyett és fordítva (PUTTENHAM 1589: 154).¹⁴¹

3. 3. A synecdoche tipológiája a ramista retorikákban

3. 3. 1. A tipológia általános jellemzői

3. 3. 1. A ramista trópuselméletet meghatározó négyes felosztás szellemében a synecdochén belül is négy altípust különítenek el a Collège de Presles retorikusai az átvitelben szereplő terminusok minősége és az átvitel iránya szerint. A tipológiát legvilágosabban az első TALON- retorika vázolja fel: az átvitel iránya szerint két alaptípusra vezethető vissza minden synecdoche: *ex parte totum* és *ex toto pars* synecdoche. Az első esetben a részhalmaz neve helyettesíti az alaphalmazét, a második ennek megfordítása. Ez a két kategória további két alcsoportot foglal magában, a rendezői elv most már az, hogy az egyik terminus denotátuma fizikailag (referenciálisan) is része-e a másikénak, vagy csak konceptuálisan. Ha a terminusok denotátumai között fizikailag is fennáll a rész-egész viszony, az átvitel irányától függően megkülönböztethetünk *membrum pro re integra* és *totum integrum pro membro* synecdochékat. Ha az átvitelben szereplő terminusok denotátumai között csak konceptuálisan áll fenn a rész-egész viszony, vagyis korabeli szóhasználatnál élve: az átvitelben nemfogalmak és fajfogalmak szerepelnek, akkor *ex specie genus* és *genus pro specie* synecdochék különíthetők el (TALON 1549: 18-20). Mindezek alapján a synecdoche típusai a következő mátrix segítségével szemléltethetők:

¹⁴⁰ Vel cum ex uno plura intellegitur: ut Romanus proelio victor, pro Romani victores. Vel ex parte totum: ut mucro pro gladio, tectum pro domo. Retroque, ut *ingens a vertice pontus*, id est procella et unda ponti [...] vel ex specie genus: ut Horatius, *iracundior Hadria* pro quovis tempestuoso mari. [...] Vel cum ex materia, res confecta significatur: ut ferrum pro gladio, abies et pinus pro navi. Vel ex praecedentibus sequentia: ut *virgineam solvit zonam*, id est, devirginavit. [...] Breviter, quoties aliud ex alio intellegitur, ut vixerunt, id est mortui sunt.

¹⁴¹ [...] for by part we are enforced to understand the whole, by the whole part, by many things one thing, by one many, by a thing precedent, a thing consequent, and generally one thing out of another by manner of contrariety to the word which is spoken, *aliud ex alio*, which because it seemeth to aske a good, quick and pregnant capacitie

AZ ÁTVITELBEN SZEREPLŐ TERMINUSOK VISZONYA

	A terminusok denotatívumai referenciálisan részei egymásnak		A terminusok denotatívumai konceptuálisan részei egymásnak
AZ átvitel iránya	rész → egész	<i>membrum pro re integra</i>	
		<i>pars pro toto</i> (<i>synecdoche totius</i>)	<i>ex specie genus</i> (<i>synecdoche speciei</i>)
	egész → rész	<i>totum integrum pro membro</i>	
		<i>totum pro parte</i> (<i>synecdoche integri</i>)	<i>ex genere species</i> (<i>synecdoche generis</i>)

6. ábra: a synecdoche lehetőségei

RAMÉE is hasonló tipológiát alakít ki az egész trópuselméletet meghatározó *quadripartita ratio* alapján, bár a Talon által lejegyzett előadásszövegekben felvázolt tipológia bemutatása kevésbé rendszerszerű, mint a Charles de Guise-nek írt retorikáé. A synecdoche négyes felosztása mellett szól az a tény is, hogy a dolgok logikailag kétféleképpen bonthatók fel: adjunktíve és diszjunktíve, így a synecdochénak logikai értelemben négy változata lehetséges: egy dolgot jelölhetünk adjunktív vagy diszjunktív részének nevével, és megfordítva (VÍGH 1981: 511). A mátrixban is feltüntetett csoportokon kívül a Quintilianus szerint egyed-sokaság viszonyon nyugvó synecdochékat (*synecdoque du nombre*) nem tekintik önálló alosztálynak, mint az elemzett példákból is kitűnik, a nemfogalom-fajfogalom közötti névátvitelek közé sorolják, illetve a DONATUS-féle syllepsis-felfogás értelmében a szintaktikai alakzatok között ismertetik

3. 3. 2. *pars pro toto* synecdochék

3. 3. 2. FOUQUELIN két alaptípusát különíti el a synecdochénak aszerint, hogy a kisebb dolog neve vonódik át a nagyobbra vagy fordítva. Az elsőként felvett esetben a dolog egy alkotóeleme helyettesíti maga az egész dolgot (*quand le membre est mis pour la chose entière*), ez a tulajdonképpeni *pars pro toto* synecdoche, melynek lényege, hogy egy *A* dolog, mint egész annak egy *B* alkotóeleme révén konceptualizálódik. Az *A* dolog minőségétől függően – egyszerű vagy összetett, konkrét vagy elvont, természetes vagy

mesterséges – az átvitel többféle is lehet (B. MEYER 1993: 113).¹⁴² A ramista retorikákban ilyen differenciált csoportosítást nem találunk, ennek egyik oka, hogy a szerzők nem kívánják elszakadni a cicerói-quintilianusi példaanyagtól. A jelenséget ezért csak olyan toposzokkal szemlélteti, amelyeknél az élettelen egészt jelölő *A* terminusnak a *B* terminus fizikálisan is alkotóeleme. Az antik irodalom nevezetes toposza az a *pars pro toto* synecdoche, amikor a tető magát az egész házat jelenti (FOUQUELIN 1555/1990: 343), mint azt a következő Ronsard- idézet is szemlélteti:

*Telle saison fut bien dorée,
En laquelle on se contentait
De voir de son tect la fumée.*

TALONnál egy másik toposz, egy vergiliusi sor szerepel példaként: *Haud aliter puppesque tuae, pubesque tuorum*. Itt az árboc magát az egész hajót jelenti (1549: 18). A hajó és az árboc példája toposzként a XVI. századi francia költészetben is gyakran szerepel, FOUQUELIN egy Ronsard- versrészlettel bizonyítja:

*Du couard la renommée
Ne fut onques estimée,
Soit au camp parmi les troupes,
Ou sur la mer dans les poupes
Lorsque l'on va bataillant.*

A toposzá vált példák nem szemléltetik kellőképpen, mennyire eleven nyelvi kép jöhet létre a *pars pro toto* synecdoche mechanizmusa révén.

A tulajdonképpeni *pars pro toto* synecdochék tárgyalása a legkevésbé problematikus, az idézett példák mindegyike megfelel a definícióban leírtaknak. A szerzők azonban nem vizsgálják meg azokat az eseteket, amikor a névátvitelben szereplő terminusok denotatívumai elvont fogalmak, vagy a kisebb terminus csak kulturális egységet alkot a nagyobbal, holott ezek a quintilianusi példák között szerepelnek. Ennek tipikus példája a sokat idézett *cedant arma togae*, mely (B. MEYER 1993: 120) a quintilianusi *signum pro signato* metonímia-osztályba is sorolható. A probléma megoldását esetenként annak eldöntése jelentheti, hogy vajon a két terminus denotatívumai esetleges vagy szükségszerű kapcsolatban állnak-e egymással: a szükségszerű kapcsolat synecdochét, az esetleges inkább metonímiát eredményez (VÍGH 1981: 504-505).

¹⁴² Les synecdoques de la partie pour le tout donnent à concevoir un tout à partir de l'un de ses composants. Ce tout peut être de nature très diverse, concret ou abstrait, naturel ou artificiel [...] de sorte que son rapport à la partie, qui permet le transfert, n'est pas toujours exactement le même.

3. 3. 3. synecdoche speciei

3. 3. 3. Talon RAMÉE előadásait összefoglaló retorikája elsőként azzal a változattal foglalkozik, amelyben a nemfogalmat a fajfogalom helyettesíti (*ex specie significatur genus*). A TALON önálló munkájának tekintett retorikában másodikként szerepel az ún. *synecdoche speciei*, amelyet az első Catilina-beszédből vett szemelvényen mutat be:

Certe verendum non erat ne quid hoc parricida civium interfecto, invidiae mihi in prosperitatem redundaret.

A szemelvényben az apagyilkos (*parricida*) terminus gyilkos értelemben szerepel, a szónok csak a hatáskeltés kedvéért használja, mint jókora túlzást, hiszen Catilina nem ölte meg a saját apját. A synecdoche úgy jött létre, hogy mivel az apagyilkos is részhalmaza a gyilkosok halmazának, a kisebb halmaz neve átvonódott a bennfoglaló nagyobb halmazra.

FOUQUELINnél a tipológia fő rendezői elve az átvitel iránya, így ő nem külön csoportként veszi fel a *synecdoche specieit*, csak a *pars pro toto* synecdochék kapcsán tesz említést arról, hogy ebbe a típusba tartoznak azok a formációk, amikor a fajfogalom áll a nemfogalom helyett (*espèce pour le genre*). Itt is a részhalmaza neve helyettesíti magát az egész halmazt, mint azt egy másik Ronsard- szemelvény is mutatja. Ez az átvitel nemcsak köznevekkel, hanem tulajdonnevekkel is elvégezhető, mint történik a következő példák esetében (*par l' espèce le genre est signifié*):

*Par lui comme jadis, on ne voit plus d'Hectors,
d'Achille ni d'Ajax, hé dieu! Car les plus forts
sont aujourd'hui tués d'un poltron en cachette.*

Ronsard ebben a versében a trójai háború hőseinek nevét használja annak érzékeltesítésére, hogy saját korában nem akadnak hozzá fogható hősök. A synecdoche mechanizmusa révén a három tulajdonnév: Hektór, Akhilleusz és Aiasz neve áll a „bátor emberek, hősök” csoportnév helyett, amely halmaznak ez a három személy is eleme.

Ide tartoznak még azok a sajátos esetek is, amikor az átvitelben szereplő nyelvi elemek nem főnevek, hanem számnevek. Ez a sajátos kategória FOUQUELIN szerint a határozatlan és a határozott számnevek felcserélésével jöhet létre, leggyakrabban úgy, hogy határozott számnév helyettesíti a határozatlant (*quand nous usons d'un certain nombre pour un incertain*), mint a következő Baïf- versrészlet is mutatja:

*Mille et mille fois heureux,
Méline, les Amoureux
Qu'amour d'une couple lie!*

A versrészletben a határozott számnév (*mille*) valójában hiperbolikusan egy határozatlan számnév helyett áll (*beaucoup*). Ezzel a változattal RAMÉE és TALON műveiben nem találkozhatunk, és a kortársak által vizsgált példaanyagban sem fordul elő. A FOUQUELIN által választott példa és a kísérő kommentár antik előzményre vezethető vissza. ARISZTOTELÉSZ a *Poétikában* már szerepelteti ezt az átvitel-típust.¹⁴³ Példájában a beszélő Odüsszeuszról állítja, hogy tízezer hőstettet vitt véghez (Iliász II, 272). Ebben a kijelentésben a tízezer (*μυρίον*) kifejezést a beszélő generikusan a sok (*πολύ*) terminus helyett használja. A rész-egész viszony, mint a *synecdoche* archetípusa a generikus-konkrét viszonyban érhető tetten, konceptuálisan ugyanis az ezer része a nagy számok (azaz a „sok”) halmazának. Ez a *synecdoche*-típusra főként frazeologizmusokban bukkanhatunk (LAMY 1699/1998: 53). Arisztotelész logikáját követve az átvitelben szereplő terminusok denotátumai egy és ugyanazon nemhez, a számok halmazához tartoznak, így ezek az átvitelek beolvashatók a *synecdoche speciei* kategóriájába (B. MEYER 1993: 216).

3. 3. 4. totum pro parte synecdochék

3. 3. 4. Ezt egy vergiliusi példa illusztrálja: *Pabula gustassent Troiae, Xanthumque bibissent* (Aen. I.). Talon és Ramée ezt a sort úgy magyarázzák, hogy a *pabula Troiae* és a *Xanthus* folyónév *synecdoche*, mert a harcosok lovai nem az összes trójai legelőt legelték le, és nem is itták ki a teljes Xanthus folyót, csak annak egy részét, amely helyett a szövegben az egész egység neve szerepelt. Hasonló megoldás szintén előfordul még a vergiliusi corpusban: *Aut Ararim Parthus bibet, aut Germania Tigrim* (II. ecloga).

FOUQUELIN is felismeri, hogy az átvitel iránya azonban megfordulhat, ez lesz a másik nagyobb csoport a *synecdochén* belül, és ilyenkor a bennfoglaló halmaz neve helyettesíti a részhalmazét (*le tout est pris par ses parties*). Ennek pedig kétféle módja lehet, elsőként, amikor az egész dolog neve áll annak egy része vagy alkotóeleme helyett (*la chose entière est mise pour l'un de ses membres et parties*). Erre példát FOUQUELIN TALON Ramée előadásain nyugvó retorikájából emel át, Clément Marot fordításában:

*Plus tôt bevront les Parthes Araris,
Le fleuve grand, et Tigris Germanie.*

Az *Araris* (ma: Saône) folyó neve helyettesíti a folyó vizét, vagyis az egészet jelentő terminus áll a rész helyett.

¹⁴³ Poétika 1457b: λέγω δὲ ἀπὸ γένους μὲν ἐπὶ εἶδος, οἷον νηῦς δὲ μοι ἤδ' ἔστηκεν: τὸ γὰρ ὀρμεῖν ἔστιν ἐστάναι τι. ἀπ' ἔδους δὲ ἐπὶ γένος ἢ δὴ μυρί Ὀδυσσεύς ἐσθλά ἔοργεν. τὸ γὰρ μυρίον πολὺ ἔστιν. ᾧ νῦν ἀντὶ τοῦ πολοῦ κέχρηται.

3. 3. 5. *synecdoche generis*

3. 3. 5. A *synecdoche* negyedik változata az ún. *synecdoche generis* (*ex genere species*), amikor az átvitel iránya megfordul: *quando ex integro significatur membrum* (TALON 1572: 25). Emellett ide sorolhatók még azok a *synecdochék*, amikor a nemfogalom helyettesíti a fajfogalmat (*le genre est mis pour l'espèce*). Erre jó példaként szolgálnak azok az esetek, amikor Pál apostolt csak apostolnak, Cicerót csak a szónoknak, Salamont pedig csak a bölcsnek nevezi a beszélő (FOUQUELIN 1555/1990: 344). Mint FOUQUELIN is felhívja rá a figyelmet, ezek a *synecdochék* már külön trópusnak, antonomáziának is minősülhetnek, amelyet a ramista trópuselmélet a *synecdochéból* származtatott nyelvi képletek között mutat be.

4. A *synecdochével* rokonított retorikai formációk

4. 1. A *synecdoche* viszonya a metonímiához

4. 1. 1. FOUQUELIN retorikájában szerepel egy példa, amely, mint a magyarázat is sugallja, egyszerre értelmezhető metonímiaként és *synecdochéként*:

*Disant tels mots, il apprête
Au combat ces membres forts:
De fer il arma sa tête,
Et de maille tout son corps.*

Ebben a Ronsard-szemelvényben a *fer* kifejezés minősülhet metonímiának, amennyiben az alapanyag neve vonódott át a belőle készült tárgyra. Ugyanakkor interpretálható *synecdochéként* is, amennyiben a vasszakot a teljes fegyverzet részeként fogjuk fel: *En ce mot-là, il y a une Métonymie, car par la matière, il faut entendre ce qui est fait de la matière, c'est à savoir un armet ou morion de fer: Pareillement il y a une Synecdoque, car le fer est une des parties de l'armet ou morion, composé comme toutes autres choses, de matière et de forme* (1555/1990: 346). A kiragadott példa érzékelteti, hogy a két trópusnak hasonló tulajdonságai lehetnek.

4. 1. 2. A *synecdoche* sokszor még a XX. századi retorikai-stilisztikai szakirodalomban is a metonímia egyik alfajaként szerepel (VÍGH 1981: 195 és SZIKSZAINÉ: 1994: 126) érintkezésen nyugvó szókép kettősségéből indultak ki. Jakobson a nyelv kettős – szintagmatikus és paradigmikus kódolását rögzíti, ahol a paradigmikus tengelyen a hasonlóság alapján létrejövő metafora értelmezhető, a szintagmatikus tengelyen pedig az érintkezés révén formálódó metonímia (KOCZSÁNY 2007). Ebben a felfogásban a *synecdoche* a metonímia része. A metonímiától a *Rhétorique générale* választotta el egy-

értelműen, mondván, hogy a metonímia és a synecdoche önálló, egymástól lényegükben különböző trópusok (DUBOIS 1982: 102-106). A liège-i iskola képviselői kiemelik a synecdochét a metaszemémák közül, és belőle vezetik le a metonímia és a metafora mechanizmusát mint a jelentésbővülés és jelentésszűkülés együtthatását. A kognitív nyelvészeti kutatások arra a megállapításra vezettek, hogy a rész-egész, illetve a fajta-nem viszonyon nyugvó synecdoche valamely nyelvi jelnek egy másik nyelvi jel helyett való használataként értelmezhető. Ennek a használatnak az oka az, hogy az egyik jel denotátuma konceptuálisan vagy referenciálisan (fizikailag) része a másik jel denotátumának, vagy ugyanilyen módon tartalmazza azt. Ezzel szemben a metonimikus viszonyban szereplő nyelvi jelek denotátumai egy és ugyanazon nagyobb halmaznak az elemei (KEMÉNY 2002: II, 6 és 2005: 43). Ezen az alapon mindenképpen indokolt a synecdoche és a metonímia kategorikus szétválasztása, amelyre a ramista retorikák törekednek ugyan, de nem határolják el egymástól világosan a két trópus.

4. 1. 3. A synecdoche és a metonímia szétválasztása mellett szól a rész-egész viszonynak a megismerésben játszott szerepe és viszonylagos meghatározhatósága, azaz felállítható egy, az érintkezési típus tartalmára vonatkozó episztemikus, logikai, valamint a kulturális tudásra és hagyományra is támaszkodó történeti kritérium. Fogalmi-logikai szempontból az érintkezés értelmezésével lehet eljutni a két trópus közötti különbség megragadásáig.

4. 1. 4. A példák elemzéséből tűnik ki, hogy bár definíció szintjén mind az antik, mind pedig a reneszánsz retorikai irodalom törekedett a metonímia és a synecdoche szétválasztására, a gyakorlatban a különbséget mégsem mindig sikerült felfedezniük a két trópus között. Ebből a szempontból a ramista synecdoche-leírások rendkívül következetesek, fogalmi tisztázatlanságok inkább a metonímia tárgyalása során fordulnak elő, ezeknél gyakori, hogy metonímiaként elemeznek olyan nyelvi adatokat, amelyek vagy synecdochék, vagy pedig a metonímia mechanizmusán nyugvó egyéb trópusok vagy alakzatok.

4. 2. A synecdoche származtatott trópusai: antonomázia, perifrázis, syllepsis

4. 2. 1. A synecdoche és az antonomázia

4. 2. 1. Az antonomázia mint trópus synecdochéval feltételezett interferenciája már az ókori retorikákból is kitűnik, de a modern szakirodalom is hangsúlyozza a két jelenség rokon voltát (EGGS–UEDING 2003: 1207), és kiemeli, hogy az antonomázia a perifrázisból is származtatható (PLETT 1971: 73). Maga a görög elnevezés etimológiája az *ἀντι* prepo-

zicióra és az *ὀνομάζειν* igére vezethető vissza, tulajdonképpen helyettesítő elnevezést jelent, a szóismétlés elkerülése végett egy név ismételt megnevezésére használják (DREWS–UEDING 1992: 753 és SZABÓ–SZÖRÉNYI 1998: 139). Latin szerzőknél ez e nyelvi kép *periphrasis* vagy *pronomination* néven szerepel, a ramista szóhasználat a görög elnevezés franciásított változatát (*antonomase*) használja. A *pronomination* elnevezést találjuk a *Rhetorica ad Herennium*ban, ez a formáció azokban az esetekben használatos, amikor egy dolgot vagy személyt valamilyen oknál fogva nem lehet a nevével nevezni, hanem szükség van valamilyen nevet helyettesítő kifejezésre.¹⁴⁴

TRYPHÓNnál és a görög retorikusoknál az antonomázia úgy jelenik meg, mint tulajdonnevet helyettesítő kifejezés (LAUSBERG §580), amely állhat egy szóból (*λέξις*), vagy akár hosszabb szófüzés (*φράσις*) is lehet.¹⁴⁵ Jellegzetes esetei ennek a trópusnak az eposzok *epitheton ornans*ai, például amikor Athéné neve helyett a *γλαυκῶπις* kifejezés áll, de az antonomázia a definíció értelmében lehet a szónál nagyobb terjedelmű egység is, például határozott leírás, mint ahogy a következő homéroszi verssor (Il. I, 8-9) is mutatja, amelyben Apollón neve helyett a „Létó és Zeusz fia” leírás szerepel: *τίς τ' ἄρ σφωε θεῶν ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι; Λητοῶς καὶ Διὸς υἱός*. A tryphóni megközelítés felfedi az antonomázia és a synecdoche rokonításának alapját: az epithetonok gyakran az adott személy valamely testrészének tulajdonságát fejezik ki, mint például a *λευκώλενος Ἥρη* kifejezés. A csak önmagában álló jelző helyettesítheti magát a jelzett szót – ezt a gondolatot viszi tovább Tryphón, mikor azt mondja, hogy *λευκώλενος* epithetonban Héra helyett csak a karjai szerepelnek, vagyis a testrész neve helyettesíti magát a személyt.¹⁴⁶ A középkori retorikusok közül ISIDORUS már tipológiával is próbálkozott, megkülönböztetett *ab animo*, *a corpore* és *extrinsecus* antonomáziákat.¹⁴⁷ A tipológiát annak függvényében alakította ki, hogy az új elnevezés lelki, testi tulajdonságra vagy jellemző tevékenységre utal. Ebben az olvasatban az antonomázia már nem elsősor-

¹⁴⁴ *Rhet. ad Herennium* IV, 31, 42: *pronomination est, quae sicuti cognomine quodam extraneo demonstrat id quod suo nomine non potest appellari [...] hoc pacto non inornate poterimus et in laudando et in laedando in corpore aut animo aut extraneis rebus dicere, sic uti cognomen, quod pro certo nomine collocemus.*

¹⁴⁵ TRYPHÓN 204, 24: *ἀντωνμασία ἐστὶ λέξις ἢ φράσις διὰ συνωνύμων ὀνομάτων τὸ κύριον παριστώσα*

¹⁴⁶ *Περὶ τρόπων* 196, 1: *αἱ μὲν γὰρ ἀπὸ μέρους τὸ ὅλον δηλοῦσιν, ὡς ἀργυροπέξα Θετίς καὶ λευκώλενος Ἥρη ἢ ἀπὸ τοῦ ὅλου τὸ μέρος, οἷον χάλκεον ἔγχος*

¹⁴⁷ *Etymologiae* I, 37, 11: *Antonomasia est pro nomine, id est vice nominis posita, ut 'Maia genitus' pro Mercurio*

ban a synecdochéval interferál, hanem a korai retorikákban ugyancsak trópusként szereplő epithetonnal.

4. 2. 2. Az antonomázia a ramista retorikákban

4. 2. 2. Az antonomázia, mint a synecdoche rokon trópusa FOUQUELINNél szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy semmi nem indokolja a két formáció megkülönböztetését. Az antonomázia maga is lényegében synecdoche, annak is azon esete, amikor az általános terminus helyettesíti az egyedi terminust (*species pro individuo*): *les Rhéteurs anciens ont noté une Antonomase, de nom assez convenable, mais en rien dissemblable et contraire à la Synecdoque: car Antonomase n'est autre chose, que Synecdoque, vu qu'en icelle, le général est mis pour le spécial* (1555/1990: 344). Az antonomáziára olyan példákat hoz, amelyekben egy köznév vagy egy melléknév helyettesít egy tulajdonnevet, a helyettesítés alapja pedig az egyed jellemző tevékenysége vagy lényeges tulajdonsága. Így antonomáziának minősül, ha Salamont „a bölcs”-nek, Pált „az apostol”-nak, Jászónt az aranygyapjú megszerzőjének (*cestuy-là qui conquist la toison*) vagy Akhilleuszt Péleusz fiának nevezzük. Ez utóbbi példával szemléltette QUINTILIANUS is az antonomáziának nevezett nyelvi képet.¹⁴⁸ Ezek az antonomáziák azonban nem kivétel nélkül a synecdoche értelmezési stratégiáját igénylik. Salamon vagy Pál apostol esetében valóban felfedezhető a rész- egész viszony is, amennyiben Salamon egy a világ bölcsei közül, vagy Pál az apostolok egyike, és Akhilleusz Péleusz legkisebb fia, és az aranygyapjú megszerzését is kollektív cselekedetnek tekintjük. A felsorolt példák azonban metonimikusan is értelmezhetők: Salamon bölcs volt, a tulajdonság neve áll a tulajdonosa helyett, Jászón esetében pedig az általa véghezvitt hőstett utal a végrehajtó személyére.

TALON is Akhilleusz példájával szemlélteti, mit is ért az antonomázia kifejezés alatt. Szerinte sem szükséges újabb trópusként felvenni ezt a jelenséget, hiszen maga az antonomázia ugyanarra a mechanizmusra vezethető vissza, mint a synecdoche: *est enim tropus hic Synecdoche, quia generale quiddam pro speciali ponitur* (1549: 19). A felsorolt példák mindegyike a *species pro individuo* esetet szemléltetik, ezek valóban synecdochék, mert Akhilleusz valóban eleme a „Péleusz fiai” halmaznak, tehát a halmaz neve helyettesíti a részhalmazt, a synecdoche műveletének megfelelően.

RAMÉE, társaival ellentétben nem tekinti trópusnak az antonomáziát: *antonomasia non est dictio translata a proprio loco* (RAMÉE 1549: 149). A quintilianusi trópuselmélet

¹⁴⁸ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 29: Antonomasia, quae aliquid pro nomine ponit, poetis utroque modo frequentissima, et per epitheton, quod detracto eo cui adponitur valet pro nomine ("Tydides", "Pelides"), et ex iis quae in quoque sunt praecipua: "divum pater atque hominum rex".[Et ex factis quibus persona signatur: "thalamo quae fixa reliquit impius".]

bírálatában kifejti, hogy önmagukban a „Iuppiter = divum pater” típusú képletek nem igénylik a trópusok értelmezési stratégiáját, nem vezethetők vissza sem a metaforára, sem a synecdochéra, minthogy nem retorizált nyelvi képletek. Ramée ezen megállapítása meg-
lehetősen vitatható. Az antonomázia lényege egy névként álló terminus helyettesítése egy másik terminussal, a befogadó ezt a formációt nem is tudná dekódolni, ha nem ismerné a helyettesítő és a helyettesítő terminus viszonyát. Iuppiter a legfőbb isten, és számos isten atya is, de nem mindegyiké. A *divum pater* nyelvi kép egy analóg viszonyra vezethető vissza: ahogy az atyának hatalma van gyermekei felett, és azok feltétlen engedelmességgel tartoznak neki, úgy az uralkodó is irányítja alattvalói életét feltétlen engedelmességgel követelve tőlük. A befogadó érzékeli az analógiát az atya-fiú, fölöttes-alárendelt viszonyok között, így megéri, miért nevezheti Iuppitert minden isten atyjának, függetlenül attól, hogy milyen fokú rokonságban állt velük.

4. 2. 3. Az antonomázia szövegbeli szerepe

4. 2. 3. Az antonomázia funkciója rendkívül sokrétű lehet a szövegen belül. Mint már a *Rhetorica ad Herennium* definíciója is rámutat, a helyettesítő elnevezés – ilyennek számít hagyományosan a római polgárok *cognomene* is – funkciója lehet a viselőjének dicsérete (*laudare*) vagy éppen ellenkezőleg, a nevetségessé tétele (*laedere*). A *cognomenek* egyrészt lehetnek bóknevek (*Nero, Pulcher*), másrészt a család őséneke valamely jellegzetes, gyakran előnytelen tulajdonságát is kifejezhetik (*Caesar, Flaccus, Ahenobarbus*), vagy utalhatnak származási helyre, hőstetre (*Salonianus, Balearicus, Germanicus*). Az antonomázia elsődleges szerepének azonban hagyományosan a szóismétlés elkerülését tekintik. Mint latin elnevezése – *pronomination* – is sugallja, a szövegben a névmásokhoz hasonlóan anaforikusan vagy kataforikusan utalhat egy tulajdonnévre. Másodsorban az antonomázia, mint az *ornatus* eszköze, a befogadó gyönyörködtetését is szolgálhatja. Használata jó alkalmat teremt a beszélőnek arra, hogy variációs készségét bemutassa (DREWS–UEDING 1992: 754).

4. 2. 4. Az antonomázia és a metonímia

4. 2. 4. Az antonomázia nemcsak a synecdochéval, hanem a metonímiával is interferál (LAUSBERG §568), ezt a lehetőséget azonban a ramisták nem tárgyalják. QUINTILIANUS viszont felismeri az antonomáziának ezt az aspektusát is.¹⁴⁹ Antonomáziának minősül az is, amikor a pun háborúk hőséneke, Fabius consulnak a

¹⁴⁹ *Inst. Oratoria* VIII, 2, 11: Etiam quae bene tralata sunt, propria dici solent. Interim autem quae sunt in quoque praecipua proprii locum accipiunt, ut Fabius inter plures imperatorias virtutes cunctator est appellatus. Possunt videri verba quae plus significant quam elocuntur in parte ponenda perspicuitatis:

neve helyett a *Cunctator* cognomen áll. Ezt a jelenséget azonban már úgy interpretáljuk, hogy a consul jellemző tulajdonsága volt, hogy bizonyos helyzetekben halogatta a döntést, habozott. A consul neve helyett egy jellemző tulajdonsága áll, tehát ebben az esetben a nyelvi kép értelmezéséhez a metonímia interpretációs stratégiájára volt szükség. A metonímia és az antonomázia efféle összefüggésére csak PUTTENHAM és a XVII. századi retorikaszerző, VOSSIUS hívja fel a figyelmet,¹⁵⁰ a korábbi szakirodalom, beleértve Ramée-t és csoportját, egységesen a synecdochéból vezette le és származtatta az antonomáziát.

4. 3. Az antonomázia és a perifrázis interferenciája

4. 3. 1. Mint az antonomázia latin elnevezései is sugallták, az antonomázia fogalma számos ponton interferál a perifrázissal, azaz a körülírással, és a synecdochéval, amely – mint QUINTILIANUS is figyelmeztet – nem szükségszerűen egy jel, hanem több jel összefűzése is lehet. A két formáció között PUTTENHAM szerint mindössze a terjedelemben lehet különbség, a perifrázis (*figure of ambage*) mindig hosszabb szófüzés, mint a pár szónyi antonomázia (*surnamer*).¹⁵¹ MELANCHTHON is a perifrázist nevezi meg az antonomázia, és így a synecdoché rokon alakzataként (MELANCHTHON 1529: 20). A melanchthoni példák valójában a logikában határozott leírásoknak (*definite description*) nevezett kifejezések. A PUTTENHAM által idézett példa híven tükrözi az antonomázia és a perifrázis közti terjedelembeli különbségeket:

*Whom Princes serve, and Realms obey
And greatest of Bryton kings begot:
She came abroad even yesterday
When such as saw her, knew her not.*

4. 3. 2. Az antonomázia és a perifrázis között azonban nem csak terjedelembeli különbség lehet, mert nehéz behatárolni, hogy pontosan milyen hosszúságú szófüzést lehet még antonomáziának tekinteni. A két formációt az őket létrehozó művelet szintjén is meg lehet különböztetni. A perifrázis nem csak a metonímia vagy a synecdoche műveletével

intellectum enim adiuvant; ego tamen libentius emphasim retulerim ad ornatum orationis, quia non ut intellegatur efficit sed ut plus intellegatur.

¹⁵⁰ VOSSIUS II, 170: nam quemadmodum non tantum *μετωνυμία* est, cum causa pro effectu aut subiectum pro adiuncto ponitur, verum etiam fit contrarium; neque tantum *συνεκδοχή* est, cum totum pro parte accipitur, sed et cum pars usurpatur pro toto: itidem neque *ἀντωνομασία* solum erit, cum commune sumitur pro proprio, quod Fabius et Isidorus existimarunt, verum etiam cum proprio utimur pro communi.

¹⁵¹ 'Then haue ye the figure Periphrasis, holding somewhat of the dissembler, by reason of a secret intent not appearing by the words, as when we go about the bush, and will not in one or a few words expresse that thing which we desire to have knowen, but do chose rather to do it by many words.' (PUTTENHAM 1589: 161)

jöhet létre, hanem megkülönböztethetünk a metafora mechanizmusán nyugvó perifráziskat is (LAUSBERG § 595), sőt interferálhat az iróniával is (PUTTENHAM 1589: 161).

4. 3. 3. A terjedelem és az értelmezési stratégia mellett a két formáció szövegbeli-megnyilatkozásbeli funkciója között is fedezhetők fel különbségek. Míg az antonomázia elsődlegesen a szóismétlés elkerülése végett helyettesíti a tulajdonnevet, addig a perifrázis elsődleges funkciója a beszéd ékesítése, azaz az *ornatus*.¹⁵² Másik szerepe pedig – mint ISIDORUS is rámutatott – a *necessitas*ből fakad, akkor kap szerepet a perifrázis, ha a helyettesítendő szó vagy szófüzés sértené az illendőséget.¹⁵³ A perifrázis beszédet ékesítő funkcióját a reneszánsz retorikaírók sem feledték el, PUTTENHAM ezért nevezte a legelegánsabb alakzatnak.

4. 4. A synecdoche és az allegória: sorjázó synecdochék

4. 4. 1. Az allegória önálló fejezetként szerepel valamennyi ramista retorikában, kizárólag nyelvi jelenségként értelmezve. Mivel rendkívül nehezen megragadható jelenség, a szerzők megpróbálják az összes trópus eredményező műveletből levezetni, és ebbéli próbálkozásait a modern nyelvtudomány eredményei igazolják. Az allegória lehet metonimikus eredetű, sőt egyszerre metaforikus és metonimikus (FAUCONNIER–TURNER 2000: 138); a ramisták vizsgálódásai is abba az irányba mutatnak, hogy az allegóriát korántsem lehet egyetlen mentális művelettípusra visszavezetni. Az allegória és a synecdoche lehetséges interferenciájára RAMÉE hívja fel a figyelmet előadásában. Egy Tacitus-idézeten (*Agricola*, 2. caput) szemlélteti, hogyan kapcsolódhat össze ez a két trópus:

Cum haberet haec Res Publica Lucinos, Calatinos, Acidinos, homines non solum honoribus populi, rebusque gestis, verum etiam patientia paupertatis ornatos; et tum cum erant Catones, Philippi, Laelii, quorum sapientiam temperantiamque in publicis privatisque, forensibus, domesticisque rebus perspexeratis: tamen eiusmodi res commissa est nemini.

A magyarázat szerint a Lucinusok, Calatinusok és Acidinusok családnevei azoknak az embereknek a neveit helyettesítik, akik az említettekhez hasonlóan a római nép megbecsülését élvezték, és megadással túrték szegénységüket, Cato, Philippus és Laelius neve pedig azok helyett áll, akik bölcsességük és mértékletességük miatt tűntek ki. A magyarázat eddig meg is felelteti a sorjázó nyelvi képeket a QUINTILIANUS által leírt synecdochét

¹⁵² *Inst. Oratoria* VIII, 6, 60: interim ornatus petit solum, qui est apud poetas frequentissimus [...] et apud oratores non rarus, semper tamen adstrictior

¹⁵³ *Etymologiae* I, 37, 15: hic autem tropus geminus est: nam aut veritatem splendide producit, aut foeditatem circuitu evitat.

eredményező egyed-sokaság viszonyinak. Mint a kommentárból kitűnik, a halmozott synecdochét RAMÉE már allegóriának tekintette, hiszen egész szövegegységen végigvonuló komplex képet eredményezett. Egy másik példát is idéz, ezt már Vergiliustól (IV. ecloga):

*Alter erit tum Tiphys, et altera quae vehat Argo,
delectos heroas, erunt etiam altera bella,
atque iterum ad Troiam magnam mittetur Achilles.*

A sorjázó synecdochék úgy értelmezhetők, hogy lesznek még hajók, kormányosok és harcosok, akik ellenséges városokat vesznek be (TALON 1572: 25). Vagyis az *Argo* név áll a hajók, *Tiphys* a kormányosok, *Achilles* a hősök és *Trója* az ellenséges városok neve helyett. Az így létrejött nyelvi kép RAMÉE és az előadás szövegét gondozó TALON olvasatában már allegória, de a synecdoche interpretációs stratégiáját igényli. De valóban allegóriát eredményez egy trópus halmozása? Ha pedig halmozott trópusként fogjuk fel az allegóriát, a szövegalkotó csak egyféle műveletet ismételhet, vagy akár többet is? A Ramée által kiragadott példa, a IV. ecloga fő szövegszervező alakzata az allegória, amelynek csak egy részletét képezik a szemelvényben szereplő synecdochék.

4. 5. A syllepsis, mint származtatott alakzat

4. 5. 1. Hagyományosan a syllepsis az ellipszisek egyik változata, ilyen minőségében pedig nem a trópusok osztályában tárgyalják a retorikusok. A kifejezés a görög *συν* prepozíció és a *ληψις* (megragadás) szó összetétele, a latin retorikák – a synecdochéhoz hasonlóan – *conceptio* néven említik. A korai középkorban a már idézett BEDA-féle traktátus foglalkozott viszonylag részletesen a syllepsisszel, az ő olvasatában ez az alakzat megfeleltethető a quintilianusi ötödik synecdoche-kategóriának.¹⁵⁴ Azonban, mint a definícióból is kitűnik, a syllepsis elsősorban grammatikai művelet, a nembeli-számbeli egyeztetés felcserélése. Maga a syllepsis elnevezés a későbbi szakirodalomban már többet jelent, mint az egyes és a többes szám felcserélését. BURTON retorikájában már olyan formációként szerepel, amelyben egyetlen szó egyszerre több prozopozícióba is beleértenődő, de a zeugmával ellentétben a létrejött kifejezés szemantikailag inkongruens (2003-2006).¹⁵⁵ A következő, biblikus példa, melyet Burton is közöl, szemlélteti, hogy a

¹⁵⁴ Originally, syllepsis named that grammatical incongruity resulting when a word governing two or more others could not agree with both or all of them; for example, when a singular verb serves as the predicate to two subjects, singular and plural (BURTON 1996-2003).

¹⁵⁵ When a single word that governs or modifies two or more others must be understood differently with respect to each of those words. A combination of grammatical parallelism and semantic incongruity, often with witty or comical effect.

syллеpsis több puszta felcserélésnél, általa a kifejezés figurális jelentést nyerhet: *A szíveteket szaggassátok meg, ne a ruháitokat.* (Joel 2, 13).

4. 6. Kiegészítés: Egyes és többes szám felcserélésén nyugvó synecdochék

4. 6. 1. Egyes és többes szám felcserélése a ramista retorikákban

4. 6. 1. A klasszikus és korai középkori definíciók szerinti syllepsis-felfogással párhuzamba állítható synecdoche-kategóriát (*synecdoque du nombre*) TALON művében találjuk, de a szerző a számok közötti átvitel lehetőségét csak a *synecdoche generis* estében tartja lehetségesnek, amikor a beszélő többes számot használ az egyes szám helyett, mint teszi azt CICERO is (*Ad Brutum*): *Nos populo imposuimus et oratores visi sumus.* Ebben a QUINTILIANUS által is idézett részletben a beszélő saját cselekedeteiről tesz többes számú kijelentéseket¹⁵⁶ Arra vonatkozóan, hogy miért csak egy synecdoche-csoporton belül végezhető el ez a művelet, Talon nem ad választ.

4. 6. 2. Synecdoque du nombre – számok felcserélésén nyugvó synecdochék: a modern nyelvtudomány álláspontja

4. 6. 2. A számok felcserélésén nyugvó synecdochék, mint Bernard MEYER vizsgálatai igazolják, összesen háromféleképpen valósulhatnak meg. Létrejöhetnek az egyes és a többes szám felcserélésével – ezeket nevezte Beda syllepsisnek – valamint olyan módon, hogy egy határozott vagy határozatlan számnevet egy másik (határozott vagy határozatlan) számnévvel helyettesít a beszélő. Azokban az esetekben, amikor az egyes szám helyettesíti a többes számot, a műveletet a beszélő a főnévi csoporton végzi, amelyben lehetőleg megszámlálható főnév szerepel (azaz potenciálisan megszámlálható egyedeket, entitásokat jelölő főnév). Mint az antikvitásban is idézett példák igazolják, tipikusan a népnevek szerepelnek az egész sokaságra vonatkoztatva: *Romanus proelio victor.* A liègei-i retorikusok, akik behatóbban tanulmányozták ezt a synecdoche-variációt, kimutatják, hogy ez a formáció referenciálisan a *pars pro toto* synecdoche mechanizmusára vezethető vissza: referenciálisan a római katona része a római hadseregnek.¹⁵⁷ Az egyes számú alak (*Romanus*) és a többes számú, sokaságot jelölő alak (*Romani*) ugyanazt a konceptuális tartalmat (rómaiság) foglalják magukban. Azonban ez a formáció egy pontot túlmutat a puszta rész-egész viszonyon: a sokaság nem alkot diszkrét, önálló megnevezéssel rendel-

¹⁵⁶ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 20

¹⁵⁷ A XVI. századi retorikaszerző, SANCTIUS, mint már láttuk, a *synecdoche speciei*hez sorolta ezt a jelenséget, a fordítottját, azaz az egyes szám helyettesítését többes számmal pedig a *synecdoche generis* kategóriájába vette fel. Ez a besorolás felfedi, hogy a XVI. századi gondolkodásban nem különül el egyértelműen egymástól a tisztán kvalitatív nem-faj és a tisztán kvantitatív jellegű egyed-sokaság, egyes szám-többes szám viszony.

kező egységet az egyeddel szemben, azaz kizárólag az őt alkotó egyedek révén konceptualizálódik.

4. 6. 3. Az egyes számú terminus többes számú terminussal való helyettesítéséről QUINTILIANUS a metonimikus viszonyok elemzése során tesz említést.¹⁵⁸ Mint Bernard MEYER megállapítja, ez az átvitel hagyományosan háromféleképpen végezhető el: ide tartoznak a latin nyelvben előforduló költői többes számok: *Atrix calamitas pectora maerore pulsabat*.¹⁵⁹ Itt a többes számú *pectora* alak utal az egyes számú dologra (*pectus*). Szintén ebbe a csoportba sorolhatók azok az esetek, amikor a beszélő saját magáról többes szám első személyben tesz kijelentéseket. TALON Cicerótól származó példája - *Nos populo imposuimus et oratores visi sumus* – jól szemlélteti ezt a nyelvi képet.¹⁶⁰ Végül ebben a csoportban szokás tárgyalni azokat a formációkat, amelyekben a beszélő névként álló terminusokat, elsősorban személyneveket használ többes számban. Bernard MEYER emfatisztikus többes számnak nevezi ezt a jelenséget (1993: 212). A RAMÉE által allegóriaként idézett Tacitus- szemelvény sorjázó synecdochéi mind ebbe a típusba tartoznak

4. 6. 4. Az egyes és a többes szám felcserélése szintaktikai szempontból vizsgálva már nagyon sok különbséget mutat a *pars pro toto* és a *totum pro parte* synecdochékkal összevetve. A két utóbbiban a helyettesítő terminus lexikálisan nem feleltethető meg a helyettesített terminusnak, a beszélő nem ugyanazzal a szóval utal az átvitelben szereplő dolgokra. Az egyes szám és többes szám felcserélése során a beszélő egy tényállásra vagy dologra nem egy másik tényállás vagy dolog nevével utal, hanem ugyanazt a terminust használja, a változás csak a denotátumok számára utaló elemre vonatkozik. DOUAY-SOUBLIN ennek alapján állapítja meg, hogy a trópus definícióját tovább kell finomítani: a műveletek némelyike a szónál kisebb terjedelmű grammatikai egységeken is elvégezhető (1988: 274).

¹⁵⁸ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 28: est etiam huic tropo (metonymia) quaedam cum synecdoche vicina: nam cum dico vultus hominis pro vultu, dico pluraliter quod singulare est; sed non id ago, ut unum ex multis intelligatur (nam id est manifestum), sed nomen immuto.

¹⁵⁹ *Rhetorica ad Herennium* IV, 33

¹⁶⁰ FONTANIER rendszerében ez a formáció már nem tartozik a synecdochék közé, a szófüzésnyi terjedelmű trópusok (*tropes en plusieurs mots*) között említi meg, mint az asszociáció egyik megvalósulási lehetőségét. E trópus révén, a többes szám általánosító funkciójának segítségével a beszélő kimondhatja azt is, amit egyébként nem mert volna elmondani senkinek. Példaképpen az Aeneis III. énekét idézi (325-327), amikor Andromakhé elmeséli Trója eleste utáni viszontagságait Aeneasnak: *Nos, patria incensa, diversa per aequora vectae / stirpis Achillaeae fastus iuvenemque superbum / servitio enixae, tulimus [...] me famulo famulamque Heleno transmisit habendam* (1821/1977: 129-130). A befogadó számára a trópus dekódolásához segítséget jelent az utolsó sor, amelyben a beszélő hirtelen egyes számra vált, világossá téve, hogy végig róla volt szó. DUMARSAIS-nál viszont synecdochéként szerepel (1730/1988: 130).

5. A synecdoche alakzattársításokban

5. 1. Synecdoche és hyperbola

5. 1. A synecdoche összekapcsolódhat a hyperbolának nevezett trópussal, ebből az alakzattársításból olyan formáció származik, amely a synecdoche műveletével, névátvitellel jön létre egymással rész- egész viszonyban lévő terminusok között, de az így létrejött szókép „túl erős”, jókora túlzás. A TALON által idézett Cicero-szemelvény az első Catilina elleni beszédből szemléleteti ezt a formációt, amikor a beszélő a beszéd tárgyát apagyilkosnak titulálja, csak azért, mert római polgárok meggyilkolását tervezte. A szókép azért synecdoche is, mert az apagyilkosok halmaza konceptuálisan része a gyilkosok halmazának, és a részhalmaz neve vonódott át az alaphalmazra.

5. 2. Synecdoche és metafora

5. 2. Ennek a két trópusnak az összekapcsolására FOUQUELIN hoz példát egy Ronsard-versből:

*Goûtant le miel de mes chants,
Elle me guide par les champs.*

A versben a *miel* (méz) kifejezés nyert figurális jelentéstartalmat. A szókép valójában – mint FOUQUELIN maga is megjegyzi – összetett, szerinte ugyanis a méz metaforikusan a szerelmes vers kedvességét, édességét jelöli. Viszont ha a méz kifejezés magát az édességet, kellemet (*douceur*) mint nemfogalmat jelöli, akkor az már synecdoche is lehet (FOUQUELIN 1555/1990: 345).

5. 3. Synecdoche és irónia

*La France d'Homère est pleine
Et d'eux lirait-on les faits,
S'ils étaient tous satisfaits.*

A fenti Ronsard-szemelvénnel illusztrálja FOUQUELIN, hogy a synecdoche milyen hatásos alakzattársulást hozhat létre az iróniával kombinálva. Az értelmezés kulcsa a *la France d' Homère* kifejezés, amelyben Homérosz neve helyettesíti a költők – itt éppen a kortárs francia költők – halmazát, a *synecdoche speciei* kritériumainak megfelelően. A komplex nyelvi kép alapja a synecdoche mechanizmusa, a befogadó automatikusan a Homérosz = nagy költő interpretációt választaná a formáció kognitív begyakorlottsága miatt, azonban a kontextus felülírja ezt az értelmezést. A szöveggörnyezetből kiderül, hogy a trópus teljes befogadásához szükség van az irónia „mást mondunk, mint amit gondolunk” mechanizmusára. A kontextus felfedi, hogy korántsem Homéroszhoz fogható

költők élnek a korabeli Franciaországban, azaz a Homérosz kifejezés, amely felfogható synecdochéként, amennyiben a Homérosz név a nagy költők csoportja helyett áll, szövegbeli jelentése: fűzfapoéta, dilettáns.

6. A synecdoche fogalmi tisztázottsága a ramista retorikák tükrében

A synecdoche tudománytörténeti áttekintéséből kitűnik, hogy a trópusok tárgyalása során a rész-egész viszonyral, mint logikai és filozófiai szempontból is kitüntetett érintkezéssel elkerülhetetlenül szembesülünk. Annak ellenére, hogy a retorikatörténetben a synecdochét alkotó érintkezések típusai változhattak, a rész-egész viszony jelentősége folytán maga a synecdoche mindig fennmaradt: vagy mint a trópusok magyarázó elve, vagy mint önálló nyelvi kép, vagy mint a metonímia fontos alcsoportja (KOCZSÁNY 2007).

A metafora elméletei

1. A metafora elnevezése és meghatározásai

1. 1. A metafora elnevezése és fogalma az ókori retorikai hagyományban

1. 1. 1. Az elnevezés egy görög szóösszetételre vezethető vissza: *μετὰ + φέρειν* [át, túl + vinni], a latin nyelvű munkákban – főleg a reneszánsz anyagban – is gyakori a görög elnevezés használata, de nevezik *translatiónak*,¹⁶¹ *trahationak* is. A francia nyelvű retorikákban a görögös *métaphore* névvel illetik, az angol nyelven író reneszánsz szerzők QUINTILIANUS nyomán *translation* illetve *figure of transport* néven szerepeltetik.

1. 1. 2. Antik metafora-olvasatok

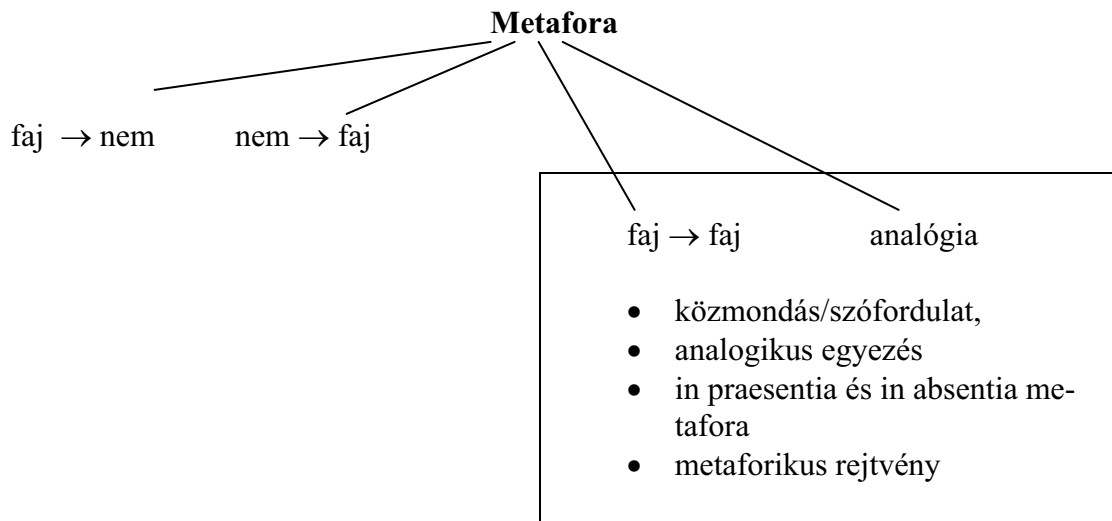
1. 1. 2. HERMOGENÉSZ szerint a metafora egyidejűleg két dolgot is jelent egyetlen szóba sűrítve (STANFORD 1936: 18). A megállapítás felfedi, hogy egy olyan jelenséggel szembesülünk, amely egyetlen szóval két gondolatot közvetít, és ennek a szónak a jelentése az összekapcsolt terminusok kapcsolatából eredeztethető. A legtöbbet kutatott és talán legnehezebben megragadható szóképet ARISZTOTELÉSZ *Poétika* című művében úgy próbálta meg definiálni, mint olyan műveletet, amely révén egy szó jelentése átkerül egy másik szóra.¹⁶² A definícióban szereplő *ἐπιφορά* kifejezés azonban nemcsak a műveletet, az átvitelt jelenti, hanem annak eredményét, a létrejött retorizált nyelvi képletet (CALBOLI MONTEFUSCO 2004: 116).

1. 1. 3. A metafora tehát az arisztotelészi olvasatban a jelentés átvitele, egy kifejezés használata egy másik közegben, a normától eltérően, amely tipizálható az átvitelben szereplő dolgok függvényében.¹⁶³ Megjegyzendő, hogy az arisztotelészi metafora-fogalom sokszor kiterjeszthető egyúttal a metonímiára és a synecdochéra is, az arisztotelészi szóhasználatban a „metafora” kifejezés nem kizárólag a szakirodalomban metaforaként tárgyalt trópust jelöli. ARISZTOTELÉSZ definíciójából a mai értelemben metaforának csak a hasonlóság vagy analógia alapján keletkezett nyelvi képek számítanak, vagyis akkor, ha minőséget, tényt vagy fajt jelölő kifejezést egy másfajta minőség, tény vagy faj megnevezésére használunk, illetve ha két tárgy egymáshoz való viszonyát jelölő kifejezéssel két további, azoktól eltérő tárgy egymáshoz való viszonyára utalunk.

¹⁶¹Lásd: *Inst. Oratoria* VIII, 6, 4 : (Metaphora) quidem cum ita est ab ipsa nobis concessa natura ut indocti quoque ac non sentientes ea frequenter utantur, tum ita iucunda atque nitida ut in oratione quamlibet clara proprio tamen lumine eluceat. és *Rhetorica ad Herennium* IV, 34, 45

¹⁶² *Poétika* 1457b 6: *Μεταφορά δέ ἐστὶν ὀνομάτων ἀλλοτρίων ἐπιφορά*

¹⁶³ *Poétika* 1457b 6-9: *Μεταφορά δέ ἐστὶν ὀνομάτων ἀλλοτρίων ἐπιφορά ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος, ἢ ἀπὸ τοῦ εἴδους ἐπὶ τὸ γένος, ἢ ἀπὸ τοῦ εἴδους, ἢ κατὰ τὸ ἀνάλογον*

7. ábra: a metafora változatai

1. 1. 4. A római retorikusok egyszerűsítették az arisztotelészi definíciót, és a metaforát kizárólag hasonlóság alapján szerveződő nyelvi képnek tekintették. Azt, hogy ez a hasonlósági viszony milyen természetű és nagyságrendű dolgok között állhat fenn, nem definiálták. CICERO úgy vélte, a dolgok természetéből adódóan nincs olyan dolgot vagy személyt jelölő terminus, amely ne utalhatna egy másik dologra, feltéve, ha a szóban forgó dolgok valamilyen mértékben hasonlóak egymáshoz.¹⁶⁴ QUINTILIANUS is a metafora rövidített hasonlatként való értelmezése mellett érvel.

1. 2. A metafora XVI. századi definíciói

1. 2. 1. MELANCHTHON retorikájában a metafora olyan nyelvi kép, amelynek lényege, hogy egy dolgot egy másik, hozzá hasonló dolog nevével nevezünk meg. Ciceróra hivatkozva rövidített hasonlatként próbálja meg megragadni, és megjegyzi, hogy a hasonlat jóval könnyebben befogadható, ám a metafora jóval erőteljesebb, hatásosabb alakzat (1532: 35-36).¹⁶⁵ PUTTENHAM retorikájában a metafora átvittel létrejövő nyelvi alakzat (*figure of transport*), amely úgy jöhet létre, hogy a beszélő egy szót nem az eredeti jelentésében (*natural meaning*) használ, hanem egy másik szó denotátumára vonatkoztatva. Az átvitel alapja pedig a két jelöllet közötti „rokonság” (*affinity*) és hasonlóság (*convenience*).

¹⁶⁴ *De oratore* III, 40, 161: nihil est enim in rerum natura, cuius nos non in aliis rebus possimus uti vocabulo et nomine; unde enim simile duci potest – potest autem ex omnibus - , indidem verbum unum, quod similitudinem continet, tralatum lumen afferet orationi.

¹⁶⁵ *Μεταφορὰ* est cum propter similitudinem transfertur vocabulum a propria significatione [...] Cicero miris laudibus vehit hoc genus, et vocat brevem similitudinem. Nam similitudine declaratur ea res quae per Metaphoram significatur. Valet autem omnis collatio ad augendam perspicuitatem, praesertim si admoveatur similitudo ad sensum.

Ezért nevezheti a beszélő a fa legfelső részét a fa koronájának, mert ahogy a korona az uralkodó fejének dísz, úgy a lomb is széppé teszi a fát, a „korona” kifejezést természetes jelentésében nem szokás növényekkel kapcsolatban használni, csak figurális értelemben, azaz metaforikusan – magyarázza Puttenham (1589: 148-149).¹⁶⁶

1. 2. 2. Az angol SUSENBROTUS, megtartva a quintilianusi szó-és gondolattrópus-felosztást, a szótrópusok tárgyalását a metaforával kezdi. Értelmezésében a metafora egyszerre a megismerés eszköze és a beszéd díszítménye, definíciója ötvözi az arisztotelészi megközelítést a római retorikusok elméleteivel. Felismeri, hogy a metaforikus viszonyba kerülő jelentéstartományok kölcsönhatása révén egy újabb, erőteljesebb jelentés jelenik meg. Mivel a metafora életrehívója a hasonlósági viszony, sűrített hasonlatként is felfogható, és ebben a minőségében a dagályos hasonlatokkal szemben a *brevitas* elvárásának képes eleget tenni. ARISZTOTELÉSZ nyomán megállapítja, hogy a metaforák komoly szerepet játszanak a megismerésben, a hasonlósági viszony alapján egy ismerős dolgon keresztül az ismeretlen is megragadható (SUSENBROTUS 1576: 6).¹⁶⁷

1. 3. Ramus és társai metafora-elmélete

1. 3. 1. A metafora a leggyakoribb trópus, mert ez teszi legszemléletesebbé a beszédet. Legtömörebb meghatározása RAMÉE és társai megfogalmazásában sem tér el a MELANCHTHON-féle metafora-felfogástól, a latin nyelvű kiadványok szó szerint át is veszik a definíciót: *metaphora est cum propter similitudinem transfertur vocabulum a propria significatione* (MELANCHTHON 1532: 35). Ebben az értelmezésben a metafora nem más, mint sűrített hasonlat, mint ahogy már azt CICERO is megállapította, míg ARISZTOTELÉSZ, szemben a római retorikusokkal, sokkal inkább a metafora logikai aspektusát helyezi előtérbe.

1. 3. 2. FOUQUELIN a metaforát úgy definiálja, hogy egy szó kölcsönveszi, vagy ha úgy tetszik, elbirtokolja egy másik szó jelentését, és ennek az elbirtoklásnak az alapja a két szó denotatívumai közötti hasonlóság: *La troisième espèce de Trope est appelée Métaphore, quand par le semblable, le semblable est entendu: c'est-à-dire quand un mot propre à signifier quelque chose, est usurpé pour une autre semblable à icelle*

¹⁶⁶ (Metaphora) is a kinde of wresting of a single word from his owne right signification, to another not so naturall, but yet of some affinitie or conveniance with it. [...] Or to call the top of a tree the crowne of the tree; for indeede crowne is the highest ornament of a Princes head, made like a close garland [...] and because such terme is not applyed naturally to a tree, but is transported from a man's head to a tree; therefore it is called metaphora, or the figure of transport.

¹⁶⁷ Metaphora est, cum vox a propria ac genuina significatione ad alienam, sed cognatam transfertur. [...] Porro vox a propria significatione ad aliam transfertur vel necessitatis causa [...] vel necessitatis [...] vel emphaseos ac maioris significantiae gratia [...] vel denique ornatus causa.

(1555/1990: 333). Ő is, mesteréhez hasonlóan, a római retorikusok metafora-felfogását veszi át, és az analógiát, mint metaforát eredményező viszonyt nem említi, holott az általa közölt példák közt szerepelnek analógián nyugvó nyelvi képek.

1. 3. 3. TALON mestere előadásaiából összeállított munkájában a következőket olvashatjuk a metaforáról: *Metaphora dicitur, cum ex simili simile significatur, id est, transferendo, unde Latini translationem dixerunt* (1549: 11). A rövidke definícióból kitűnik, hogy RAMÉE szerint a metafora átvitelletel létrejövő trópus, a művelet elvégzésének feltétele dolgok vagy tényállások közötti hasonlóság. Talon önálló munkájában a cicerói meghatározást veszi át szó szerint: *Metaphora est, quando ex simili significatur simile. Itaque metaphora est ad unum verbum contracta similitudo* (1572: 19). Ebben az olvasatban a metafora tulajdonképpen sűrített hasonlat. Ezt követően megjegyzi, hogy a dolgok természetéből adódik, hogy az egyik dolog nevét a másik dolog „kölcsonveheti”, ha van hozzá jogalapja – a metafora esetében ez a „jogalap” a két dolog hasonlósága. A nevek felcserélése pedig különös szépséget kölcsönözhet a beszédnek: *nihil enim est in rerum natura cuius nos non in aliis rebus possimus uti vocabulo et nomine: unde enim simile duci potest indidem verbum unum quod similitudinem continet, translatum lumen adfert orationi* (1549: 11).¹⁶⁸

1. 4. Metafora: trópus vagy alakzat?

1. 4. 1. A metaforát a retorikai szakirodalom hagyományosan trópusként határozza meg. A trópusokat a jel, a jelentés és a jelölt közötti viszonyt a konvencionálistól való eltérése alapozza meg. A metafora mechanizmusának lényege a jelentés átvitele, alkalmazása egy másik objektumra, ezért a metaforát jogosan sorolják a trópusok közé. Az alakzatok hatása a szavak egymáshoz viszonyított sorrendjén, alaki vagy jelentésbeli összefüggésein nyugszik. Egyes retorikák a metaforát is az alakzatok között helyezik el, olyan alakzatként, amely visszavezethető a felcserélés (*immutatio*) vagy a helyettesítés (*substitutio*) műveletére (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1997: 126). Ezek az elméletek nem a fogalmi jelentésre, hanem a kifejezések megválasztására helyezik a hangsúlyt, emiatt a metaforát pusztán stilisztikumként, az *ornatus* részeként értelmezik, eredeti funkciója, a megvilágítás, a láttatás háttérbe szorul. A metafora kettős természetét, hogy egyszerre a gondolkodás eszköze és a beszéd díszítőeleme, már az antik retorikák is érzékeltették azzal, hogy mind az *inventio*, mind az *elocutio* eszközeként és lehetőségeként mutatták be.

¹⁶⁸ *De oratore* III, 40, 161

2. Hasonlóság és analógia – a metaforikus viszony megragadása

2. 1. A metafora és a hasonlat szétválasztása

2. 1. 1. A metafora a nyelvi kreativitás egyik legfontosabb tényezője. Olyan folyamat, amelynek révén egy adott konceptuális területről származó elemet úgy használunk, hogy egy másik konceptuális területről hívunk elő egy elemet. E folyamat egyik alapelve a hasonlóság. ARISZTOTELÉSZ, aki *Rétorika* című írásának III. könyvében részletesen tárgyalja a metafora és a hasonlat problémáját Akhilleusz és az oroszlán példáján szemléltetve, nem vitatja, hogy a metafora és a hasonlat egymással rokonítható nyelvi jelenségek, hiszen a metafora létrejöttének egyik indítéka lehet a terminusok közötti hasonlósági viszony.¹⁶⁹ A definíció alapján a hasonlat és a metafora között pusztán annyi különbséget lehetne felfedezni, hogy a hasonlatban szerepel egy kötőszó (ὡς), amely a hasonló terminushoz kapcsolja a hasonlítottat (BARNES 1995: 266). ARISZTOTELÉSZ számára a két formáció egy mozzanatra vezethető vissza, arra, hogy a beszélő felfedez valamilyen hasonlóságot két objektum között – ez az elméleti művelet pedig egyike a gondolkodás általa meghatározott négy alapvető összetevőjének (ὄργανα).¹⁷⁰ Hasonlósági viszonyt pedig nem csak az azonos nemhez tartozó terminusok között lehet felfedezni.¹⁷¹ Az arisztotelészi gondolkodás a hasonlatot és a metaforát, mint felismert hasonlóságon vagy analógián alapuló átvitelt még egységben láttatja, ezzel pedig a metafora kognitív és megismerő funkcióját emeli ki (EGGS–UEDING 2003: 1103).

2. 1. 2. A római retorikák a kognitív aspektus helyett inkább a metafora stilisztikai tulajdonságait hangsúlyozzák. A *Rhetorica ad Herennium* szerzője a metafora funkcióinak felsorolását kizárólag a stilisztikai szerepekre korlátozza, mikor kimondja, hogy a metaforát a beszélő a szemléletesség kedvéért, az obszcenitás elkerülése végett, nagytítás

¹⁶⁹ *Rétorika* 1406b, 20-24: ἔστι δὲ καὶ ἡ εἰκὼν μεταφορὰ διαφέρει γὰρ μικρὸν ὅταν μὲν γὰρ εἴπῃ τὸν Ἀχιλλεῖα «ὡς δὲ λέων ἐπόρουσεν» (II. 20, 164), εἰκὼν ἐστὶν ὅταν δὲ «λέων ἐπόρουσε», μεταφορὰ διὰ τὸ γὰρ ἄμφω ἀνδρείους εἶναι, προσηγόρευσεν μετενέγκας λέοντα τὸν Ἀχιλλεῖα.

¹⁷⁰ *Topika* 105a 21: Τὰ μὲν οὖν γένη περι ὧν τε οἱ λόγοι καὶ ἐξ ὧν καθάπερ ἔμπροσθεν εἴρηται διωρίσθω. τὰ δ' ὄργανα, δ' ὧν εὐπορήσομεν τῶν συλλογισμῶν, ἐστὶ τέτταρα, ἐν μὲν τὸ προτάσεις λαβεῖν, δεύτερον δὲ ποσαχῶς ἕκαστον λέγεται δύνασθαι διελεῖν, τρίτον τὰς διαφορὰς εὐρεῖν, τέταρτον δὲ ἡ τοῦ ὁμοίου σκέψις.

¹⁷¹ *Topika* 108a 7-15: Τὴν δὲ ὁμοιότητα σκεπτέον ἐπὶ τε τῶν ἐν ἑτέροις γένεσιν, ὡς ἕτερον πρὸς ἕτερον τι, οὕτως ἄλλο πρὸς ἄλλο, οἷον ὡς ἐπιστήμη πρὸς ἐπιστόν, οὕτως αἴσθησις πρὸς αἰσθητόν; καὶ ὡς ἕτερον ἐν ἑτέρῳ τινί, οὕτως ἄλλο ἐν ἄλλῳ, οἷον ὡς ὄψις ἐν ὀφθαλμῷ, νοῦς ἐν ψυχῇ, καὶ ὡς γαλήνη ἐν θαλάσῃ μάλιστα δ' ἐν τοῖς πολὺν διεστῶσι γυμνάζεσθαι δεῖ ῥᾶον γὰρ ἐπὶ τῶν λοιπῶν δυνήσομεθα τὰ ὅμοια συνορᾶν. σκεπτέον δὲ καὶ τὰ ἐν τῷ αὐτῷ γένει ὄντα, εἴ τι ἄπασις ὑπάρχει ταυτόν, οἷον ἀνθρώπῳ καὶ ἵππῳ καὶ κυνί. ἢ γὰρ ὑπάρχει τι αὐτοῖς ταυτόν, ταύτη ὁμοία ἐστίν.

vagy kicsinyítés céljából vagy pusztán díszítményként használja. CICERO úgy véli, hogy a metafora egyetlen szóba sűrít egy hasonlósági viszonyt, oly módon, hogy a szó kiszakad eredeti környezetéből, és az új szövegekörnyezetben egy olyan másik szó helyére kerül, amelynek denotátuma valamilyen módon hasonlít az ő denotátumához. Ha a hasonlóságot a befogadó felismeri, akkor képes dekódolni a trópuszt, ráadásul az így létrejött nyelvi kép esztétikai élvezetet is kelt. Ha viszont a hasonlóság nem ismerhető fel a denotátumok között, a metafora „nem sikerült”, ügyetlen.¹⁷² QUINTILIANUS a maga retorikájában az arisztotelészi gondolatot fogalmazza újra, mikor azt mondja, a metafora valójában rövidített hasonlatként működik. A különbség csak annyiban mutatkozik meg, hogy a hasonlat esetében a beszélő azt mondja: a férfi úgy küzdött, mint egy oroszlán, míg, ha metaforával fejezi ki magát: ez a férfi egy oroszlán.¹⁷³ A metafora mint sűrített hasonlat esetében a trópusként felfogott metafora és a gondolatalakzatok közé sorolt hasonlat között tényleg csak a hatókör sugara jelenti a különbséget. A quintilianusi definícióban szereplő két fogalom: a *comparatio* és a *similitudo* valójában nem szinonimái egymásnak; a *similitudo* a valódi hasonlat, a *comparatio* viszont analógiás eljárás valaminek a szemléltetésére párhuzamba vagy ellentétbe állítással.

2. 1. 3. A rövidített hasonlatként értelmezett metafora a klasszikus hagyomány szerint három komponensre bontható. Első eleme (*primum comparandum*) az a dolog, amelyhez valamilyen módon hasonlít a második elem (*secundum comparatum*), harmadik eleme pedig a hasonlóság alapját képező momentum (*tertium comparationis*).¹⁷⁴ A reneszánsz retorikák némelyike leegyszerűsíti ezt a sémát, nem számol a *tertium comparationis* meglétével.¹⁷⁵ A hasonlat és a metafora interpretációja során a befogadó elsőként a *tertium comparationis* azonosítja, amely egyrészt kapcsolódási pont a két dolog – jelen esetben Akhilleusz és az oroszlán – között, másrészt információt közöl a *primum comparandum*ról. Természetesen az oroszlánnak vannak olyan tulajdonságai, amelyek nem jellemzők Akhilleuszra: ragadozó, négy lábú, macskaféle, stb. A metafora interpretációja során a befogadó feladata, hogy megtalálja a hasonló vonásokat Akhille-

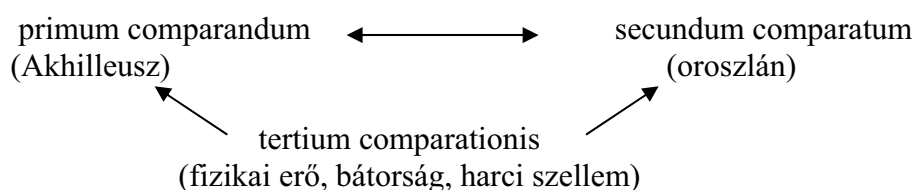
¹⁷² *De oratore* III, 39, 157: *trahatio similitudinis est ad verbum unum contracta brevis, quod verbum in alieno loco tamquam in suo positum, si agnoscitur, delectat; si simile nihil habet, repudiatur.*

¹⁷³ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 8: *Metaphora brevior est similitudo, eoque distat, quod illa comparatur rei quam volumus exprimere, haec pro ipsa re dicitur; comparatio est, cum dico fecisse quid hominem «ut leonem», translatio, cum dico de homine «leo est».*

¹⁷⁴ A klasszikus elnevezések helyett a modern nyelvtudomány a RICHARD által bevezetett *tenor* és *vehicle* terminusokat használja. A *vehicle* a *secundum comparatum*, a *tenor* pedig a létrejövő nyelvi kép

¹⁷⁵ Lásd: SCALIGER 130: *comparationis quemadmodum dicebamus esse partes duas, puta quae de Mezentio dicuntur et quae de leone, huic ille comparatur.*

usz és az oroszlán között, a hasonlatban viszont a *tertium comparationis* explicit formában is jelen van.

8. ábra: a metafora elemei

2. 1. 4. A hasonlat és a metafora annyiban eltér egymástól, hogy a hasonlatban a tárgyi elem és a képi elem, a *primum comparandum* és a *secundum comparatum* nincs egymással azonosítva, csak párhuzamba vannak állítva olyan módon, hogy a képi elem (*secundum comparatum*) megvilágítja, szemlélteti, elképzelhetővé teszi a tárgyi elemet, illetve asszociációkat ébreszt vele kapcsolatban (KEMÉNY 2005: 33). A klasszikus retorikai hagyományban már ilyen módon elkülönítették egymástól a metaforát és a hasonlatot (ZALABAI 1998: 146), és a Cicero és Quintilianus műveire épülő iskolai és tudományos gyakorlat is igyekezett külön formációként kezelni ezt a két jelenséget, jóllehet rokon vonásaikat is hangsúlyozták. Az elkülönítés mellett szólt ugyanakkor az is, hogy a hasonlatban nincs névátvitel – ez a kritérium azonban csak az *in absentia* trópusoktól különbözteti meg a hasonlatot, a teljes (*in praesentia*) alakúaktól nem, hiszen névátvitel ezekben sincs (KEMÉNY *ibid.*).

2. 1. 5. A retorika története során a metaforát elsősorban hasonlósági viszonyon nyugvó nyelvi képnek tekintették (GRADY 1999: 88), azt már csak a XX. századi kognitív kutatások fedik fel, hogy nem minden metafora esetében lehet egyértelműen megragadni a hasonlóság alapját a két összekapcsolt tárgyterület között (LAKOFF–TURNER 1989: 198), ennek tipikus esetei többek között az ún. korreláción nyugvó metaforák (GRADY *ibid.*). A kognitív nyelvtudomány eredményeit figyelembe véve, a tradicionális Akhilleusz = oroszlán példa vizsgálata felfedi, hogy ennek a metaforának az alapja nem a forrás- és a céltartomány hasonlósága, hanem egy metaforikus asszociáció, ezért pusztán a tradicionális példa alapján nem lehet a metaforát sűrített hasonlatként megragadni.

2. 2. Az analógia, mint metaforát generáló művelet

2. 2. 1. Az analógiát már ARISZTOTELÉSZ is a metafora egyik mechanizmusának nevezte.¹⁷⁶ Számára az analógia nem más, mint a hasonlóság felismerése és megragadása, amely nélkül nem jöhet létre „jó” metafora.¹⁷⁷ Analógia akkor jön létre, ha két, fogalmi síkon párhuzamos dolog találkozik, XX. századi szóhasználattal élve, ha a metafora forrástartományának (*source domain*) egy bizonyos részét hozzárendeljük a céltartomány (*target domain*) egy bizonyos részéhez (FAUCONNIER 1997: 102). Ez a megállapítás felfedi a kapcsolatot az analógiák kialakulása és a kognitív blending-elmélet által hangsúlyozott részleges projekció között. Az analógiát ezért a kognitív nyelvészeti szakirodalom Arisztotelész nyomán¹⁷⁸ XYZ- metaforának is nevezi (TURNER 1996: 197-200), mivel magában foglal három explicit (X, Y, Z) és egy implicit (W) terminust. Az analógia mechanizmusára példát FOUQUELIN-nél találunk, Vergilius első eclogájának egy francia nyelvű fordításából:

*Ô Mélibée ami cher et parfait,
Un dieu fort grand ce bien ici m'a fait,
Lequel aussi toujours mon dieu sera*

2. 2. 2. A tradicionális interpretáció szerint a szövegben szereplő istenség nem más, mint a polgárháborúkat követően földet osztó, adósrabszolgákat fölszabadító Octavianus. A rá utaló *dieu fort grand* kifejezés szemléltetésül álljon itt a következő ábra, amely bemutatja, hogyan jönnek létre az analogikus kapcsolódások a Fouquelin által kiválasztott Vergilius-versrészletben:

X	Y	Z
minden ember	Tityrus	az istenség (az istenek)
		Octavianus (W)

9. ábra: az analógia Vergilius I. eclogájában

Az analógia képlete ennek megfelelően: $X:Z = Y:W$, avagy

$$\begin{array}{ccc} X & & Y \\ & = & \\ Z & & W \end{array}$$

¹⁷⁶ Rétorika 1407a 14: αἰεὶ δὲ δεῖ τὴν μεταφορὰν τὴν ἐκ τοῦ ἀνάλογον ἀνταποδιδόναι καὶ ἐπὶ θάτερα τῶν ὁμογενῶν.

¹⁷⁷ Poétika 1459a 7: τὸ γὰρ εὖ μεταφέρειν τὸ τὸ ὅμοιον θεωρεῖν ἐστὶ. Arisztotelész a metafora négy típusa közül az analógián nyugvó metaforát tekintette a leghatásosabbnak és legelevenebbnek, lásd: Rétorika 1411b 1: Τῶν δὲ μεταφορῶν τεττάρων οὐσῶν εὐδοκιμοῦσι μάλιστα αἱ κατ'ἀναλογίαν.

¹⁷⁸ Metafizika VIII, 2, 1043a 18-28.

A táblázatban X-szel jelölt terminusok egy meghatározott viszonyban (alárendeltség, rászorultság, segítségnyújtás) állnak a Z terminussal. Ha ismeretes az X viszonya Z-hez, a W terminus helyét a befogadó képes kitölteni, vagyis az analógiát indukáló viszony (a közös vonás: τὸ κοινόν)¹⁷⁹ felfedezésével szekvencia jöhet létre. A képlettel megadott formula tulajdonképpen az analógia lehető legegyszerűbb formáját szemlélteti. Az analogikus kapcsolat X és Z között igényli, hogy az Y és a hiányzó W terminus kapcsolata kiegészüljön. Annak értelmezéséhez, hogy milyen viszony áll fenn Octavianus és a hozzá forduló Tityrus között, szükség van a befogadó már meglévő előzetes tudására. A befogadónak fel kell fedeznie az istenek és teremtményeik között fennálló szeretetteljes gondviselői viszonyt. Az istenség képes a legreménytelenebb helyzetből is kimenteni a hozzá forduló halandót. Ha sikerült észlelni ezt a viszonyt a terminusok között, akkor az analógiának nevezett (kognitív) modell egy pillanat alatt kiegészül. A háromelemű részleges projekció során a befogadó felismeri, melyik a hiányzó, negyedik terminus, és miután kiegészíti a kifejezést, képes megragadni a céltartomány jelentését, így jut el a metafora megfejtéséhez. Tityrus istene nem más, mint Octavianus, aki megadja a hozzá forduló öregembernek a régóta vágyott, de mindeddig elérhetetlen szabadságot. Az analógia elsődleges célja, hogy a generikus mezőt megerősítse, mert ez a mező az alapja azoknak a síkoknak, amelyek a vegyített tér bemeneti síkjául szolgálnak. Ilyenformán az „istenek megsegítik a hozzájuk fordulókat” analógia felerősíti a generikus mezőt (alárendeltség, kiszolgáltatottság, segítségnyújtás) a kapcsolódásokban, amelyek révén létrejön az Octavianus = istenség metafora. Az eképpen létrejött metafora interpretációjának alapfeltétele, hogy a befogadó is érzékelje az analógiát a két összekapcsolt mező között.

2. 2. 3. Analogikus viszonyba nem csak névszók, hanem igék is kerülhetnek, azaz a metaforának nevezett jelenség vizsgálatát ki kell terjeszteni az igékre is. Igei metaforát tartalmazó példát a névszói metaforákhoz képest keveset találunk. PUTTENHAMnál szerepel a következő példa: *I cannot digest your unkind words* (1589: 148).

2. 2. 4. Az összevethetőség lehetőségét nem lehet korlátlanul bővíteni és tetszőlegesen kijelölni egymással szembesített fogalmi mezőket, mint már CICERO is felismerte.¹⁸⁰ Ezért már az antik retorikák is elkülönítik a metaforától az oxymoront, a látszólagos képtelenséget (*dissimilitudo*) és a képzavarként értelmezett katakrézist, amelyet Fouquelin a következő Ronsard-idézettel világít meg:

Las, force m'est qu'en brûlant je me taise,

¹⁷⁹ Topika 108b

¹⁸⁰ *De oratore* III, 41, 163: videndum est ne longe simile sit ductum

*Car d'autant plus qu'êteindre je me veux,
Plus le désir me rallume les feux,
Qui languissaient dessous la morte braise.*

A ramista retorikák, mint később láthatjuk, katakrézis alatt a „túl távoli” metaforákat értették, amelyeknél az összekapcsolt tárgyterületek azonosnak tűnő mozzanatát viszonylag nehezen tudja a befogadó megragadni.¹⁸¹ A példában, mint Fouquelin kifejti, a „hőérzet, tűz = szerelem” tradicionális metaforát alakítja át a beszélő, mikor a szerelmi vágyra utaló tűz (*feu*) kifejezéshez a szenved (*languir*) igét társítja, amelyet a befogadó képzavarként, túl merész metaforaként értékelhet. Ehhez képest másképpen „merészek” azok a metaforák, amelyek egymástól távol eső tárgyterületek (olykor képtelennek tűnő vagy egyenesen azonosíthatatlan) hasonlóságain vagy analógiáján nyugszanak. Ezek hatásmechanizmusa a mindenkori – tágan értelmezett – kontextusban eltérő lehet, a teljes befogadástól a teljes elutasításig. Mint a ramista katakrézis-magyarázatok is igazolják, egy-egy „merész” metafora értékelése egyrészt a mindenkori befogadó nyelvi-retorikai és irodalmi kompetenciájának függvénye, másrészt a befogadó tudatát meghatározó hagyományé. Így fordulhat elő, hogy egy korábban metaforaként értékelt jelenség egy későbbi korban már képzavarnak minősül, és fordítva. A következő Ronsard-szemelvény, a „szóból épült vár = költemény” metaforája szerepel a katakrézisek között is:

*L'un crie que trop je me vante,
L'autre que le vers que je chante,
N'est point bien joint ni maçonné.*

3. A metafora mint fölérendelt trópus

3. 1. A *Poétika* tanúsága szerint ARISZTOTELÉSZ kitüntetett szerepet tulajdonít a metaforának a többi formációval szemben.¹⁸² Ez a kitüntetett szerep elsősorban a metafora megismerésben játszott szerepével magyarázható. Mint a *Topikában* is olvashatjuk: a metafora bizonyos módon ($\pi\omega\zeta$) megsejtet valamit az általa jelölt dologról az átvitelben szereplő

¹⁸¹ Harald WEINRICH a modern nyelvtudomány eredményeit figyelembe véve arra figyelmeztet, hogy azok a metaforák is „túl merészek” tűnnek, amelyekben a két tárgyterület azonosnak tűnő eleme gyenge kontrasztot képez, vagyis a két tárgyterület nagyon hasonló egymáshoz, sőt, akár azonos. A megértés, a metafora megfejtése során a befogadónak egyfelől rögzítenie kell, hogy az egységesnek tekintett tárgyterületek mégis kontrasztot képeznek, másfelől fel kell ismerni, hogy ebben az ellentétben milyen azonosság működik, ami a metafora forrása lehet. Weinrich példája „ez a kutya macska” világítja meg, hogyan rekonstruálható a látszólagos kontrasztból a metaforát eredményező azonosság. A kijelentés azért tűnik merésznek, mert a forrástartomány (macska) és a céltartomány (kutya) kulturális tudásunk szerint összetartozó fogalmak, mindkettő háziállat, ugyanakkor az adott kontextusban mégis megértjük, milyen is egy olyan kutya, amelyik „macska” (1963: 325-344).

¹⁸² *Poétika* 1411b24-1412a

dolgok közötti hasonlóság révén.¹⁸³ DALIMIER rávilágít arra, hogy Arisztotelész értelmezése szerint a metafora olyan tudást közvetít a céltartományában szereplő dologról, amelyet a dolog nevéként álló terminus nem képes tükrözni (2004: 134). Így a beszélő a metaforák segítségével képes a lehető legtöbbet mondani egy adott dologról vagy tényállásról, a jó metaforák ugyanis a jól megragadott hasonlóság révén¹⁸⁴ vagy a jól felismert analógia segítségével az adott dolog legfontosabb tulajdonságára engednek következtetni.¹⁸⁵ A római retorikusok már nem tekintik a metaforát a megismerés eszközének, számukra a metafora pusztán az *elocutio* egyik lehetősége.

3. 2. FOUQUELIN retorikájában a metafora úgy jelenik meg, mint a legegánsabb és legfontosabb nyelvi kép, amely fölötté áll az összes többi trópusnak: *...la cogitation d'une similitude, délecte l'esprit: de là vient que la Métaphore plaît, et est Trope élégant par-dessus tous les autres, de quelque fontaine qu'ils soient puisés [...] Toutefois s'il faut avoir le choix des bonnes choses, afin d'avoir ce qui est très bon: les Rhéteurs admonestent, que le premier lieu est dû aux Métaphores, qui tombent dessous le sentiment, principalement des yeux, lequel est le plus vif de tous.* Fölrendeltsége nemcsak stiláris értékei, kifejező ereje miatt nyilvánvaló – magyarázza Fouquelin Cicero *De Oratore* c. műve alapján¹⁸⁶ – hanem, mert a különböző mentális területek összekapcsolásának lehetőségei végtelenek, így a beszélő több alkalommal élhet vele, azaz gyakoriságát tekintve is felülmúlja az összes többi nyelvi képet. Mint a megfogalmazásból kitűnik, a metafora kitüntetett szerepét a klasszikus antikvitás szerzői is hangsúlyozták, de míg Arisztotelész olvasatában a metafora privilegizált helyzete annak megismerésben játszott kitüntetett szerepéből származott, a későbbi retorikusok már csak az *elocutio* egyik lehetséges eszközeként értelmezték, így a kitüntetett szerep alatt elsősorban a gyakoriságát vagy stiláris értékeit értették.

4. Metafora a kommunikációban, a metafora interpretációja

4. 1. A metafora kommunikációelméleti aspektusai

4. 1. ARISZTOTELÉSZ felismeri, hogy a metafora lényegesen hatásosabb eszköz a hasonlatnál, de a szónoknak ügyesen kell vele élnie. A metafora, mint az *ὄνομα κύριον*-nal oppozícióban álló jelenség, a beszédet élénkíti, és gyönyörködteti annak befogadóját.¹⁸⁷ A metaforát nem lehet pusztán az *ornatus* részeként értelmezni, mint például a neologizmu-

¹⁸³ Topika 140a 9-10: *Ἡ μὲν γὰρ μεταφορὰ ποιεῖ πως γνῶριμον τὸ σημαϊνόμενον διὰ τὴν ὁμοίτητα.*

¹⁸⁴ Poétika 1459a 7: *Τὸ εὖ μεταφέρειν τὸ τὸ ὅμοιον θεωρεῖν ἐστίν*

¹⁸⁵ Topika 108b 7-14 és 19-32

¹⁸⁶ *De Oratore* III, 40, 160

¹⁸⁷ Rétorika 1404b 8: *τὸ γὰρ ἐξαλλάξαι ποιεῖ φαίνεσθαι σεμνοτέραν* erre reflektál CICERO is: *delectat... quidquid est admirabile* (*Part. Oratoriae* 22. L. CALBOLI MONTEFUSCO kiemelése, 2004: 115)

sokat (*ὄνομα πεποιημένον*), a metaforaalkotás ugyanis az ember veleszületett képessége.¹⁸⁸ Ez a képesség, mint Arisztotelész előre is bocsátja, személyfüggő, mindenki más-más mértékben rendelkezik vele, és amint a metafora alkotásának képessége is egyénenként eltérő, úgy a metafora dekódolása is. Ezzel rámutat arra, hogy egy retorizált, metaforikus megnyilatkozás interpretációja is személyfüggő lesz, mert mindenki más-más mértékben rendelkezik az interpretációs kompetenciával. Emiatt ARISZTOTELÉSZ szerint a metaforák használatával az üzenet már nem lesz mindenki számára egyértelmű,¹⁸⁹ mert ahány ember, annyiféle interpretáció lenne elvileg lehetséges, ezért metaforák segítségével semmit sem magyarázhatnánk meg egyértelműen. Ezért, mint ahogy a *Második Analitikában* is olvasható, metaforákkal nem lehet sem hatékonyan érvelni a vitában, sem pedig pontos definíciókat adni.¹⁹⁰ A rosszul megválasztott, rosszul használt metaforák „hideggé” hatástalanná teszik a beszédet,¹⁹¹ ugyanakkor a jó, találó metaforák segítségével a kommunikáció lényegesen hatékonyabb, a befogadó sokkal közelebb jut általa az üzenet lényegéhez.¹⁹² A „jó” metaforák pedig akkor jöhetnek létre, ha a beszélő pontosan meg tudja ragadni a metaforikus viszonyba kerülő dolgok közötti hasonlóságot (CALBOLI MONTEFUSCO 2004: 116). Azonban, ha egy metafora csupán minőségbeli hasonlóságon nyugszik (szín, forma, méret), akkor csak a költői nyelvet gazdagítja, hiszen például a két dolog azonos színe hamis hasonlóságot is eredményezhet.¹⁹³

4. 2. A kontextus szerepe az interpretációban

4. 2. A metafora – hasonlóan a többi trópushoz – nem választható el attól a kontextustól, amelyben a szövegalkotó használja. Interpretációja és működése egyrészt igényli a szűkebb (nyelvi) és tágabb (szituációs) kontextus ismeretét, kiegészítve a világról való tudásháttérrel. EGGS kiemeli, hogy a metafora szemiotikai folyamat is egyben, melynek során egy kifejezést úgy használunk egy megnyilatkozásban, ahogyan az csak akkor és az

¹⁸⁸ Poétika 1459a 7 és Rétorika 1405a 9: *Καὶ τὸ σαφὲς καὶ τὸ ἡδὺ καὶ τὸ ξενικὸν ἔχει μάλιστα ἢ μεταφορά, καὶ λαθεῖν οὐκ ἔστιν αὐτὴν παρ’ ἄλλου.*

¹⁸⁹ Topika 139b 34: *πᾶν γὰρ ἀσαφὲς τὸ κατὰ μεταφορὰν λεγόμενον*

¹⁹⁰ An. Post. 97b 37: *εἰ δὲ μὴ διαλεγέσθαι δεῖ μεταφοραῖς, δῆλον ὅτι οὐδ’ ὀρίζεσθαι οὔτε μεταφοραῖς οὔτε ὅσα λέγεται μεταφοραῖς*

¹⁹¹ Rétorika 1406b 5-9: *Καὶ ἔτι τέταρτον τὸ ψυχρὸν ἐν ταῖς μεταφοραῖς γίνεται εἰσὶν γὰρ καὶ μεταφοραὶ ἀμρεπεῖς, αἱ μὲν διὰ τὸ γελοῖον (χρῶνται γὰρ καὶ οἱ κωμωδοποιοὶ μεταφοραῖς), αἱ δὲ διὰ τὸ σεμνὸν ἄγαν καὶ τραγικὸν ἀσαφεῖς δέ, ἂν πόρωθεν*

¹⁹² Rétorika 1410b 31-33: *Τοῖς δ’ ὀνόμασιν, ἐὰν ἔχη μεταφορὰν, καὶ ταύτην μῆτ’ ἀλλοτρίαν, χαλεπὸν γὰρ συνιδεῖν, μῆτ’ ἐπιπόλαιον, οὐδὲν γὰρ ποιεῖ πάσχειν ἔτι εἰ πρὸ ὀμμάτων ποιεῖ, ὀρᾶν γὰρ δεῖ τὰ πραττόμενα μᾶλλον ἢ μέλλοντα.*

¹⁹³ Meteorologica 357a 25-30 DALMIER kiemelése (2004: 137).

adott közegben működik, tehát a metafora csak kontextusban az, ami, de kizárólag a szövegösszefüggés szintjén nem interpretálható (EGGS–UEDING 2003: 1158).

4. 2. 1. A metaforák dekódolásának, és ezzel együtt a bennük foglalt implicit jelentésnek a megragadása nagymértékben függ attól, hogy a szűkebb vagy tágabb értelemben vett kontextusban megjelenik-e verbálisan kifejtve mindkét mentális mező, a forrás- és a céltartomány. A klasszikus hagyomány ezen az elven különbözteti meg az egyszerű (*in absentia*) és a kifejtett (*in praesentia*) metaforákat. A teljes metaforában verbálisan kifejtve jelen van az a tárgyterület (céltartomány) is, amelyre a beszélő alkalmazza a képi területről (forrástartomány) vett jelentést. A főnevek lehetnek egyszerű és teljes metaforák is, az igék és a melléknevek egyszerű metaforának számítanak. A ramista szerzők közül FOUQUELIN szentel nagyobb figyelmet az igei metaforáknak. Példája Du Bellay *Aeneis*-fordításából származik:

*Elle qui jà de la mort est certaine,
D'horrible et grand je ne sais quoi démaine
En son courage, et son ire enflammée
Fait reflotter sa poitrine allumée.*

A főnévi metaforák egyfelől, illetve az igei és melléknévi metaforák másfelől mind szerkezetükben, mind a feloldás lehetőségeit tekintve jelentősen eltérnek. A klasszikus antikvitás és a reneszánsz retorikusai elsősorban a főnévi metaforákat vizsgálták, mint egy-egy szó jelentésének és referenciájának lehetőségeit. A Fouquelin által választott példában egy alany-állítmány viszony együttesen alkotja meg a metaforikus kontextust. Az igei és melléknévi metaforák elvezetnek a metafora mindenkori (közvetlen szintaktikai és tágabb szituatív) kontextusának vizsgálatára felé (GÁSPÁRI 2001: 82).

5. A metafora tipológiája

5. 1. Klasszikus tipológia

5. 1. 1. A *Poétikában* ARISZTOTELÉSZ az átvitelben szereplő terminusok függvényében tipizálja a metaforákat. Megkülönböztet analógia alapján létrejövő metaforákat, fajfogalomról fajfogalomra, nemfogalomról fajfogalomra történő átviteleket illetve az utóbbi fordítottját.¹⁹⁴

5. 1. 2. A klasszikus hagyomány – QUINTILIANUS nyomán – négy metaforatípust különböztet meg, aszerint, hogy az átvitelben szereplő terminusok denotatívumai élők vagy élettelenek.¹⁹⁵ Ezek a kategóriák szerepelnek TRYPHÓN és ISIDORUS munkáiban.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Poétika 1457b 7

¹⁹⁵ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 9: translationis vis omnis quadruplex maxime videtur. lásd még: *Etymologiae* I, 37, 3: fiunt autem metaphoraes modis quattuor

QUINTILIANUS a metaforák első csoportjába az élőlényről élőlényre történő átviteleket sorolja, vagyis ezeknek a metaforáknak a forrás- és céltartományában egyaránt valamilyen élőlény található, mint amikor a költő Agamemnónt a népek pásztorának (*ποιμμένα λαῶν*) nevezi (II. II, 243).¹⁹⁷ A második csoportba kerülnek az élettelenről élettelenre történő átvitelek, mint amikor a tűz magja kifejezés (*σπέρμα*) jelöli a parazsat (Odüsszeia V, 490).¹⁹⁸ Ezekén felül ismeretes az a változat, amikor az élettelen jelentő kifejezés, vagy élőlénynek tulajdonított cselekvés utal metaforikusan egy élőlényre,¹⁹⁹ és ennek fordítottja, mint amikor az eldobott dárda a földre „szalad” (II. XI, 574).²⁰⁰ QUINTILIANUS megjegyzi, hogy a *translatio*, mint művelet kiterjeszhető az igékre is.²⁰¹

5. 2. A metafora XVI. századi tipológiája

5. 2. 1. PUTTENHAM retorikájában már felfedezhető valamiféle egyedi tipizálási kísérlet. A szerző megjegyzi, hogy egyes metaforák úgy jönnek létre, hogy a beszélő egy élettelen dologra vagy elvont fogalomra élő személlyel kapcsolatos szóval utal (1589: 149).²⁰² A metaforák másik lehetséges csoportját azok a formációk alkotják, amelyben a beszélő élő személyre utal eredetileg élettelen dologra vagy fogalomra utaló kifejezéssel

¹⁹⁶ *Etymologiae* I, 37, 3: ab animalis ad animale, ut *aligeros concedit equos*, metaphorice loquens miscuit quadrupedi alas avis

¹⁹⁷ *Περὶ τρόπων* p. 192: ἀπὸ ἐμψύχων ἐπὶ ἔμψυχα, οἷον ποιμμένα λαῶν ἄμφω γὰρ ἔμψυχα. Lásd még: *Inst. Oratoria* VIII, 6, 9: in rebus animalibus aliud pro aliud ponitur, ut Livius Scipionem a Catone *allatrari solitum* refert.

¹⁹⁸ *Περὶ τρόπων*, ibid. ἀπὸ ἀψύχων ἐπὶ ἄμψυχα, οἷον σπέρμα πυρὸς σῶζων. Továbbá: *Inst. Oratoria* VIII, 6, 10: inanima pro aliis generis eiusdem sumuntur, ut *classique immittit habenas*. Lásd még: *Etymologiae* I, 37, 3: ab inanimali ad inanimale, ut *pontum pinus arat, sulcum premit alta carina*; miscuit usum terrae aquis, dum arare et sulcum premere ad terram pertineat, non ad mare.

¹⁹⁹ *Περὶ τρόπων* p. 192, 18: ἀπὸ ἀψύχων ἐπὶ ἔμψυχα, οἷον ἄσβεστος δ' ἄρ' ἐνῶρτο γέλως μακάρεσσι θεοῖσι. Továbbá: *Inst. Oratoria* VIII, 6, 10: pro rebus animalibus inanima: *Ferrone an fato moerus Argivom occidit?* Lásd még: *Etymologiae* I, 37, 4: ab inanimali ad animale, ut florida iuventus, miscuit flores inanimales iuventuti quae animam habet

²⁰⁰ *Περὶ τρόπων* p. 192, 14: ἀπὸ ἐμψύχων ἐπὶ ἄψυχα, οἷον ἐν γαίῃ ἴσταντο λιλαιόμενα χρὸς ἄσαι. Lásd még: *Inst. Oratoria* VIII, 6, 11: praecipue [...] ex his oritur mira sublimitas, quae audaci et proxime periculum translatione tolluntur, cum rebus sensu carentibus actum quendam et animos damus, qualis est *pontem indignatus Araxes*.

²⁰¹ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 5-6: transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco in quo proprium est, in eum in quo aut proprium deest aut translatum proprium melius est; id facimus, aut quia necesse est, aut quia significatius est, aut [...] quia decentius; ubi nihil horum praestabit, quod transferetur improprium erit.

²⁰² (the speaker) for want an apter and more naturall word [...] which is onely proper to living creatures, and yet being so inverted, doth not so much swerve from the true sence, but that every man can easilie conceive the meaning thereof.

(ibid.).²⁰³ A kor retorikusai általában a quintilianusi osztályozást követik, amennyiben kialakítanak valamiféle csoportokat a metafora kategóriáján belül.²⁰⁴

5. 3. Ramée metafora-tipológiája

5. 3. Az átvitel területeit, vagyis a tárgyi elem és a képi elem mibenlétét a ramisták is megpróbálták feltérképezni. Az általuk kialakított tipológia leginkább FOUQUELIN francia nyelvű munkája alapján rekonstruálható, a felvázolt kategóriák nem változtak jelentősen az antikvitás óta. TALON megjegyzi, hogy e trópus közkedveltsége és a beszédben való rendkívüli gyakorisága miatt lehetetlen felsorolni, hányféleképpen lehet csoportosítani a metaforákat: *Interdum etiam translatio ad humana aliqua arte ad rem aliam ducitur: ut veritatem in disputatione limare, crimen omnibus artis coloris pingere, orationem polire, usuram temporis officio farcire: omnes infinitum esset, enumerare, translatio ex singula pene rerum generibus gratiam et ornatum quaerit, propterea quod omnia pene nomina, quae proprie rebus accomodata sunt, in aliam significationem vicinam et similem decoris et elegantiae gratia saepissime transferuntur* (1549: 13). A ramista tipológia egyszerűsíti a quintilianusi rendszert, mindössze három alapvető csoportot különít el a metaforikus viszonyban álló dolgok minőségének függvényében. Ez a három csoport több szempontból is párhuzamba állítható a modern nyelvtudomány által meghatározott lehetőségekkel. A ramista felfogás megkülönböztet antropomorfisztikus metaforákat, amelyekben a szövegalkotó emberi tulajdonsággal vagy cselekvéssel ruház fel élettelen dolgokat vagy egyéb élőlényeket. Foglalkozik az absztrakt fogalmak és konkrét dolgok összekapcsolásából születő metaforákkal, valamint ismeri az ún. szinesztetikus metaforákat is, melyek különböző érzékterülethez tartozó dolgok közötti hasonlóságon (vagy analógián) nyugszanak. A ramista retorikákban szereplő példaanyag elemzése azonban felfedi, hogy nem alkalmazzák következetesen a kortársak tipizálási kísérleteihez képest árnyaltabb és pontosabb klasszifikációjuk kritériumait. Leginkább a szinesztetikus metaforák esetében érvényes, hogy a modern nyelvtudomány szempontjából is értékes definíciót követően nem megfelelő példát választanak, amellyel nem lehet kielégítően szemléltetni az adott retorikai jelenséget.

5. 3. 1. Perszonifikáció: antropomorfisztikus metaforák

5. 3. 1. FOUQUELIN retorikájában Arisztotelészre hivatkozva a leghatásosabb metaforának nevezi a perszonifikációt, azaz élettelen objektum felruházását emberre jellemző

²⁰³ These words [...] are applied to living things & not to insensible

²⁰⁴ LATOMUS (1527) retorikája szóról-szóra átveszi a quintilianusi szöveget a metafora tipológiájának ismertetéséhez; hasonlóan jár el SUSENBROTUS is.

tulajdonsággal vagy cselekvéssel: *mais principalement ce Trope plaît, quand quelque sens et mouvement est baillé aux choses inanimées, comme s'ils avaient une âme* (1555/1990: 342). Példája Ronsard egyik elégiájából [II, 58] származik:

*Hé, Scylle, Scylle, las! Cette dolente rive,
Voire son flot piteux, qui bruyant y arrive
Des salées campagnes,
Me plaint et lamente et ces rochers oyants
Mon deuil continuel, de moi sont larmoyants.*

A létrejött képben Ronsard személyként ábrázolja Scyllát, emberi cselekvésekkel ruházza fel. Az emberi alakként megjelenített absztrakciók szerepeltetése az irodalom egyik leggyakrabban használt toposza, hiszen az ember a világ dolgait gyakran akkor is cselekvőként képzei el, ha azok valójában élettelen tárgyak vagy elvont fogalmak, jelenségek. Ezt a jelenséget a modern nyelvtudomány úgy fogalmazza meg, hogy a metafora forrástartományában (*source domain*) lévő Scyllához a céltartományba (*target domain*) tartozó cselekvéssort (*voir, plaindre, lamenter*) rendeli. A két tartomány között létezik egy közös, vegyített fogalmi sík, amelyben maga a metafora létrejön (GRADY–OAKLEY–COULSON 1997: 113). TALON mindkét retorikájában ugyanaz a vergiliusi példa szerepel: *Magnoque irarum fluctuat aestu* (Aen. IV, 532). A magyarázat szerint a hullámozás/hánykolódás a vízre mint élettelen anyagra jellemző, de itt a költő személyllyel kapcsolatban használja: *Fluctuare enim in aquis proprium est, hinc ad humanam personam traductum* (1549: 12).

A perszonifikáció nemcsak élettelen dolgot, hanem állatot vagy növényt is antropomorfizálhat, mint láthatjuk azt a következő szemelvényben, amelyben a fák fülüket hegyezik, hogy jobban hallhassák a költő énekét (FOUQUELIN, *ibid.*):

*Chantant de voix si sereine,
Que les chênes bien oyants
Et les pins en bas ployants
Leur oreille pour l'ouïr,
S'en voulurent réjouir.*

A megszemélyesítés, mint láthattuk, nem emberi tárgyat emberi képpel fejez ki vagy jellemez. Ellentétére, a „tárgyasításra”, absztrakcióra (KEMÉNY 2005: 45) azonban a ramista retorikák nem keresnek példát, holott a többi trópus tárgyalásakor törekedtek arra, hogy az átvitel összes lehetséges irányát bemutassák.

5. 3. 2. Szinesztétikus metaforák

5. 3. 2. A szinesztézia alatt érzetkeverést, eltérő érzékterületekről származó fogalmak összekapcsolását értjük. Mint jelenség már a retorika kezdeteitől ismeretes, de fogalomként a klasszikus antik és korai retorikákban nem jelenik meg, a görög eredetű elne-

vezés – a *συν* és az *αἴσθησις* [együtt + érzet] – újabb keletű. A nyelvészet számára a szinesztézia mind a nyelvi univerzálék, mind a szókincs alakulása szempontjából érdekes problémákat vet fel. Vizsgálat tárgyát képezheti például, hogy milyen érzékterületről származó fogalmak hogyan vezethetnek újabb fogalmak, illetve megnevezések létrejöttéhez, és hogyan pótolhatók általuk a hiányzó megnevezések.

A retorika számára a szinesztézia a metafora egyik megvalósulási formája, ilyen minőségében említi meg FOUQUELIN is különböző érzékterületek összekapcsolásával létrejövő nyelvi képeket, mint a metafora egyik alfaját (1555/1990: 335). Talon Cicerót idézi szó szerint, mondván, hogy a metafora az érzékekre ható nyelvi kép. A pszichológiából ismert érzethierarchia csúcsán a látás áll, emiatt, mint már Cicero is megfigyelte, emiatt elsősorban a látás, azon belül a fény- és színérzékelés tölti be a képadó érzékterület szerepét: *tropus autem nullus est florentior, quam metaphora, nec qui luminis afferat orationi: praesertim si ratione sumpta est, et ad sensus ipsos admovetur, maxime oculorum, qui est sensus acerrimus* (1572: 19).²⁰⁵ Talon csak a cicerói példákat (bitokos jelzős szerkezetek) említi: *odor urbanitatis, mollitudo humanitatis, murmur maris, dulcedo orationis*. A szinesztézia legelemibb megjelenési formája a jelzői, de gyakran előfordul értelmezői vagy állítányi szószerkezetben, ahol a forrástartományban megjelenő érzet maga a jelző, az értelmező vagy az állítmány.

A szinesztézia történetében a legfontosabb kérdésfeltevés arra vonatkozik, hogy valójában miképpen viszonyul egymáshoz a metafora és a szinesztézia, azaz mennyiben kell a szinesztéziát minden specifikuma ellenére a metafora egyik megjelenési lehetőségének tekintenünk, vagy célszerűbb-e külön trópusként felvenni (ZALABAI 1998: 168), és nem kell-e számolnunk metonimikus eredetű szinesztéziákkal is. A ramista retorikákban szereplő példaanyagból azonban arra következtethetünk, hogy a szerzők nem számoltak a metonimikusan létrejövő szinesztéziák lehetőségével.

A metafora alapja a mindenkori *tertium comparationis*, a képi és tárgyi elemet egymásra vetítő hasonlóság vagy analógia. Ez a szinesztézia esetében mint az inger intenzitása és minősége ragadható meg. A kognitív indíttatású elméletek ugyanakkor igazolják, hogy az eltérő érzékterületek összekapcsolása nemcsak szinesztétikus, hanem ún. prototipikus (általános) metaforát is eredményezhet.

²⁰⁵ Lásd: *De oratore* III, 40, 160: *omnis tralatio [...] ad sensus ipsos admovetur, maxime oculorum, qui est acerrimus; nam et odor urbanitatis et mollitudo humanitatis et murmur maris et dulcitus orationis sunt ducta a ceteris sensibus; illa vero oculorum multo acriora quae paene ponunt in conspectu animi quae cernere et videre possumus.*

A szinesztéziától el kell különíteni az ún. álszinesztéziát, amely megőrzi az érzéki ingert mint képi elemet, de a tárgyi elem nem egy attól eltérő érzéki inger, hanem egy absztrakt fogalom. Az álszinesztézia tulajdonképpen „szabályos” metaforának tekinthető. FOUQUELIN példája az Aithiopika-fordításból származik: *Amollir et détremper l'esprit de plaisir*, ebben a szemelvényben a célhatározói mellékmondatot rövidítő főnévi igenevek alkotják az álszinesztétikus képet. A forrástartományban szereplő cselekvések – meglágyít, belemerít – a tapintás érzékterületét idézik fel.

5. 3. 3. Növény- és állatmetaforák

5. 3. 3. FOUQUELIN részletes metafora-leírásai említik azokat a jelentésátviteleket, amelyek forrástartományában növények és állatok, jellemző tulajdonságaik vagy tipikus cselekvéseik szerepelnek: *On peut aussi dériver des Métaphores des animaux et choses qui ont âme, comme des plantes et des arbres* (1555/1990: 343). Ezek a metaforák tulajdonképpen antropomorfizációk, Fouquelin csak azért veszi fel őket külön csoportként, mert az antropomorfisztikus metaforákban kizárólag emberi tulajdonságokat vagy attitűdöket, cselekvéseket tulajdonít a beszélő élettelen dolgoknak vagy entitásoknak. A Ronsard-tól származó példában a *planter* ige szerepel metaforikus értelemben: az Olümposzt alkotó gigászok a hegyet „elültették”, ahogy a növényeket szokás – de ez nem a növény jellemző cselekvése, hanem az emberé, aki elülteti, így a példa nem felel meg a definícióban foglaltaknak.

*La nuit que les Géants à toute peine entèrent
Pélon dessus Osse, et sur Osse plantèrent
Le nuageux Olympe.*

A csoport elkülönítését azzal indokolhatjuk, hogy a növények és állatok tulajdonságainak, cselekvéseinek átruházása élettelen dolgokra vagy fogalmakra nem tartozhat az antropomorfisztikus metaforák körébe. Kétségtelen, hogy nem célszerű tartalmiszemantikai alapon túl sok alosztályt megállapítani egy kategórián belül, ezért ebben az esetben indokolt lett volna a perszonifikáció és a növény-/állatmetaforák csoportjának összeolvasztása.

5. 3. 4. Konkrétumról absztraktumra történő átvitelek

5. 3. 4. A metafora nem pusztán retorikai eszköz, és semmiképpen sem egyszerű stilisztikum. Része a nyelvi kreatitásnak, mert egyik legfontosabb tényezője, és tükrözi az egymással valamilyen fokú hasonlóság révén összekapcsolt kognitív mezőket. Ilyenformán társulhat elvont fogalom szubsztanciával is, amennyiben a létező dolog képes megjeleníteni az absztrakt entitásban foglalt tulajdonságot. A konkrétumról absztraktumra való átvitelek

FOUQUELIN retorikájában a mesterségek és művészetek kifejezéseinek felhasználásával alkotott metaforák között szerepelnek (*Des arts et des métiers des hommes sont prises plusieurs Métaphores* 1555/1990: 335). Első példája az Aithiopika egy részlete:

Il faut vitement sceller et boucler ce mariage, cependant que le vouloir contraint, que je lui en ai imprimé par mon art, lui dure encore.

A kiragadott részletben a *sceller et boucler ce mariage* kifejezés igényli a metafora értelmezési stratégiáját Fouquelin szerint, amelyeket a szövegalkotó két foglalkozás szókincséből emelt ki és használt átvitt értelemben. A két főnévi igenév azonban metonimikusan is utalhat a házasság fogalmára. A *sceller* a házassági okmányokon (szerződéseken) megjelenő pecsétre utal, a *boucler* pedig a házasságkötéskor szokásos szimbolikus gesztusra, amikor az eskető pap a házasulandók kezét összeköti a stólával. A létrejövő nyelvi kép ilyenformán nem hasonlóságra vagy analógiára, hanem érintkezési viszonyra vezethető vissza.

A modern nyelvtudomány már rámutat arra, hogy a vizsgált nyelvi kép a világban fellelhető cselekvési formák és az agyunkban tárolt kulturális minták közötti kapcsolatot jeleníti meg. Az absztrakt fogalmak pedig az ún. idealizált kognitív modellek segítségével képezhetők le a legjobban. Idealizált kognitív modellen az a szervezett tudás értendő, amely a világ tárgyaival és eseményeivel kapcsolatos, és ezek az idealizált modellek valamennyien inherensen metaforikusak (KÖVECSES 1997: 173).

5. 3. 5. Élő és holt metaforák – a modern nyelvtudományban

5. 3. 5. A metafora nem más, mint az emberi gondolkodás egyik legpontosabb modellje, az a retorikai alakzat, amely az alapterminusról (*topic term*) állít valamit, és ezt a mondanivalót számunkra a hordozó terminus (*vehicle term*) közvetíti (CROFT–CRUSE 2004: 193). A két dolog kölcsönhatásba kerül egymással, az alapterminushoz és a hordozóhoz egyaránt asszociációk társulnak, amelyek kapcsolatba lépnek. Ennek során új jelentés alakulhat ki, amely a két kiinduló kifejezés egyikéhez sem társítható. A metafora használata során egyszerre két gondolat aktiválódik, de ezt a két gondolatot egyetlen szó közvetíti, melynek jelentése az alakzatot alkotó terminusok kapcsolatából ered (KERBRAT-ORECCHIONI 1994: 60). Ha ez az interakció megszűnik, a metafora kiüresedik, ezért annál elevenebb, erőteljesebb ez a költői kép (vagy alakzat), minél intenzívebb a két összekapcsolt jelentésmező kölcsönhatása (LAUSBERG § 561).²⁰⁶

²⁰⁶ Es gibt also mehrere Habitualisierungsgrade der Metapher: die semantische Urschöpfung einer Metapher zeigt das Maximum an Okkasionalität, während mit der Wiederholung und Einbürgerung der Metapher (etwa in bestimmten literarischen Genera) die Habitualität wächst.

5. 3. 6. A kognitív metaforatan képviselői számára kiemelten fontosak az elhalványult metaforák, melyeknek vizsgálata során sikerült megragadni azokat a forrástartományokat, amelyeket a mindenkori céltartományon belül seregnyi metaforikus eredetű kifejezés képvisel. A forrástartományt alkotó fogalmaknak minden esetben empirikus alapjai vannak, ezek lehetnek egyrészt az ember közvetlen testi élményei, vagy a létfenntartás tapasztalataiból eredő, esetleg mágikus-misztikus élmények. Ez utóbbi élményvilág lehetett a forrása a minden nyelvben gyakori antropomorfisztikus metaforáknak.

5. 4. A fogalmi metafora – az elmélet alapvetése a ramista retorikában

5. 4. 1. A metafora – mint már a ramisták megfigyelései is sugallják – nem írható le egyszerű propozícióként, több annál: fogalmi megfelelések konvencionizált rendszere. E fogalmi megfelelések ismertek a beszélő közösség számára, mi több: egységes fogalomszint mutatható ki bizonyos tárgykörökben a nyelvi kifejezések különbözősége mögött, legyen szó művészi vagy nem művészi igényű szövegekről (LAKOFF–JONHSON 1980: 19).²⁰⁷ Ez az egységes fogalomszint egyrészt a közösség tárgyi ismereteiből, tapasztalaton nyugvó értékítéletéből, másrészt az adott közösség kulturális és nyelvi ismereteiből tevődik össze. Az így kialakuló szervezett tudás toposzokba, azaz fogalmi közhelyekbe rendeződik. A művészi igényű szövegalkotás során a szövegalkotó eredeti módon képes alkalmazni a fogalmi közhelyek mögött meghúzódó fogalmi struktúrákat. A konvencionális metaforák ismeretének hiányában a művészi metaforákat sem értenénk (FÓNAGY s. a.). A korabeli szóhasználattal élve „tradicionális” metaforára a FOUQUELIN a „szerelem = hőérzet, tűz” motívumot emeli ki, amelyre példát a szerző Ronsard egy költeményéből vesz:

*En vain elle dissimule
Ne sentir le mal qui croît:
Car la flamme qui la brûle
Claire au visage apparait.*

Hasonló példát találunk TALONNál az Aeneis IV. énekéből: *Vulnus alit venis, et caeco carpitur igni* (1549: 12). Az idézett toposz alapja, mint a vergiliusi sor sugallja, a tapasztalat: a tűz pusztít, elemészt. Az idézetben szereplő Dido zavart viselkedése, szétszórtsága a szerelemnek a személyiségre gyakorolt destruktív hatását bizonyítja, ezzel máris adott az analógia (pusztítás) a tűzhöz és a szerelemhez társított cselekvés között. A következő, szintén Ronsard-tól származó szemelvényben még kifejezőbb, erőteljesebb formában jelenik meg ez a fogalmi metafora (*métaphore traditionnelle*):

²⁰⁷ We feel that no metaphor can ever be comprehended or even adequately represented independently of its experimental basis.

*Las, force m'est qu'en brûlant je me taise,
Car d'autant plus qu'éteindre je me veux,
Plus le désir me rallume les feux,
Qui languissaient dessous la morte braise.*

A hőérzettel, az égéssel kapcsolatos szavak, névszók és igék (*flamme, brûler*) a szerelem fogalmi tartományában válnak többjelentésűvé. Mikor több, akár más szófajhoz tartozó szó azonos irányban válik polyszémme, az már egy kialakult fogalmi metafora, egy idealizált kognitív modell létezését bizonyítja (KÖVECSES 1998: 64). A fogalmi metafora nem más, mint egy fogalom eltolódása egy éppen ezzel a fogalommal megalkotott, általa formát öltő másik fogalom irányába, azaz a másik, új fogalom leképezése (*mapping*). A forrástartomány (hőérzet) és a céltartomány (szerelem) közötti metaforikus megfelelések egyszerre motiválják és magyarázzák azt, hogy az emberek miért rendelkeznek konzisztens mentális képekkel, illetve specifikus ismeretekkel egy adott dologgal – jelen példánkban a szerelemmel – kapcsolatos idiómák értelmezéséhez. A forrástartományt alkotó entitásokról és azok összefüggéseiről sok ismerettel rendelkezünk, ezeket használjuk fel, amikor állításokat teszünk a céltartományról. Következésképpen a „szerelem = tűz” idealizált, inherensen kognitív modell tükrözi mindazt a szervezett tudást, amellyel a beszélő közösség a szerelemről rendelkezik.

5. 4. 2. Ugyanakkor a metafora megjeleníthet olyan motívumokat, olyan tudást is, amely nem fér bele az alapnak tekintett fogalmi forrástartomány-céltartomány viszonyba. A kreatív, művészi igényű metafora szükségszerűen túllép a fogalmi metafora forrástartományként és céltartományként kijelölhető területén. A művészi metaforák, még ha visszavezethetők is egy-egy feltárható fogalmi forrás- és céltartományra, hatásukban, a művészeti, esztétikai megismerés szempontjából eltérhetnek a nem művészi metaforáktól. Az eltérés forrása lehet a konnotáció hangulata, a megjelenített képek összehatása, a lehetséges beleértett jelentések, a felidézett tudáshorizont (KOCSÁNY 2007). Számolnunk kell egyúttal azzal a lehetőséggel, hogy egy új, kreatív metafora önmagában is indukálhat olyan szervezett tudást, és így újabb fogalmi metaforát, amely az emberi gondolkodást tovább irányítja.

5. 4. 3. A fogalmi metaforák kutatása ráirányítja a figyelmet két nagyon fontos problémára. Egyfelől, hogy miképpen magyarázhatók meg a forrástartományaik, honnan erednek, hogyan ragadhatók meg. Másfelől magyarázatra szorul a forrás-és céltartomány egymáshoz való viszonya. Mindkét kérdés a metafora kutatásának kezdeteihez vezet vissza: az analógia, az azonos jegy megtalálásának lehetőségét veti fel új szempontokra rávilágítva.

A metaforával rokonítható, metaforából származtatott formációk

1. Kataktrizis

Elnevezései: *κατάχρησις, abusio, abusus, catachresis, fr. catachrèse.*

1. 1. Az elnevezés magyarázatai, definíciók

1. 1. 1. Az elnevezés etimológiája

1. 1. 1. A kataktrizis elnevezés a retorikában több jelenséget is takar. Kataktrizisnek minősül, ha egy nyelvben még nem született egy fogalomra megfelelő szó, és ezt a hiányosságot próbálják a nyelvhasználók valamilyen kreatív megoldással pótolni: idegen szó átvételével, vagy egy már meglévő, de eredetileg más jelentésű szót használnak az adott kontextusban az ismeretlen dolog megnevezésére. Ez utóbbi már természetesen jelentésmódosulással járhat, ebből is adódik a kataktrizis trópusjellege (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1998: 134). Van azonban egy másik jelenség is, amelyet szintén kataktrizisnek nevez a retorikatudomány: ez a formáció a metaforához hasonlóan egy szóba sűríti két összekapcsolt terminus jelentését, csak hogy ebben az esetben a terminusok összekapcsolódása nem analógia vagy részleges azonosság eredménye, közöttük éles ellentét feszül.

Az elnevezés etimológiája két görög szóra vezethető vissza: *κατά* + *χρησις* [ellen + használat], a *Rhetorica ad Herennium* már ismerteti *abusio* néven, ez annyit tesz, mint visszaélés, hibás használat, képzavar. A XVI. századi francia retorikai szóhasználat az eredeti görög elnevezést veszi át franciásított formában, a latinul író szerzőknél egyforma arányban fordul elő a görög ill. a latinra fordított terminus *technicus*. A kataktrizis a ramista retorikákban a metafora egyik származtatott trópusaként jelenik meg, amely számos ponton interferál más trópusokkal, a metonímiával és a *synecdoché*val. Kataktrizis alatt mindhárman a képzavart értik, ezért egységesen valamennyi retorikában trópusként szerepel, mint a metafora alkategóriája. Külön fejezetben, részletesen csak FOUQUELIN foglalkozik a kataktrizisekkel, ezért a jelenség leírásában elsősorban az ő megfigyeléseire támaszkodhatunk. A *Rhétorique française* a jelenség számos aspektusát feltárja, többek között vizsgálja a kataktrizist és annak más alakzattal társított formáit funkcionális és pragmatikai szempontból is, megállapításai a modern nyelvtudomány szempontjából is figyelemreméltók.

1. 1. 2. A kataktrizis a hagyományozott retorikai anyagban

1. 1. 2. A kataktrizis egyike a barbarizmusoknak (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1998: 134), de a szükség (*inopia*) szülte, és akár még a hallgatóság gyönyörködtetését is szolgálhatja –

kezdi CICERO a jelenség meghatározását. Ha nincs megfelelő kifejezés egy jelenségre, akkor egy, a nyelvben már meglévő szót kell használni, amelynek jelentéstartalma valamennyire képes visszaadni magát a jelenséget, bár ezzel a művelettel a kölcsönvett szó eredeti jelentése megváltozik.²⁰⁸ TRYPHÓN a metaforából vezette le, de nem kerülte el a figyelmét, hogy a jelenség interferálhat más trópusal is, mert egy terminus nemcsak analógia, hanem érintkezés alapján is helyettesíthet egy másikat.²⁰⁹ QUINTILIANUSnál kétféle katakrézis-olvasatot találunk. Az első katakrézis-értelmezés szerint katakrézisnek nevezett nyelvi képpel akkor találkozunk, ha eddig meg nem nevezett dologra a beszélő valamilyen, már létező elnevezést terjeszt ki. A másik értelmezés szerint katakrézisnek a „szokatlan” képtársításon nyugvó metaforákat vagy metonímiákat tekinthetjük.²¹⁰ A szerző tehát egyrészt megtartja a cicerói definíciót, másrészt kiegészíti azzal, hogy amint TRYPHÓN is megírta, katakrézist többféle művelet is eredményezhet. Mindez sejteti, hogy a többszörös interferenciák besorolási problémákat okozhatnak. Lényeges azonban, hogy az ókori retorikusok mind önálló formációként kezelik, és valamennyien trópusként veszik fel a rendszerükbe, esetleges alakzatjellegére nem térnek ki.

²⁰⁸ *De oratore* III, 38, 155: *modus transferendi verbi late patet, quem necessitas genuit inopia coacta et angustiis, post autem iucunditas delectatione celebravit; nam ut vestis frigoris depellendi causa reperta primo, post adhiberi coepta est ad ornatum etiam corporis et dignitatem, sic verbi translatio instituta est inopiae causa, frequentata delectionis; nam "gemmae vites" "luxuriam esse in herbis", "laetas segetes" etiam rustici dicunt; quod enim declarari vix verbo proprio potest, id tralato cum est dictum, illustrat id, quod intellegi volumus, eius rei, quam alieno verbo posuimus, similitudo; ergo hae tralationes quasi mutationes sunt, cum quod non habeas aliunde sumas; illae paulo audaciores, quae non inopiam vindicant, sed orationi splendoris aliquid arcessunt.*

²⁰⁹ *Περὶ τρόπων* 192, 21: *κατάχρησις ἐστὶ λέξις μετενηνεγμένη ἀπὸ τοῦ πρώτου κατονομασθέντος κυρίως τε καὶ ἐτύμως ἐφ'ἕτερον ἀκατονόμαστον κατὰ τὸ οἰκεῖον, οἷον „γόνυ καλάμου” καὶ „ὄφθαλμὸς ἀμπέλου” καὶ „χεῖλος κεραμίου” καὶ „τράχηλος ὄρους”. Κυρίως γὰρ ταῦτα ἐπὶ ἀνθρώπων λέγονται [...] διαφέρει δὲ μεταφορὰ καὶ κατάχρησις, ὅτι ἡ μὲν μεταφορὰ ἀπὸ κατονομαζομένου ἐπὶ κατονομαζόμενον λέγεται, ἡ δὲ κατάχρησις ἀπὸ κατονομαζομένου ἐπὶ ἀκατονόμαστον, ὅτεν καὶ κατάχρησις λέγεται. A metonímia és a synecdoche katakrézissel lehetséges kapcsolatról lásd: *Περὶ τρόπων* 192, 26: „*πυξίς*” μὲν λέγεται ἢ ἐκ πύξου κατεσκευασμένη, καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἡ χαλκῆ καὶ ἐξ οἴας δῆποτε πεποιημένη ὕλης τῷ αὐτῷ σχήματι „*ἀνδριάς*” κυρίως μὲν τὸ τοῦ ἀνδρὸς ἀπικόνισμα, καταχρηστικῶς δὲ καὶ γυναικός, [...] καὶ τὸ „*ψηφίζειν*” κυρίως μὲν τὸ ταῖς ψήφοις ἀριθμεῖν, καταχρηστικῶς δὲ καὶ δακτύλοις ἀριθμεῖν.*

²¹⁰ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 34-36: *Eo magis necessaria κατάχρησις, quam recte dicimus abusionem, quae non habentibus nomen suum accommodat quod in proximo est, sic: "equum +ogra putant+ aedificant", et apud tragicos "Aegialeo parentat pater". Mille sunt haec: "acetabula" quidquid habent et "pyxides" cuiuscumque materiae sunt et "parricida" matris quoque aut fratris interfector. Discernendumque est ab hoc totum tralationis istud genus, quod abusus est ubi nomen defuit, tralatio ubi aliud fuit. Nam poetae solent abusive etiam in iis rebus quibus nomina sua sunt vicinis potius uti, quod rarum in prorsa est. Illa quoque quidam *κατάχρησις* volunt esse, cum pro temeritate "virtus" aut pro luxuria "liberalitas" dicitur. A quibus equidem dissentio: namque in his non verbum pro verbo ponitur, sed res pro re. Neque enim quisquam putat [et] "luxuriam" et "liberalitatem" idem significare, verum id quod fit alius luxuriam esse dicit, alius liberalitatem, quamvis neutri dubium sit haec esse diversa.*

1. 1. 3. Kitekintés: a katakrézis a XVI. század retorikáiban

1. 1. 3. MELANCHTHON a szó jelentésével való visszaélésnek (*verbi abusus*) nevezte a katakrézist, amelyre, mint megjegyzi, a legtöbb példát a Bibliából lehetne idézni (MELANCHTHON 1532: 30). Katakrézis például, ha valaki a közeli rokon gyilkosát apagyilkosnak (*parricida*) nevezi, de az is, ha egy-egy erény helyett az ellene elkövethető vétség nevét használja a beszélő vagy fordítva. A melanchthoni – jórészt QUINTILIANUSTÓL átvett – példák alapján a katakrézis nem csak a metafora, hanem a metonímia rokon trópusa is lehet, mint azt az első példa is mutatja. DONATUS és QUINTILIANUS nyomán önálló trópusként osztályozza.

1. 1. 4. PUTTENHAM retorikájában a katakrézis (*figure of abuse*) a metafora származtatott alakzata, lényege, hogy a két terminus között nem fedezhető fel természetes összetartozás, nincs analóg viszony közöttük. A katakrézis „hibás” nyelvi kép, mint amikor a költő így panaszodik: *I lent my love to losse, and gaged my life in vaine*. Az idézetben a *to lent* ige nyer figurális jelentést. Ez az ige a pénzügyi szókincsből kerül át a költői szövegbe, PUTTENHAM szerint képzavart eredményez, ha a szerelemmel kapcsolatban használják, mert a két terület – a pénzpiac és a szerelem – egymással hagyományosan nem kapcsolható össze (1589: 150). Sztereotipikusan az érzelmek nem értékesíthetők, így a befogadó a két terület között nem analógiát, hanem ellentétet (oxymoron) azonosít, mely a hasonlóság alapjául szolgáló kontrasztot ellentmondásba fordítja (NEUMANN–UEDING 1998: 912).

1. 2. Ramée és társai a katakrézisről

1. 2. 1. A ramista gondolkodás lényegében a jelentésátvitel logikailag megszabott módjai szerint különíti el a trópusok alaptípusait, ennek megfelelően a korábbi retorikákban szereplő trópusokat megpróbálták a négy alapvető logikai műveletnek megfeleltetni. E sajátos *quadripartita ratio* arra készítette a Collège de Presles retorikusait, hogy a fölös számú nyelvi képeket megpróbálják valamelyik alapvető trópusból: a metaforából, a metonímiából, a synecdochéból vagy az iróniából levezetni (RAMÉE 1549: 95). Nyilvánvaló, hogy ez a nagyon is merev rendezői elv nem lesz alkalmas arra, hogy a trópusok közötti interferenciákat érzékeltesse, hogy egy-egy jelenséget minden lehetséges aspektusból bemutasson.

RAMÉE felfogása a quintilianusi katakrézis-definíción nyugszik, szinte szó szerint emeli át a vonatkozó részeket az *Institutio Oratoria* VIII. könyvéből. TALON feljegyzi, hogy a katakrézis egyike annak a három problematikus formációnak, amelyről mestere

megemlékezik, mint nehezen besorolható és értelmezhető jelenségről. RAMÉE szerint a trópusokban a helyettesítő terminus használata nem befolyásolhatja semmilyen módon a kifejezés igazságtartalmát: *Sed tamen verecundus debet esse tropus, ut deductus esse in alienum locum, non irruisse: atque ut precario, non vi venisse videatur*. Ha ugyanis egy trópus létrejöttkor a helyettesítő terminus és a helyettesített terminus (azaz a forrás- és a céltartomány) között érzékelhető nagyságrendbeli eltérés van, vagy a terminusok nem összeegyeztethetők, katakrézisről beszélünk: *Quod si durior vel inaequalior fuerit, κατάχρησις abusio dicitur* (TALON 1572: 8). Mivel azonban csak négyféle művelet eredményezhet trópusot, a katakrézis esetében is meg kell találni azt a művelettípust, amelyre visszavezethető. Ez a művelet pedig a metafora lesz a ramisták szerint, akik nehezményezik, hogy egyes retorikusok önálló képletként kezelik a katakréziseket: *sed quod a Metaphora separarunt ineleganter et indistincte, cum utrobique similitudo sit, et omnis tropis catachresis dici possit*. (TALON 1549: 15). Ez az idézet azonban felfedi a katakrézis lehetséges interferenciáját a metaforával rokon hasonlattal (*similitudo*), amely viszont már egyértelműen alakzatként szerepel a rendszerben.

Hármuk közül FOUQUELIN foglalkozott legrészletesebben a katakrézissel, mint „távoli metaforával” (*métaphore de loin prise*). Mint a kortársak közül az angol PUTTENHAM is felvetette, a katakrézis lényege, hogy egyetlen szóba olyan jelentéstartalmakat sűrít, amelyek „hagyományosan” nem kapcsolhatók össze, azaz a katakrézis tulajdonképpen szakítás a hagyománnyal, amely egészen a XVIII. századig meghatározza a képalkotást (DE MAN 1996: 9), s így már megsejtet valamit a szimbólum lényegéből is, amely már a szubjektum-objektum szintézisét lehetővé tevő nyelvi alakzatként szorítja háttérbe a figurális nyelvhasználat hagyományos eszközeit, mint például a metaforát és az allegóriát. FOUQUELIN példái közül elsőként egy Clément Marot-versrészleten mutatja be, mit is ért katakrézisen:

*Dieu gard en fin toute la fleur de lys
Lime et rabot des hommes mal polis.*

A szemelvényben a *lime* és a *rabot* kifejezések katakrézisek – mondja FOUQUELIN. A beszélő azt kívánja, bár finomodna a sok faragatlan ember modora, mindehhez pedig az asztalosmesterség műszavaiból kölcsönöz kifejezéseket. A képzavar forrása tehát az, hogy a beszélő két egymástól nagyon távol eső konceptuális síkot kapcsol össze: a fa megmunkálását és a helyes viselkedés elsajátítását. A katakrézis mechanizmusa

ilyenformán megegyezik a metaforával, azonban a befogadó túl távolinak érzi az analógiát a két cselekvés között.

1. 3. A katakrézis származtatása

1. 3. 1. Metaforából levezethető katakrézisek

1. 3. 1. A korábbi retorikákat áttekintve elmondható, hogy a katakrézis forrásának és alapmechanizmusának többnyire minden szerző elsősorban a metaforát tekinti. FOUQUELIN is a metafora egy sajátos változataként fogta fel, amelyben hagyományosan nem analóg terminusok kapcsolódnak össze. A katakrézis lényeges ismérve már a mai viszonylatban naivnak ható definícióból is felismerhető: nem hagyományos metafora. De mit ért FOUQUELIN nem hagyományos, távoli metaforán? Ronsard szerelmes verseiből a következő sorokkal illusztrálja ezt a nyelvi képet:

*Je te veux bâtir une ode,
la maçonnant à la mode.*

A Ronsard-vers egy, a középkori francia költészetben különösen gyakori metaforára alludál, az ún. architekturális metaforára (QUILLIGAN 1991: 3). Ennek a metaforának a lényege, hogy a beszélő számára az írás munkaként, építkezésként konceptualizálódik, lényegi aspektusai az építészet nyelvéből származtathatók. Ebben az esetben azonban nem egy, hanem két, szorosan összekapcsolt metaforával van dolgunk: írás = építkezés, szerelmes vers = építőanyag. A metafora két tartománya elkülönül egymástól, de a kapcsolódásokat már a befogadó hozza létre a négy mező között. A forrástartományban szereplő építőipari kifejezések sugallják, hogy a céltartományban szereplő költészet is alkotó tevékenység, amely szakmai ismereteket igényel, és amelynek komoly produktuma van. Ezt a középkori allegorikus költészetben még eleven metaforát a reneszánsz retorikus már képzavarként interpretálta, bár megjegyzi, hogy valami nagyon távoli párhuzamot még fel lehet fedezni a két terület között, lévén mindkettő valamilyen művészi- alkotói tevékenység (FOUQUELIN 1555/1990: 337), de ez az analógia annyira távolra mutat, hogy a befogadó már nem konvencionális metaforaként, hanem katakrézisként észleli, és nem tekinti az aktív metaforarendszerek részének (PLETT 1977/1990: 137). A katakrézis esetében, mint ez a példa is igazolja, az idő konstitutív tényező lehet, csakúgy, mint az allegóriánál, mert a retorikaíró egy korábban konvencionális metaforát már képzavarként értékeli (ECO 1984: 135). Ilyenformán a katakrézis nemcsak a metaforából, hanem a történeti fogalomként megragadható allegóriából is származtatható lehetne.

A metafora és a katakrézis egymástól való elhatárolása a ramista retorikákban korántsem következetes. Fouquelin – ugyancsak egy Ronsard-verssel – ugyanezt a nyelvi képet, az architektúrális metaforát, a metaforák közt is szerepelteti (1555/1990: 336):

*L'un crie que trop je me vante,
l'autre que le vers que je chante
n'est point bien joint ni maçonné.*

1. 3. 2. A metonímia és a katakrézis

1. 3. 2. TALON nyomán is FOUQUELIN megjegyzi, hogy tulajdonképpen minden trópus lehet „merész” (*hardiment pris*), és minősülhet képzavarnak (FOUQUELIN 1555/ 1990: 337). A katakrézis és a metonímia, illetve a synecdoche összekapcsolódására már az ókori retorikusok is felhívták a figyelmet (LAUSBERG §577). Már a *Rhetorica ad Herennium* is felveti, hogy egymással érintkező terminusok (*verba finitima*) összekapcsolása is eredményezhet képzavart (*abusio*).²¹¹ QUINTILIANUS, amellet, hogy a katakrézis elsődleges forrásként a metaforát jelöli meg, szintén kitér a metonimikus viszonyból eredő képzavarokra, a szinte minden latin nyelvű retorikában szereplő klasszikus példával, a trójai falóval. *Instar montis equum divina Palladis arte / aedificant* – a képzavar forrása az ige, amely a házépítést jelöli a latinban, és amelyet Vergilius a faló elkészítésének folyamatára használt (Aen. II, 15-16).²¹² Az *aedificare* ige metonimikusan áll a *construere* helyett, a szókép – mint a hozzáfűzött magyarázat is sugallja – a metonímia értelmezési stratégiáját igényli, ebből is kitűnik, hogy a katakrézis nem írható le pusztán egy nyelvi képből származtatva. Quintilianusszal ellentétben TALON metaforikus eredetű katakrézisként elemzi ezt a vergiliusi sort: *Aliquando metaphora duriuscula est, concessa tamen, ut instar montis equum divina Palladis arte / aedificant. Metaphora est ab aedificiis, quae proprie aedificari dicuntur: catachresin rhetores et abusionem appellarunt* (1549: 15). Valóban szerencsésebb Talon értelmezése, ugyanis az *aedificare* és a *construere* igék közötti érintkezés tisztán szemantikai jellegű, tehát nem oldható fel a metonimikusan. A metonimikus viszonyban a terminusok közötti érintkezés pusztán szerkezeti, az elmozdulás két különböző tengelyen történik.

1. 3. 3. Katakrézis synecdochéból

1. 3. 3. QUINTILIANUS a synecdoche tárgyalása során már megelőlegezte, hogy a helyettesítő terminus szokatlan megválasztása képzavarhoz vezethet. FOUQUELINNél találha-

²¹¹ *Rhetorica ad Herennium* IV, 33, 45: *abusio est, quae verbo simili et propinquo pro certo et proprio abutitur [...] nam hic facile est intellectu finitima verba rerum dissimilium ratione abusionis esse traducta.*

²¹² *Inst. Oratoria* VIII, 6, 34: *Eo magis necessaria catachresis, quam recte dicimus abusionem, quae non habentibus nomen suum accommodat quod in proximo est*

tó egy példa arra, amikor a *pars pro toto* synecdoche katakrézist eredményez: ha a gazember (*larron*) kifejezés helyett a szentségtörőt (*sacrilège*) használja a beszélő. Ez a *pars pro toto* synecdochének az a változata, amikor a fajfogalom helyettesíti a nemfogalmat (*l'espèce est mise pour le genre*), mert a bűnelkövetők halmazának a szentségtörők csoportja csak egy részhalmaza, de kétségkívül túl erősen fogalmaz a beszélő, ha minden bűnözőt szentségtörőnek nevez (FOUQUELIN *ibid.*).

1. 4. A katakrézis mechanizmusa és hatása

1. 4. Nehezen megragadható jelenségként a befogadó tudásától, nyelvi-retorikai kompetenciájától és ingerküszöbétől függ, hogy mi számít katakrézisnek és mi nem. Létrejöttének okai működéséből mutathatók ki, FOUQUELIN példái és a hozzáfűzött magyarázatok alapján a következőképpen:

1. 4. 1. A szövegalkotó erős érzelmi felindultságában a metafora forrástartományába olyan terminust helyez, amely nagyságrendileg felülmúlja a céltartományban lévő terminust, amely tulajdonság alapján a katakrézis a hyperbolával is interferál, ugyanakkor a terminusok közötti analógia nehezen, több lépcsőben azonosítható. Ilyen módon jön létre az idézett Marot-szemelvény katakrézise, amely a befogadóban is erőteljes érzelmi reakciókat indukál, együttérez az udvartól búcsúzó költővel.

1. 4. 2. A beszélő a beszéd tárgyával szembeni negatív érzéseit kívánja kinyilvánítani, olyan módon, hogy a beszéd tárgyának egy tulajdonságát felnagyítja, és ennek analógiájára hozzárendel egy, a tulajdonsággal szintén rendelkező, de a beszéd tárgyánál mindenképpen alacsonyabbrendű terminust. Ez a köznyelvben gyakori sértések mechanizmusa, mint PUTTENHAM megjegyzi a csirkefogó (*rascall*) példája kapcsán (PUTTENHAM 1588: 150). Ramée munkatársai nem foglalkoznak köznyelvi példákkal, bár FOUQUELIN utal arra, hogy a katakrézisek némelyike sértheti a befogadók, különösen a hölgyek fülét.

1. 4. 3. A szövegalkotó egy, a szöveg keletkezése idején már feledésbe merült metaforát elevenít fel, amelyet a befogadó már nem konvencionális metaforaként észlel, így akár képzavarként interpretálhatja. Ez történt a Ronsard-vers esetében is: FOUQUELIN számára a korábban mindenki által ismert architektúrális metafora meghökkentő, erőltetett nyelvi kép. A befogadó számára nem konvencionális metaforának minősülnek a más nyelvi-stilisztikai rétegből átemelt metaforikus kifejezések is, amelyeket ezért katakrézisként is értékelhet, ezzel a megoldással élt Du Bellay is a *La Défense de la langue française* Fouquelin által idézett szemelvényében.

1. 4. 4. Mivel olyan jelenséget kell leírnia, amelyre nincs külön kifejezés, a beszélő egy hasonló terminust választ, amely jelentésárnyalataiban mégiscsak eltér az eredetileg jelölendő dologtól – ebben a minőségben a katakrézist csak TALON vizsgálta a vergiliusi példa felhasználásával. Ebben a minőségében a katakrézis lehet metaforikus eredetű. Mint Quintilianus nyomán Fouquelin is rámutatott, a katakrézis nem csak egy műveletre vezethető vissza, éppen ezért a beszélő nem csak hasonlóság alapján választhatja ki azt a bizonyos terminust, amellyel az ismeretlen jelenségre utalhat. A metonimikus eredetű katakrézisre azonban a Collège de Presles retorikáiban nincs kielégítő magyarázat, és nem találunk rá példát sem.

1. 5. A katakrézis előfordulása meghatározott szövegtípusokban

1. 5. Az elemzett példaanyag alapján elmondható, hogy a katakrézis a legváltozatosabb szövegtípusokban bukkan fel. Megjelenik a hősi eposzokban, szerelmes-udvarló versekben, satírákban, mint a francia nyelvű példák igazolják. MELANCHTHON a páli leveleket említi, mint a katakrézisek leggyakoribb előfordulási helyeit.

1. 6. Alakzattársítások: a katakrézis összekapcsolása más nyelvi képletekkel

1. 6. 1. Katakrézis praemunitióval

1. 6. 1. FOUQUELIN szerint a katakrézisek, mint túl erős nyelvi képek megijeszthetik az érzékeny lelkű női befogadókat, ezért javasolja, hogy a beszélők hölgyek jelenlétében a klasszikus retorikában *praemunitiónak* nevezett alakzattal kapcsolják össze a katakrézist: *si les métaphores de cette manière semblent un peu dures et âpres aux oreilles, on les pourra amollir et adoucir par telles et semblables excuses, que les Latins appellent prémunitions* (FOUQUELIN 1555/1990: 337). A *praemunitio* nem más, mint a beszélő színlelt bocsánatkérése a hallgatóság felé,²¹³ mint ahogy azt a következő példa is illusztrálja:

Et par même moyen nous ont laissé notre langue si pauvre et nue, qu'elle a besoin des ornements, et (s'il faut ainsi parler) des plumes d'autrui.

A FOUQUELIN által idézett Du Bellay-esszében (*La Défense de la langue française* III, 22) a beszélő kora francia nyelvét csupasznak (*nue*) nevezi, majd egy népies kiszólást (más tollával ékeskedni) is megenged magának. Hogy jelezze hallgatósága felé, hogy tudatában van az általa használt nyelvi képek nyersségének, elnézést kér, mintegy tompítva a kifejezések élet. A színlelt elnézésekésnek azonban figyelemfelkeltő funkciója is van: Du Bellay idézett röpirata a francia nyelv megújítását szorgalmazta, amelyhez elen-

²¹³ *De oratore* II, 304

gedhetetlen a szókincs gazdagítása más nyelvekből származó (elsősorban latin és olasz) jövevényszavakkal, a népies szófordulat is erre utal. A bocsánatkérő formula megfelelő hatásszünettel párosítva kiemeli, hogy a francia nyelv olyan leromlott állapotban van, szókincese olyan szegény, hogy kénytelen más nyelvektől kölcsönözni.

A *praemunitio* figyelemfelkeltő szerepe mellett lehet az irónia, a színlelés (*simulation*) hordozója is a szövegben, a reneszánszban kötelező költői álszerénység toposzának egyik eszköze, mint a már idézett Du Bellay-szöveg egy másik részletében megfigyelhető:

Et si j'étais du nombre de ces anciens Critiques, Juges des poèmes, comme un Aristarque, ou Aristophane, ou (s'il faut ainsi parler) un sergent de Bande en notre langue Française

A *sergent de Bande* kifejezés Du Bellay korában hadvezért, vezénylő tábornokot jelentett,²¹⁴ ezt minősíti FOUQUELIN képzavarnak, hiszen két, egymással klasszikusan ellentétes tevékenységet, a művészetet és a háborút kapcsolja össze. A *praemunitio* itt azért színlelt, mert a beszélő pontosan tudatában van a küldetésének és saját tehetségének – mi másért is hallatná a hangját a francia nyelvújítás polémiáiban?

A *praemunitio* pragmatikailag rokon alakzatai a már CICERO által is leírt *deprecatio* és az *obsecratio* (FONTANIER 1821/1977: 440), ezeknek katakrézissel való összekapcsolására már FOUQUELIN nem tér ki.

1. 7. Összegzés

1. 7. 1. Mint a hagyományozott retorikai anyagból is kitűnik, a katakrézis elnevezés egyszerre több jelenséget is takar, amelyek közül nem mindegyik eredményez retorizált nyelvi képletet. A ramista retorika egységesen azokat a jelenségeket tekinti katakrézisnek, amelyben a kifejezésnek van figurális jelentése, és visszavezethető a trópusokat létrehozó műveletek valamelyikére. Ebben az értelemben a katakrézis vagy metaforikus, vagy metonimikus értelmezési stratégiát igényel. Ismerve a katakrézist generáló műveleteket és a lehetséges interpretációs stratégiákat, célszerű lett volna önálló jelenségként kezelni a katakrézist, mert a metaforikus értelmezés csak egy a lehetőségek közül, de korántsem az egyetlen, mint arra FOUQUELIN is rámutatott. Fogalmi tisztázatlansághoz vezet tehát, ha a katakrézist kizárólag a trópus létrehozó mechanizmus alapján kívánjuk megragadni, mert annál sokkal összetettebb jelenség.

²¹⁴ A *Rhétorique française* 1990-es kiadását gondozó F. GOYET megjegyzése

1. 7. 2. A katakrézist mint jelenséget nem a bennefoglalt művelet, hanem a hagyományhoz való viszonya alapján lehet és célszerű meghatározni. Lényege, hogy az összekapcsolt terminusok között a befogadó nem, vagy csak részlegesen ismeri fel az analógiát, a hasonlóságot, a rész-egész viszonyt vagy az érintkezést. Nem véletlen, hogy a legszabadabb trópusnak is nevezik, mert a katakrézisben a beszélő a befogadó szempontjából akár teljesen önkényesen sűrítget egy szóba vagy szófűzésbe akár egymással merőben ellentétes jelentéstartalmakat (LAMY 1699/1998: 170).

2. Hyperbola

2. 1. A hyperbola elnevezései és definíciói

2. 1. 1. Elnevezései

2. 1. 1. *ὑπερβολή*, *superlatio*, *superiectio*, *dementiens*, *excessus*, *argumentum*, *transcessus*, fr. *superlation*, *hyperbole*. A hyperbola kifejezés görög eredetű, jelentése a *ὑπερ* + *βάλλω* [fölötte + vetek, dobok] szavakból eredeztetve föléhelyezés, meghaladás, átvitt értelemben: túlzás kifejezésből származtatható. Latin elnevezései egyrészt a görög kifejezés tükörfordításai (*superiectio*, *superlatio*, *transcessus*), másrészt a jelenség összetett voltára irányítják a figyelmet. Az *argumentum* elnevezés arra utal, hogy az érvelés egyik jellegzetes mechanizmusa, a beszéd tárgyának szemléletessé tevője. Az *excessus* / *excès* szóhasználat már egy másik jellegzetes szövegbeli funkcióját, a beszéd tárgyának eltúlozását emeli ki, míg a *dementiens* megnevezés azt sejteti, hogy a hyperbola révén a retorizált kifejezés igazságértéke fog megváltozni. A hyperbola a klasszikus retorikai hagyományban nem minősül egyértelműen besorolható jelenségnek, az egyes szerzők hol a trópus-, hol pedig az alakzatjellegzetet érzik dominánsnak. MELANCHTHON hatására RAMÉE és társai is a trópusok között tárgyalják, bár nem egységes az álláspontjuk abban sem, hogy tényleg trópus-e a hyperbola.

A metafora egyik származtatott trópusaként került be a ramista retorikákba, bár a szerzők előrebocsátják, hogy besorolása nem kis gondot okoz. A hagyomány szerint a metafora interpretációs stratégiáját igényli (LAUSBERG §579), de a művelet hatóköre szófűzésekre terjed ki, azaz meghaladja a trópusok esetében meghatározott terjedelmet. Hogy mégis a trópusok közt kapott helyet, azt azzal indokolják, hogy a metaforára vezethető vissza, annak egyik változata (FOUQUELIN 1555/1990: 339), ezért nem lenne célszerű, ha két, egymáshoz ennyire hasonlító, egyazon művelettel létrehozható formáció túlságosan távol kerülne egymástól. Áttekintve azonban a RAMÉE fellépését megelőző korok hyperbola-értelmezéseit, kiderül, hogy korántsem csak a metaforával interferál ez a jelen-

ség. Származtatható a metonímiából és emiatt a synecdochéból is (FÓNAGY 1975), sőt az iróniával is számos ponton érintkezik. Mindemellett alakzatjellegéről sem lehet elfeledkezni, felfogható a fokozást szolgáló szó- illetve gondolatalakzatként is (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1998: 139), az *evidentia* erősítőjeként, sőt, sorjázó alakzat is eredményezhet hyperbolát. Mint az eddig megelölegezettekben is kitűnik, a hyperbola rendkívül összetett, nehezen tipizálható jelenség, amelyet Ramée és csoportja, bár számos aspektusból megvizsgált, de nem tudott egyértelműen definiálni.

2. 1. 2. A hyperbola a hagyományozott görög-latin retorikai anyagban

2. 1. 2. A *Rhetorica ad Herennium*ban már megjelenik *superlatio*, azaz túlzás néven a szóalakzatok (*verborum exornationes*) között, ahová a hyperbolával rokonítható másik formáció, a *gradatio*, vagy a *climax* is tartozik. TRYPHÓN is a fokozás egyik eszközeként veszi fel.²¹⁵ Mindkét szerző megjegyzi, hogy a hyperbola téves kijelentés, amely nemcsak felnagyít, hanem kicsinyít is a beszélő szándékának megfelelően.²¹⁶ A hyperbola – mondja a *Rhetorica ad Herennium* szerzője – állhat önmagában, vagy párosulhat hasonlattal, tehát hyperbolának minősíti a *sermo melle dulcior, corpore niveum candorem* típusú szövegeket. QUINTILIANUSnál ugyancsak a fokozás egyik alakzata a hyperbola, amelynek célja a beszéd tárgyának kicsinyítése vagy felnagyítása, de költői értéke csak akkor van, ha a beszéd túlmegy az igazságon.²¹⁷ Az, hogy a beszéd túlmegy az igazságon, még nem jelenti azt, hogy a hyperbolikus kifejezések teljességgel hazugságok, mert valamilyen módon a valóságot közvetítik, csak éppen nagyságrendi eltérésekkel, ahogy SENECA is megállapította: *in hoc omnis hyperbole extenditur ut ad verum mendacio veniat.*²¹⁸

²¹⁵ Περὶ τρόπων 198, 31: ὑπερβολὴ ἐστὶ φράσις ὑπεραίρουσα τὴν ἀλήθειαν ἀνέξησεως ἢ μειώσεως χάριν

²¹⁶ *Rhet. ad Herennium* IV, 33, 44: superlatio est oratio superans veritatem alicuius augendi minuendive causa, haec sumitur separatim aut cum comparatione

²¹⁷ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 67: hyperbolen audacioris ornatus summo loco posui; est haec decens veri superiectio, virtus eius ex diverso par, augendi atque minuendi; fit pluribus modis [...] aut res per similitudinem attollimus [...] aut per comparationem.

²¹⁸ SENECA: *De beneficiis* VII, 23: Quoties parum fiducia est in his quibus imperas, amplius est exigendum quam satis est, ut praestetur quantum satis est. In hoc omnis hyperbole extenditur, ut ad verum mendacio veniat. Itaque qui dixit, Qui candore nives, anteirent cursibus auras, quod non poterat fieri, dixit: ut crederetur quantum plurimum posset. Et qui dixit, Illis immobilior scopulis, violentior amne. Nemini hoc quidem se persuasurum putavit, aliquem tam immobilem esse, quam scopulum. Nunquam tantum sperat hyperbola, quantum audet: sed incredibilis affirmat, ut ad credibilia perveniat. Quomodo dicimus: "Qui beneficium dedit, obliviscatur." hoc dicimus, similis sit oblito: memoria eius non appareat, nec incurrat. Quomodo dicimus, beneficium repeti non oportere, non ex toto repetitionem tollimus: saepe enim opus est malis exactore, etiam bonis admonitione. Quid ergo? occasionem ignoranti non ostendam? necessitates illi meas non detegam? quare nescisse se aut mentiat, aut doleat? Interveniatur aliquando admonitio, sed verecunda, quae non poscat, nec in ius vocet.

A quintilianusi példák többnyire az *Aeneis* híressé vált hasonlataiból vett szemelvények, az epikus költészet kötelező formulái (LÉTOUBLON–MONTANARI 2004: 31). A hyperbola általában szófüzésekre terjed ki, ezek pedig a quintilianusi logika szerint alakzatok és nem trópusok, akárcsak a hasonlat. A hasonlat és a metafora interferenciájára azonban már ARISZTOTELÉSZ is felhívta a figyelmet, ezért lehetséges, hogy a trópusok közé is felvehető.

A hyperbola, mint már az ókori retorikákból is kitűnik, műveletként, a fokozás műveleteként ragadható meg. A klasszikus retorikák olyan eseteken szemléltetik a hyperbola mechanizmusát, amikor egy dolog valamilyen tulajdonságát nagyítja fel, vagy kicsinyíti a beszélő. Amennyiben a művelet révén felfokozott tulajdonság abszolúttá válik, már nem hyperboláról, hanem hyosztázisról beszélünk (FÓNAGY 1975).

2. 1. 3. Kortárs hyperbola- értelmezések

2. 1. 3. A ramista retorikára a legnagyobb hatást gyakorló melanchthoni elméletben a hyperbola helyet kap mind a trópusok, mind pedig az alakzatok között, mint az *amplificatio* egyik eszköze. MELANCHTHON az *Elementorum rhetorices libri II*-ban szűkszavúan csak annyit jegyez meg a hyperboláról, hogy tulajdonságai alapján inkább trópus, mint alakzat, lényege pedig, hogy a kifejezés beszédshituációra vonatkoztatott igazságértéke megváltozik (*ex contraria extenuatio*). Az igazságérték változása pedig jelentésváltozást eredményez, ezért indokolt a hyperbola trópusként való értelmezése, holott a művelet hatóköre alapján a gondolatalakzatok közé is fel lehetne venni. Korábbi retorikájában a hyperbola állandósult metaforaként (*metaphora perpetua*) szerepel (MELANCHTHON 1529: 18), amely által a beszélő szavahihetősége megkérdőjeleződik, hiszen a hyperbola vagy túl nagy, vagy túl kicsinynek láttatja a beszéd tárgyát. MELANCHTHON nem tesz különbséget az igazságérték teljes vagy részleges megváltozása között, számára hyperbola az, ha a beszélő csak nagyságrendileg eltérő, de egyébként analóg terminusokat kapcsol össze. A hyperbola hasonló értelmezésével SCALIGER poétikájában is találkozhatunk (1561: 121), ebben a műben egy adott művelet révén összekapcsolt terminusok közötti nagyságrendi eltérés tekinthető a trópus forrásának. LATOMUS megjegyzi, hogy a hyperbola hasonlósági viszonyhoz vagy a névátvitel műveletéhez társul, olyan módon, hogy vagy negatív, vagy pozitív irányban felerősíti a létrejött trópus vagy alakzat képi síkját, ami miatt a befogadó már túlzónak érzi az adott nyelvi képet (1527).²¹⁹

²¹⁹ Hyperbole, superlatio, dementiens superiectio – ea tam in augendo quam minuendo valet. In augendo, ut fulminis ocyor alis, in minuendo, ut testudine tardior. Fit multis modis, simpliciter per similitudinem, per translationem, per comparationem.

2. 1. 4. A kortárs angol retorikus, R. SHERRY olvasatában a hyperbola (*increase*) gondolatalakzat (*figure of sentence*), lényege, hogy általa a beszélő többet mond el a tárgyról, mint amennyi valóban igaz is rá, tehát felnagyítja a dolgokat (SHERRY 1550). Az *amplificatio* egyik típusaként szerepel a rendszerben, számos altípusa ismeretes, ezek közül a trópuselmélet szempontjából az a kategória érdemel figyelmet, amelynek lényege, hogy a beszélő által elmondottak és a kontextus között ellentmondás áll fenn (ibid.) – ez az ismérv pedig már nem feltétlenül a metaforával, hanem az iróniával rokonítja. PUTTENHAMnál is a quintilianusi definíció szerepel, a hyperbola elnevezés helyett pedig a *dementiens* (*lying figure*) elnevezést javasolja, mivel a hyperbola révén az eredeti kifejezés igazságértéke megváltozik (PUTTENHAM 1588: 159-160). MELANCHTHON nyomán megkülönböztet *ultra fidem* és *ultra modum* hyperbolákat, attól függően, hogy a világ tényleges állapota és a szöveg tartalma, vagy pedig a kifejezés módja között alakul-e ki inkongruencia. Az igazságérték fogalmát azonban PUTTENHAM és MELANCHTHON nem elsősorban logikai terminus technicusként használja. Az igazságérték megváltozása az ő olvasatukban úgy interpretálható, hogy a nagyságrendi eltérések miatt a befogadó reakciója eltérhet a beszélőtől elvárt magatartástól. Mindazáltal minden szerző egyetért abban, hogy – amint a XIX. században FONTANIER megfogalmazta – a hyperbola túllép az igazságon, de valamilyen hasonlóság mindig felismerhető marad a világ adott állapota és a hyperbolikus kifejezés tartalma között, máskülönben ez a nyelvi képlet dekódolhatatlanná válna a befogadó számára (FONTANIER 1830/1977: 124).²²⁰

2. 2. A hyperbola meghatározása a ramista retorikákban

2. 2. 1. TALON, aki a melanchthoni *metaphora perpetua*-elméletet veszi át, az allegóriát és a hyperbolát együttesen tárgyalja, és mindkettőt állandósult, egy szónál nagyobb terjedelmű metaforaként mutatja be a mestere előadásaiból összeállított retorikában: *Hyperbole vero et Allegoria in metaphoris praecipuam laudem obtinent: et hic vulgo etiam praecipue collocantur* (TALON 1572: 20). ARISZTOTELÉSZre hivatkozva felhívja a figyelmet arra, hogy a hyperbolák használata csodálatraméltó szépséget és fenséget (*sublimitas*) kölcsönöz a beszédnek. Stilisztikai funkciója mellett a hyperbola az angol szerzők által különösen kiemelt iróniával való interferenciáját is hangsúlyozza. A befogadó reakciói alapján TALON kétfajta hyperbolát különböztet meg, célszerűnek látja a negatív túlzást külön formációként felvenni *ἀπόφασις* néven. A negatív túlzások egészen más

²²⁰ Tout cela suppose que l'Hyperbole, en passant la croyance, ne doit pas passer la mesure; qu'elle ne dit pas heurter la vraisemblance en heurtant la vérité.

irányba viszik el a beszédet, a befogadóból a beszélő szándékával ellentétes reakciót válthatják ki. Az apofázist a ramisták elsősorban az irónia egyik származtatott trópusaként értelmezik, amely – egyebek mellett – a hyperbolával is interferálhat. TALON egyébként a Charles de Guise-nek címzett retorikájában a hyperbolát *argumentum* néven tárgyalja. A hasonlat azon változataként definiálja, amelyben az egész hasonlítás kifejtett formában van jelen, és ez párosul a hasonlósági viszony valamilyen irányban való eltúlozásával: *In unius autem verbi Hyperbole, si tota comparatio exponatur, protasis aliquid interdum maius ad amplificandum, interdum minus ad extenuandum habebit* (1549: 15).

2. 2. 2. FOUQUELIN külön fejezetben foglalkozott a hyperbolával, amelynek francia elnevezése – *superlation* – a *Rhetorica ad Herennium* szóhasználatát idézi. Közvetlenül az allegória és az enigma után veszi fel, mint a melanchthoni *metaphora perpetua* egyik alfaját. A fejezetet bevezető rövid fogalom-meghatározásban röviden csak kitérésnek (*excès*) illetve a jelentés fokozásának (*superlation de signification*) nevezi. Mindkét kifejezés megsejtet valamit a hyperbola lényeges tulajdonságaiból, és a jelenség olyan funkcionális aspektusaira is rávilágít, amelyekre a korabeli szakirodalom nem sok figyelmet fordít. Mint a TALON által idézett vergiliusi hasonlatból (Aen. VII, 808-809) is kitűnik, a ramisták olvasatában a hyperbola, mint többszörös, összetett hasonlósági viszony valóban felerősíti a hasonló és a hasonlított dolog közötti analogikus viszonyt vagy hasonlóságot, a metafora valamely alapmechanizmusát, ugyanakkor a szövegen belül számos funkciót tölthet be, mint az az idézett példákban is kitűnik.

2. 3. Fogalmi következtetések a hyperbolával kapcsolatban

2. 3. 1. A rendelkezésre álló példanyag szemlélteti, hogy maga a hyperbola fogalma mennyire tisztázatlan a XVI. századi franciaországi retorikai gondolkodásban is. FOUQUELIN részletes hyperbola-elemzéseiből kitűnik, hogy a Collège de Presles retorikusai, akárcsak elődeik, több jelenséget is hyperbolaként osztályoztak, és ilyen módon a trópusok közé soroltak, holott – mint a francia nyelvű példák is bizonyítják – nem minden esetben nyert az adott kifejezés figurális jelentéstartalmat.

2. 3. 2. Trópusjellege abból adódik, hogy különféle trópusokkal kiegészülve – mint a példák is igazolják, összekapcsolódhat metaforával, synecdochéval, iróniával – retorizált nyelvi képletet eredményez azáltal, hogy a hozzá kapcsolt trópus forrástartományát rendkívüli mértékben felerősíti, olyan mértékben, ahogy azt a metafora vagy akár a metonímia már nem képes. Az így létrejött jelenség funkcionális-pragmatikai szempontból már sok eltérést mutat az elsődleges formációhoz képest, és annál összetettebb interp-

retációs stratégiát igényel – ezekre a tulajdonságokra már FOUQUELIN is felhívja a figyelmet a kor nyelvészeti eszköztárával. Ha viszont a hyperbolát hasonlatként értelmezzük, akkor a hagyományos retorikai gondolkodás szerint már nem lehet trópus, csak alakzat.

2. 4. A hyperbola mint mechanizmus a ramista retorikák tükrében

2. 4. 1. A hyperbola létrejöttének indítékai működésében érhetők tetten. Részletesen FOUQUELIN foglalkozik a jelenség mechanizmusával, és az általa kínált értelmezési stratégia, ha szóhasználata a reneszánsz gyakorlatát tükrözi is, meglepően sokat megelőlegez a XX. századi, már a kognitív szemléleten nyugvó interpretációkból. A hyperbola mint jelenség komplex szemantikai és pragmatikai szempontokat is felvonultató elemzésére álljon itt egy konkrét példa. A szövegalkotó – FOUQUELIN példái közül egy Ronsard-szemelvényben – azt kívánja érzékeltetni, hogy Céphale (Kephalosz) milyen sokat sírt bánatában, és így pillantotta meg őt az arra repülő Auróra:

*Elle vit dans un bocage
Céphale parmi les fleurs
Faire un large marécage
De la pluie de ses pleurs.*

2. 4. 2. A formáció két kulcsszava a *marécage* és a *pluie* – mondja FOUQUELIN, ezen a két kifejezésen keresztül ragadható meg a versrészlet interpretációja. A retorizált forma nyilván sokkal hatásosabb, mintha csak annyit mondana a beszélő: *Elle vit les larmes distillant des yeux de Céphale*. De miért hatásosabb? Céphale nem csak egyszerűen sírt, hanem könnyei sűrű esőcseppként hullottak, olyan mennyiségben, hogy a lugast (*bocage*) hatalmas mocsárrá változtatták. FOUQUELIN mai szemmel kissé naiv, de a jelenség lényegét mindenképpen sejtető magyarázatai felfedik a hyperbola hatásának okait. Maga a hyperbola két metaforán nyugszik, egy főnévin (könnyezés = eső) és egy igein (könnyezik = ingovánnyá változtatja a talajt). A két metafora szoros egységet alkot, mivel a részletben domináns cselekvéshez, a síráshoz kapcsolódnak, ezt a jelenséget nevezték MELANCHTHON nyomán a ramisták *metaphora perpetuának*. Azonban ez a metafora a befogadó számára erős túlzásnak hat, a „hagyományos” könnyezés = eső metaforán jóval túlmutató képet eredményez, amely nemcsak a végletekig felfokozott (*amplifiée*), hanem nagyon erős érzelmi töltete is van (*affectée*) (FOUQUELIN 1555/1990: 340). Modern megfogalmazásban azt mondhatnánk, hogy a metafora forrástartományában szereplő cselekvés (*faire un large marécage*) azonban olyan mértékben felerősíti a céltartományt, hogy az így létrejött kifejezés a befogadó számára nem csupán a metafora interpretációs straté-

giáját igényli. Érzékelnie kell, hogy a szövegben megjelenő tevékenység és a céltartományban rejlő cselekvés, a sírás között jelentős nagyságrendbeli eltérés van. Emiatt az eltérés miatt a metafora a „visszajára fordul”, azaz az „elvárt” reakcióval (együttérzés) ellentétes megnyilvánulást válthatja ki a befogadóból, komikus hatást kelt.

2. 4. 3. A szöveg befogadója éppen fordítva járja végig ezt a gondolati utat: először „korigálja” a metaforát, azaz érzékeli, hogy a forrástartományban szereplő dolog vagy cselekvési forma és a céltartomány között nagyságrendbeli eltérés van, amelyet csökkentve a metafora értelmezési stratégiájának segítségével megfejt a szóképet. A műveletek végrehajtásához a befogadó fogódzókat is kap, jelen esetben, hogy a hyperbola alapmetaforája egy mindenki által ismert prototipikus nyelvi képre vezethető vissza. Ennek jócskán felnagyított, ironikus színezetű változata kerül a metafora forrástartományába. Nyelvi- kognitív kompetenciája révén a befogadó dekódolja a hyperbolikus metaforát (*métaphore hyperbolique*), és éppen ez a többlépcsős aktív interpretáció lesz a hatékony kommunikáció alapja.

2. 4. 4. A hyperbola létrejötté visszavezethető különféle kommunikatív szándékokra, úgy is, mint a fokozás (*amplification*), amelynek hatékony eszköze is a költői szövegekben (FOUQUELIN 1555/1990: 340), valamint az előző példából is felismerhető nyelvi humor, a játékosság attitűdje. Ennek illusztrálására FOUQUELIN Ronsard II. Henrikhez írt ódáját citálja, amelyben az alattvalóknak a király iránt érzett hódolatát, tiszteletét érzékelteti humoros formában. Bármilyen nagy kiterjedésű is Franciaország, a király, ha egyet köhint, azt mindenütt meghallják:

*Tu es tant obéi quelque part où tu sois,
Que de la mer Bretonne à la mer Provençale,
Et des monts Pyrénés aux portes de l'Itale,
Bien que ton règne soit largement étendu,
Si tu avais toussé, tu serais entendu.*

A klasszikus óda-szövegtípus újbóli konfigurációja mellett az idézetben humorforrásként szolgál a cselekvő személyének fogalmi integrációja is. A király fogalmáról a szöveg befogadója a szöveggel való találkozás pillanatában megalkot egy kognitív modellt, azaz lényegében identifikálja a beszéd megszólítottját (ATTARDO 2002: 232), ezzel aktivál egy adott fogalmi keretet, jelen esetben az „uralkodó, felsőbb hatalom” fogalmi keretét. Ez a kognitív modell arra ösztönzi a befogadót, hogy előzetes elvárásokat alakítson ki a szöveggel kapcsolatban, amelyek azonban esetünkben nem fognak beteljesedni, így pusztán a fogalmi keretek aktiválása révén inkongruencia lép fel. Sztereotipikusan ugyanis nem a köhécselés az uralkodók jellemző, prototipikus tevékenysége.

2. 5. A hyperbola hatása és szövegbeli működése

2. 5. 1. A hyperbola hatása

2. 5. 1. A hyperbola – mint már említettük – az egyszerű trópusoknál lényegesen erősebb érzelmi reakciót vált ki a befogadóból (FOUQUELIN *ibid.*), nem pusztán csak információt közöl, azaz általánosan jellemzi ezt a formációt egy olyan pszichikai hatás, amelynek következtében a befogadóban a beszéd tárgyával kapcsolatban – gyakran szélsőséges – érzelmek ébrednek. A befogadó attitűdje annak függvényében, hogy a hyperbola társul-e egy másik formációval, sokféle lehet, a végletekig felerősített hyperbola pedig az elvárttal ellentétes reakciót is kiválthatja. Alapvetően a szöveg élénkítése (*vivacitas*), díszítése, a mondanivaló nyomatékosításának vágya hívja életre, mert az ilyen módon felnagyított nyelvi képek sokkal többet megsejtetnek a mondanivaló lényegéről.²²¹

2. 5. 2. A hyperbola működése szövegbeli helyének megfelelően

2. 5. 2. Arról, hogy a szöveg egyes pontjain milyen gyakorisággal fordulhat elő a hyperbola, és hogy a hyperbola szempontjából beszélhetünk-e kitüntetett szöveghelyekről, sem FOUQUELIN, sem pedig TALON – így áttételesen RAMÉE sem – tesz említést. Az általuk idézett vagy hivatkozott példák elemzése alapján elmondható, hogy a hyperbola a szöveg bármely pontján előfordulhat, terjedelmét kizárólag a szövegalkotó ízlése és belátása szabja meg, ahogy Geoffroy de Vinsauf középkori verses retorikájában is olvashatjuk: *Currat yperbolicus, sed non discurrat inepte / sermo: refrenet eum ratio placeatque modestus / finis, ut excessum nec mens abhorreat auris* (*Poetria nova* 1013-15).

2. 6. A hyperbola előfordulása különböző szövegtípusokban

2. 6. 1. Bár RAMÉE előrebocsátja, hogy ez a formáció minden szövegtípusban megfigyelhető (RAMÉE 1547/1581: 147), a XVI. századi gyakorlatnak megfelelően, Ramée és társai is kizárólag szépirodalmi igényű szövegekkel illusztrálják a hyperbola magyarázatát. A klasszikus hagyományban az epikus költők élnek vele, már Homérosznál megtalálhatók a halmozott, hyperbolikus hasonlatok (LETOUBLON–MONTANARI 2004: 32-33). A szónoklat érvelésének is kiváló eszköze, különösen a *genus demonstrativum*ban a *laudatio* vagy a *vituperatio* részeként, erre francia nyelvű példát nem közölnek, mert a politikai szónoklatok elemzése nem szerepelt a nők retorikaoktatásában.

2. 6. 2. A kortárs lírikusok, a Pléiade költői azonban a legkülönbözőbb műfajokban élnek vele, kezdve Ronsard himnusz-paródiájától, a görög szerelmes regény fordításán

²²¹ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 76 skk: Conceditur amplius dicere, quia dici quantum est, non potest: meliusque ultra, quam citra stat oratio.

vagy Baïf szerelmes versein keresztül egészen Du Bellay verses Biblia- parafrázisáig. FOUQUELIN a hyperbolához nem keres példát a kortárs értekező prózából, sem a vallásos irodalomból, a példaanyag kivétel nélkül a kortárs lírai költészetből vagy regényirodalomból származik.

2. 7. A hyperbola bennfoglalt alakzatai és alakzattársításai

Ramée munkacsoportja nagyon részletesen vizsgálta a hyperbola lehetséges alakzattársításait – ide értendő természetesen minden olyan formáció, amelyben a hyperbola egy másik retorizált képlettel, trópussal vagy hasonlattal együtt áll. A hyperbolával társítható alakzatokat és trópusokat a XVI. századi retorikák nem tárgyalták ilyen részletességgel, de hasonló vizsgálatokat már találunk például SUSENBROTUS retorikájában, aki már megemlítette, hogy a hyperbola összekapcsolódhat *adagium*mal, hasonlattal, *denominatio*val vagy epithetonnal – ám ezek a formációk nem mind minősülnek retorizált nyelvi jelenségnek, az *adagium* elsősorban szövegtípus, az epithetonnak pedig a XVI. században már többnyire nem tulajdonítanak figurális jelentést. A Ramée-féle alakzattársítás-vizsgálat nagyon részletes, ám nem tartalmazza a lehetséges összes kombinációt, emiatt a felvázolt rendszer kiegészítést igényel.

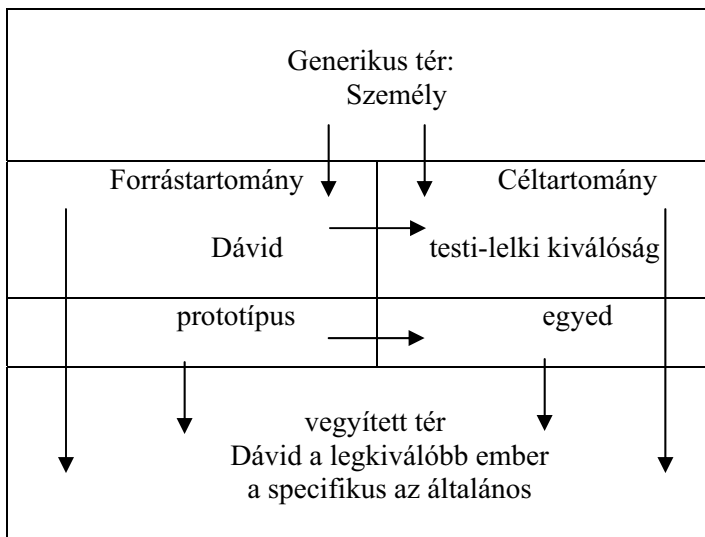
2. 7. 1. Kataktrizis

2. 7. 1. Mint a példák is igazolják, a hyperbolának nevezett jelenség számos formációval rokonítható vagy társítható. A ramista retorikák elsősorban a metaforával való összekapcsolódását emelik ki, ebben az esetben, mint a Ronsard- versben is láthattuk, a metafora forrástartománya olyan mértékben felerősödik, hogy jelentős nagyságrendbeli eltérés alakul ki a céltartomány és a forrástartomány elemei között. FOUQUELIN ezen a jelenségen belül megkülönböztet egyszerű és hyperbolikus/túlzó metaforákat (*métaphore excessive ou superlative*), amennyiben ugyanazt a reakciót váltják ki a befogadóból, mint az „egyszerű” metaforák. Azonban, mint a síró Céphale példája is mutatta, a túlzó (*trop hardie*) metafora a beszélő szándékával, elvárásával merőben ellentétes hatást kelthet. Ezek a metaforák már a ramista szóhasználatban nem is metaforák, hanem kataktrizisek, így a hyperbola nem csupán metaforával, hanem kataktrizissel is társulhat, így jön létre a kataktrizises hyperbola (*hyperbole catachrétique*). Du Bellay *Monomachie de David et Goliath* című versében Góliát így szól a kis Dávidhoz:

*Dis-moi chétif de ta vie ennuyé,
Petit bout d’homme, et honte de nature*

FOUQUELIN a *bout d’homme* kifejezést emeli ki, hogy szemléltesse a hyperbolikus metaforának nevezett jelenséget. Góliát válogatott sértésekkel illeti Dávidot, hogy az féle-

lemmel eltelve visszalépjen a küzdelemtől. Sértései közül azonban a „természet szégyene” (*honte de nature*) metafora, ha lehet, még kifejezőbb és erőteljesebb, talán jobban visszaadja, hogy milyen módon is foglalja magában a hyperbola a katakrézist. A „Dávid = természet szégyene” metafora a megszemélyesítés kanonizált trópusa, Dávid személyében egy absztrakció, a létező legnagyobb csúfság, a szégyen antropomorfizálódik. A perszonifikáció lényege, hogy a képzeletbeli entitás emberi lényként konceptualizálódik, egyike az emberi gondolkodásban kódolt alapmetaforáknak, mivel a világ dolgait eleve úgy szemléljük, mintha azok is cselekvő, emberi lények lennének (HAMILTON 2002: 4). Egy kognitív prediszpozíció segítségével a befogadó – és a szöveg által sugallt beszédhelyzetben a címzett, tehát maga Dávid – azonnal képes konceptualizálni magát a karaktert, azaz Dávidot. A leképezés egy megszemélyesített forrástartomány és egy absztrakt céltartomány között jött létre, ez utóbbi a forrástartomány révén nyeri el perszonifikált státusát. Dávidot ellenfele felruhazza minden elképzelhető negatív tulajdonsággal, mint ahogy a megelőző verssorok is érzékeltetik: satnya, életunt, rosszindulatú törpe – ezeket az emberi tulajdonságokat a befogadó tudata a forrástartományból (Dávid) a céltartományhoz (szégyen, csúfság, a „természet megcsúfolása”) kapcsolja. FOUQUELIN rámutat, hogy a szókép nem csak egyszerű metafora, hanem már katakrézis: Góliát ugyanis nem akárkit, hanem Izrael legnagyobb hősét nevezi a természet megcsúfolásának, azaz a forrás- és a céltartomány elemei között nem hasonlóság, hanem erős ellentét feszül. Prototipikusan ugyanis Dávid király alakjához csupa pozitív tulajdonság kapcsolódik: szépség, erő, hősiesség, bátorság. Így a létrejött katakrézis ellentettjére változtatja a hagyományos „Dávid = a természet csodája” metaforát, amelynek hatását a sorjázó negatív metaforák tovább erősítik. Az alapmetafora a következőképpen épül fel. A metafora forrástartományába Dávid király alakja kerül, míg a céltartományban a neki tulajdonított válogatott kiváló tulajdonságokat találjuk: szépség, jóság, bátorság. A két tartomány összekapcsolódása eredményezi a vegyített térben létrejövő „Dávid = a legderekabb ember” képet, amelynek révén Dávid mint minden emberi kiválóság prototípusa jelenik meg:

10. ábra: prototipikus metafora

A sértések címzettje, Dávid, érzékelve az ellentmondást Góliát szóképe és a valóság között, és dekódolva az egymás után sorjázó metaforákat, nemhogy megfutamodik, hanem annál inkább ég a harci vágytól. A FOUQUELIN által kiemelt erős affektív tartalom ebben a példában is felfedezhető.

2. 7. 2. A hyperbola és az irónia

2. 7. 2. A két formáció összekapcsolásával viszonylag részletesen csak RAMÉE foglalkozik a quintilianusi trópuselmélet bírálatában (RAMÉE 1547/1581: 147). A hyperbola és az irónia összekapcsolódását *ironia hyperbolicának* nevezi, és példaként Iuvenalis szatíráit hozza fel. Mivel a ramista irónia-értelmezés szerint az irónia lényege, hogy az implicit és az explicit jelentés között ellentét feszül, a hyperbolával társított irónia révén ez az ellentét fokozódik egészen a túlzásig. Az, hogy mi számít *ironia hyperbolicának*, mint a szűkszavú definícióból is kitűnik, rendkívül nehezen ragadható meg, hiszen az, hogy mi számít túlzásnak és mi „egyszerű” iróniának, az a befogadó nyelvi-retorikai kompetenciájának, a beszéd tárgyához való viszonyának és a beszédhelyzethez meghatározó tényezőknek a függvénye. Sajnálatos módon Ramée nem közöl semmilyen konkrét nyelvi példát a jelenség pontosabb bemutatására, a kortársak műveiben pedig nem szerepel ez az alakzat-társítás. Az *ironia hyperbolica* feltételezését indokolhatja az a tény, hogy hasonlóan a többi trópus eredményező művelethez, az irónia műveletével is jöhet létre olyan nyelvi kép, amelyben a megjelölt minőség vagy mennyiség mérhetően nem reális.

2. 7. 3. Hyperbola és hasonlat – sorjázó hasonlatok

A hasonlat és a hyperbola társítására TALON első retorikájában az Aeneis VII. énekéből idéz:

Illa vel intactae segetis per summa volaret

gramina, nec teneras cursu laeisset aristas

Az akkoriban mindenki számára közismert részletnek TALON csak két sorát idézi, így a szöveget felületesen ismerő olvasó nem ismeri fel a hyperbolát a szemelvényben.²²² Az idézet maga annak a hasonlatnak a részlete, amelyben Turnus seregszemléjében a hadra kelt latiumiak között megjelenik Camilla, a volscus amazon. A több soron keresztül kibomló hasonlatban Vergilius a lovagló Camilla ügyességét hangsúlyozza. Camilla vágató lovával szinte repül, mint ahogy a magvető kezéből szétszállnak a magvak a levegőben, még a sarló nem érte, gyenge kalászkok fejét sem súrolja, akár a tajtékos tenger vizén is járhatna, gyors lába nem merülne a vízbe. Az epikus költészetben gyakori hasonlatok Vergiliusnál gyakorta egymás után sorjáznak, mintegy egymásra rálicitálva, hogy még jobban érzékeltessék a beszéd tárgyának rendkívüliségét, amelynek visszaadására a „hétköznapi” szóképek már nem alkalmasak (LAMY 1699/1998: 169). A hyperbola alapfunkciója, a túlzás itt abban érhető tetten, hogy a földi halandó Camilla nagyon is hétköznapi cselekvését (lovaglás) természeti jelenségekhez (tajtékos tenger, szél) hasonlítja egyre erősödő képek segítségével.

2. 8. Következtetések levonása a hyperbola tudománytörténetéből

2. 8. A hyperbola a klasszikus trópusfelfogás értelmében, amely a nyelvi képeket egyszerre műveletként és funkcióként láttatja, a nehezen megragadható, sokféleképpen megközelíthető jelenségek közé tartozik. Mint a retorikatörténeti összefoglalások és a ramisták leírásai is sugallják, a formáció helyet kaphat a trópusok között, mint átvitt értelmű beszédet eredményező művelet, mert a megjelölt mennyiség vagy minőség bizonyos értelemben mérhetően nem reális, tehát a megnyilatkozás jelentése nem lehet szó szerinti. Alakzatként való értelmezése mellett az szólhat, hogy a művelet hatóköre szófüzésekre is kiterjedhet. Mind a trópusként, mind az alakzatként értelmezett hyperboláról elmondható, hogy általában valamilyen másik formációval társítva fordul elő. Trópusként a hyperbola a vele összekapcsolt nyelvi kép, a metonímia, a metafora vagy a synecdoche forrástartományát erősíti fel olyan mértékben, amelyre önmagában az analógia, a hasonlóság vagy az érintkezési viszony nem képes, emiatt válik irreálissá a beszéd tárgyának mennyisége vagy minősége. Mivel a ramista trópuselmélet csak négy műveletet feltételez,

²²² A teljes hyperbola: Hos super advenit Volsca de gente Camilla / agmen agens equitum et florentes aere catervas / bellatrix, non illa colo calathisve Minervae / femineas assueta manus, sed proelia virgo / dura pati cursuque pedum praevertere ventos; / illa vel intactae segetis per summa volaret / gramina, nec teneras cursu laeisset aristas, / vel mare per medium fluctu suspensa tumentis / ferret iter, celeres nec tingeret aequare plantas. (Aen. VII, 803-811 skk.)

nem kerülhetett be önálló műveletként a rendszerbe, holott a szerzők által közölt példák inkább azt bizonyítják, hogy nem kötődik kizárólagosan egy művelethez sem.

3. Allegória: trópus vagy gondolatalakzat?

„... alle Schönheit ist Allegorie. Das Höchste kann man eben weil es unausprechlich ist, nur allegorisch sagen.”

(F. Schlegel)

3. 1. Az allegória meghatározásai

3. 1. 1. Az allegória klasszikus megfogalmazásban

3. 1. 1. Az allegória naiv megfogalmazásban olyan beszéd vagy szöveg, amely mást mond és mást jelent, erre utal a görög eredetű elnevezés is: másképp elbeszélni. Latin elnevezései: *inversio*, *permutatio* is azt tükrözik, hogy az allegória révén a beszélő mást mond, mint amit gondol (SUSENBROTUS 1576: 11).²²³ Az antik elméletírók közül QUINTILIANUS *metaphora continuaként*, azaz állandósult metaforaként definiálta az allegóriát,²²⁴ illetve sorjázó metaforák révén létrejött sajátos szövegtípusként.²²⁵ A görög TRYPHÓN az Íliász egyik részletén, Odüsszeusz Akhilleuszhoz intézett szavain magyarázza ennek a formációnak a működését: ἤς τε πλείστην μὲν καλάμην χθονὶ χαλκὸς ἔχευεν (Il. XIX, 222). A sarlóról és az aratáskor levágott gabonáról szóló idézet, mint a szövegkörnyezet sugallja – Patrokloszért Akhilleusz azonnal bosszút akar állni – arra utal, hogy az indulattól fűtött hős a csata hevében csak pillanatnyi megnyugvást nyerhet gyászában. Olvasatában az allegória olyan beszédmód, amelyben a szövegalkotó által ki-mondott szavak túlmutatnak elsődleges jelentésükön, egy ki nem mondott, másik jelentésre utalnak.²²⁶ A „mást mondunk, mint amit gondolunk”- tételből kiinduló antik megfogalmazásokban az allegória és az irónia egymáshoz rendkívül hasonló nyelvi-retorikai jelenségek, de míg az iróniában az explicit és az implicit jelentés egymással ellenkező, az allegóriában az explicit jelentés nem kioltja, hanem felerősíti az implicit jelentést.

²²³ Allegoria, inversio, transmutatio est cum aliud verbis, aliud sensu proponitur.

²²⁴ *Inst. Oratoria* IX, 2, 46: ἀλληγορίαν facit continua μεταφορά

²²⁵ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 44: Allegoria, quam inversionem interpretantur, aut aliud verbis, aliud sensu ostendit, aut etiam interim contrarium. Prius fit genus plerumque continuatis translationibus, ut "O navis, referent in mare te novi / fluctus: o quid agis? Fortiter occupa / portum", totusque ille Horati locus, quo navem pro re publica, fluctus et tempestates pro bellis civilibus, portum pro pace atque concordia dicit.

²²⁶ *Περὶ τρόπων* III, 193, 9: ἀλληγορία ἐστὶ λόγος ἕτερον μὲν τι κυρίως δηλῶν, ἑτέρου δὲ ἔννοιαν παριστάνων καθ' ὁμοίωσιν ἐπὶ τὸ πλείστον, οἷον „ἤς τε πλείστην μὲν καλάμην χθονὶ χαλκὸς ἔχευεν”.

QUINTILIANUS megkülönböztet teljes (*tota*) és kevert (*permixta*) allegóriákat, aszerint, hogy az allegorikus értelem a megjelenő szövegben explicit módon is ki van-e fejtve.²²⁷ A teljes, más néven implikatív allegóriában a szöveg csak önmagát látszik adni, míg a kevert (explikatív) allegória jellemzője, hogy a szöveg többé-kevésbé kifejtetten tartalmazza az allegorikus jelentést (LAUSBERG § 897). Implikatív allegória például Horatius híres ódája az állam hajójához (Carm. I, 14):

*O, navis referent in mare te novi
fluctus: o quid agis? Fortiter occupa
portum!*

A horatiusi óda kifejtetlenül, de a művelt közönség számára azonosíthatóan tartalmazza az előzetes, rejtett értelmet, a római állam iránti aggodalmat. Explikatív allegóriára jó példát találunk Cicero Piso elleni beszédéből (*In Pisonem* IX, 20), amelyet TALON retorikája is kiemel – bár a ramisták, mint látni fogjuk, nem tesznek ilyen szempontok alapján különbséget az allegóriák között:

*Neque tam fui timidus, ut qui in maximis turbinibus ac fluctibus Rei publicae
navem gubernassem, salvamque in portu collocassem, frontis tuae
nubeculam, tum collegae tui contaminatum spiritum permiscerem.*

A *rei publicae navis* szószerkezet a kevert allegóriát megalapozó metonimikus eredetű metafora, innentől kezdve a befogadó biztosan tudja, hogy a hajó a római állam allegóriája. Maga az állam hajója sokkal régebbi allegória, felbukkan a Theognis-corporban, az egyik Alkaiosz-vers is ezzel kezdődött, de valódi előzménye az Íliász monumentális hajó-hasonlata (XV, 623-629). Az általuk invokált nyelvi kép forrástartományában találjuk magát a hajót, a céltartományba kerül a közösség – általában egy egész nép. A létrejövő allegória egyszerre metaforikus és metonimikus eredetű, az egész közösséget meg személyesítő hajó nyelvi képe egybeolvasztja a metonímia és a metafora mechanizmusát. Az allegóriát megalkotó görög nyelvközösség jellemzően hajózással foglalkozott, a közösség és az általa leggyakrabban használt jármű között tulajdonos-tulajdon, tárgy-használó viszony áll fenn, ilyenformán a hajó magát a tulajdonló közösséget képviseli. A metonímia mellett ugyanakkor a hajó mint élettelen objektum jelenít meg élő személyeket metaforaként. A beszélő szövegében szereplő felszólítások is mind érzékeltetik az objek-

²²⁷ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 47: Habet usum talis allegoriae frequenter oratio, sed raro totius, plerumque apertis permixta est. Tota apud Ciceronem talis est: *hoc miror, hoc queror, quemquam hominem ita pessumdare alterum velle ut etiam navem perforet in qua ipse naviget.* Illud commixtum frequentissimum: *equidem ceteras tempestates et procillas in illis dumtaxat fluctibus contionum semper Miloni putavi esse subeundas.* Nisi adiecisset *dumtaxat contionum*, esset allegoria: nunc eam miscuit. Quo in genere et species ex accessitis verbis venit et intellectus ex propriis.

tum perszonalifikált státusát. A hajó a tengeren halad, ezzel is felerősíti, kiszélesíti az élet = utazás, élet = tenger idealizált kognitív modelljét, és azt mintegy történelmi perspektívába helyezi. Az úticél a kikötő, azaz a béke – metaforikus megfeleltetés, a befogadó a forrás-tartományban szereplő konkrét dolgot (kikötő) kapcsolja össze a céltartományban szereplő elvont fogalommal (béke). A metonimikus-metaforikus nyelvi kép, a hajó-toposz azáltal válik allegóriává, hogy egy konkrét jelentésre utal (állam, közösség), de ezt a jelentést nem maga alkotja meg (DE MAN 1996: 7).

3. 1. 2. Az allegória XVI. századi meghatározásai

3. 1. 2. SCALIGER is rámutat az allegória lényegére: mást mondunk, mint amit gondolunk.²²⁸ Ugyanakkor az allegóriában egymással szembesül és megőrződik mindkét értelem: a valós szöveg értelme és a vele együtt értett, belőle megfejthető implicit értelem. MELANCHTHON szerint az allegória, akár a metafora, hasonlósági viszonyon nyugvó retorikai jelenség, de terjedelme minimum szófüzésnyi, ezért helyesebb lenne alakzatnak tekinteni. A quintilianusi *metaphora perpetua*-elmélet mellett az enthymémából is eredeztethető, ugyanis mind a hasonló dolog, mind a hasonlított dolog explicit módon jelen van a szövegben (1532: 36-37).²²⁹

3. 2. Besorolási problémák: lehet-e gondolatalakzat az allegória?

3. 2. A quintilianusi definíció, amely mintegy kiindulási pontként szolgál a ramisták allegória- értelmezéseihez, elvezet ahhoz a problémához, hogy létezik-e halmozott trópus, vagy pedig egy-egy trópus halmozásával már automatikusan alakzat jön létre? Ha pedig a halmozott trópus alakzatot eredményez, akkor a létrejövő formáció szó-, mondat- vagy gondolatalakzat lesz-e? Az allegória esetében ugyanis minden nyelvi példa minimum szófüzésnyi terjedelmű, ez pedig a hagyományos trópus-definíció újragondolására készíti a szerzőket. A probléma pontosabb megközelítése végett érdemes áttekinteni, hogy klasszikus értelemben milyen nyelvi képletek minősülnek gondolatalakzatnak, és ebből a hagyományból a Collège de Presles retorikusai milyen ismérveket emelnek át saját gondolatalakzat-értelmezéseikbe.

²²⁸ *Poetices libri septem* III, 53: Allegoria fit figura, qua aliud dicimus, aliud intellegimus id quod sub alio membro divisionis recensebatur.

²²⁹ *Ἀλληγορία* non est in verbo, sed in sententia, cum aliqua res significatur similitudine quadam [...] est eiusmodi collatio, in qua simile ostenditur: nec tamen additur expresse altera pars collationis. Seu ut dicam aliter, allegoria est mutilatum enthymema.

3. 2. 1. Kitekintés: a gondolatalakzatok elmélete a klasszikus hagyományban és ennek ramista adaptációjában

3. 2. 1. A gondolatalakzatok esetében nem pusztán az alakzatot alkotó elemek lexikális és/vagy referenciális jelentésének relevanciája szorul magyarázatra. A szintaktikai alakzatokkal összevetve a gondolatalakzatokról már az antikvitásban megállapították, hogy olyan tartalmi okokból létrejött és kategorizált formációk, amelyek nem minden esetben függenek a kifejezés lexikális (formai és jelentésbeli) megvalósulásától. Mint a cicerói definíció is kimondja, a verbális alakzat eltűnik, ha a szavak megváltoznak, a gondolatalakzat azonban független az őt alkotó szavaktól. Míg a szóalakzatok rendszerét már az ókorban sikerült többé-kevésbé pontosan kidolgozni, addig a gondolatalakzatok meghatározása és lehetőség szerinti csoportosítása állandó problémát jelentett. Az optimális rendszer kialakításában az egyik legfontosabb rendező elvnek az a felismerés számíthatna, hogy a gondolat nem nyelvi jelenség, ilyenformán a hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatok nem alkothatnak homológ sort (TOLCSVAI NAGY 2003: 2). Ezek alapján egyértelmű, hogy a gondolatalakzatok csoportját a szóalakzatok hierarchiájától elkülönítve kell a rendszerbe felvenni. A problémát azonban nem az elkülönítés jelenti, hanem az a tény, hogy míg a szintaktika alakzatait a művelet hatóköre szerint lehet alosztályokba sorolni, a gondolatalakzatok halmaza számos retorikai rendszerben olyan halmazként jelenik meg, amelybe a szerző minden olyan jelenséget is elhelyez, amelyet nem tud megmagyarázni. Gyakorlatilag a gondolatalakzatok osztálya olyan mértékben nyitott, hogy tipizálhatatlan, bár sokan megkísérelték az osztályozásukat különböző szempontok szerint.

GORGIASZ kezdte értékelni és alkalmazni az alakzatokat, ARISZTOTELÉSZ pedig már az illőség és a kifejezés eszközeinek tekintette ezeket a nyelvi formációkat, amelyek a beszédet érdekessé, idegenszerűvé és szemléletessé teszik. A hellenisztikus korban – bár az ekkor keletkezett retorikákból legfeljebb csak töredékek maradtak fenn – a *λέξις*, az *elocutio* nagyobb részét alkották az alakzatok, és már voltak próbálkozások a csoportosításukra (ADAMIK 2004 : 54). Ismerték már a szóalakzat és a gondolatalakzat fogalmát, és a szóalakzatokon belül külön csoportban tárgyalták a szóképeket, amelyeknek lényeges jegyét, a jelentés megváltozását felismerték, de nem nevezték meg meg őket.

CICERO három dologgal gazdagította az alakzatok tanát : logikailag megállapította a szóalakzat és a gondolatalakzat közti különbséget, ő alkalmazta elsőként a *τρόπος* terminust „szókép” jelentésben, és kidolgozta, hogy a három stílusnem függvényében milyen alakzatokat lehet használni a beszédben. Az alakzatok klasszikusnak mondott rendszerét QUINTILIANUS alakította ki, ő általánosította a *figura* elnevezést, és ő állapította meg első-

ként az alakzatok funkcióit (díszítő, érzelemfelkeltő és érvelő). A *quadripartita ratio*, a négy változtatási művelet segítségével pedig megkísérli modellezni a létrejöttüket.

QUINTILIANUS a már korábban is ismert két alaptípust különíti el, a szóalakzatokat és a gondolatalakzatokat.²³⁰Bár az általa használt *figura sententiae* kifejezés jelentheti a mondatalakzatokat is, a fogalom kétféle értelmezési lehetősége rávilágít arra a problémára, hogy az alakzat a szónál nagyobb nyelvi egységre is kiterjeszhető jelenség, másfelől vannak olyan nyelvi formációk amelyek nem függenek a kifejezés formai és jelentésbeli megvalósulásától, ahogy azt már CICERO is felismerte. A gondolatalakzatok rendszerezése rendkívül problematikus. Esetükben a legegyszerűbb csoportosítási lehetőség a beszédaktusok szerinti, észlelésük pedig a befogadó kommunikációra vonatkozó tudásának függvénye (KOCSÁNY–SZIKSZAINÉ 2003: 29). QUINTILIANUS nem kísérelte meg a gondolatalakzatok csoportosítását, pusztán megállapította, hogy osztályukat világosan el lehet különíteni a szóalakzatok halmazától, mert nem lehet egyszerűen szoloicizmusnak tekinteni őket, hanem valamilyen más magyarázatot kell találni létezésükre. Erre a gondolatra reflektál SCALIGER is, mikor a figurák osztályán belül megkülönböztet szó- illetve gondolatalakzatokat, ezek között pedig azokat a jelenségeket is tárgyalja, amelyeket a hagyományos dichotómia hívei trópusnak neveznek.²³¹

A reneszánsz retorikusai szerint lényeges kritériuma az alakzatoknak, hogy létrejöttüket nem lehet kizárólag jelentésváltozással magyarázni (*σχήματα vocant, quasi gestus orationis, in quibus non est necesse mutare significationem vocum*. MELANCHTHON 1532: 35). A gondolatalakzatok definíciója TALON 1549-es megfogalmazásában rávilágít a jelenség összetettségére: *Figura διανοίας, id est mentis, sensus, sententiae est figura, in totius orationis comprehensione, ac idcirco mutatis verbis omnino retineri potest* (TALON 1549: 20). A meghatározás kulcsszavai – *mens, sensus, sententia* – azt sugallják, hogy míg az előző csoport alkotóelemei olyan alakzatok voltak, amelyekben a művelet hatóköre egy szóra korlátozódik, ebben az osztályban olyan elemek vannak, ahol a szónál nagyobb terjedelmű egység (*sententia*) kap figurális jelentéstartalmat, illetve az alakzatjelleg nem nyelvi jelenségre vonatkozik (*mens, sensus*). A gondolatalak-

²³⁰ *Inst. Oratoria* IX, 1, 17: inter plurimos enim, quod sciam, consensum est duas eius esse partes, dianoiās, id est mentis vel sensus vel sententiarum (nam his omnibus modis dictum est), et lexeos, id est verborum vel dictionis vel elocutionis vel sermonis vel orationis

²³¹ *Poetices libri septem* III, 31: An vero una figura communis et rei et verbis? Si sunt vera haec genera, figura scientiae, figura dictionis: non potest una esse, sane puto duas. Rei enim res est: verborum autem affectus ab rebus alii Graeci illas *σχήματα διανοίας*, hasce *σχήματα λέξεις* alii illas simplici nomine *σχήματα*, has aequae simplici *τρόποις*. Non igitur recte factum fit a Quintiliano qui in octavo *τρόποις* quum per species recensuit.

zatnak mint jelenségnek másik fontos ismérve a definíció alapján, hogy a szöveg egészének is képes megváltoztatni az értelmét, még akkor is, ha a benne szereplő szavak megváltoznak vagy felcserélődnek. A gondolatalakzatok halmaza ebben a megközelítésben megfeleltethető az antik elképzeléseknek, ugyanis a *differentia specifica* a hatókör és az elemek felcserélhetősége marad. A szerző mégsem képes helytálló tipológia megalkotására, mert számára minden gondolatalakzat, ami nem szóalakzat, így az osztályozás nem fedi fel azokat a tényleges kritériumokat, amelyek értelmében egy adott jelenséget besorolhat valamelyik kategóriába.

A gondolatalakzatok az 1572-es TALON- féle változatban már a beszéd affektivitását fokozó eszközökként tűnnek fel: *...figura sententiæ est figura quæ totam sententiam aliquo animi motu afficit. Virilem quandam dignitatem, præ superiorum molli et delicata venustate obtinet: ut illic color et sanguis orationis, hic nervi thorique esse videantur* (1572: 55). A definíció értelmében a neutrális, érzelemmentes, semleges közlést valamilyen érzellemmel töltik meg, a beszélő valamilyen speciális attitűdöt vesz fel általuk. A továbbiakban a szerző az antikvitás jeles szónokaira hivatkozik, DÉMOSZTHENÉSZre és CICERÓra, akik a gondolatalakzatokat az *ornatus* legfőbb alkotóelemének és a beszéd legnagyobb ékítményeinek tekintették.

Az 1572-es retorikában TALON a gondolatalakzatok árnyaltabb felosztását adja, mivel újabb két csoportot vezet be: *figura sententiæ, est in logismo aut dialogismo: logismus est, quando sine collocutione sententia figuratur: estque exclamatio et sui ipsius revocatio, apostrophe et prosopopœia* (1572: 56). *Logismus sententiarum adhuc fuit, sequitur dialogismus, qui est in interrogatione et responsione* (1572: 72). A dialogizmusok halmazának tehát azok az alakzatok lesznek az elemei, amelyek valamiféle fiktív kérdés-felelet sémára vezethetők vissza, vagy egyszerű kérdésalakzatok, vagy válaszok egy korábban elhangzott kérdésre, vagy a kettő kombinációi. Ezek az alakzatok az üzenet mellett a visszacsatolást, az esetleges reakciót is magukba foglalják, szemben a logizmusok halmazával, amelyek szerepe pusztán az üzenetek átadására korlátozódik.

FOUQUELIN a gondolatalakzatokról így ír: *La figure de sentence, est une mise et étendue en la continuation de toute la sentence de l'oraison, et pourtant elle peut être retenue en icelle, voire même les mots changés, ce qui ne se peut faire en la figure de diction. En laquelle si la diction est changée ou transportée, l'ornement est perdu* (1555/1990: 371). Az idézetből kitűnik, miért is volt szükség arra, hogy elkülönítse a gondolatalakzatokat a trópusoktól: a *figure de diction* esetében a szavakat sem megváltoz-

tatni, sem felcserélni nem lehet, míg a *figure de sentence* esetében a gondolat sajátosságán nyugszik a figurális jelleg.

A klasszikus antik és reneszánsz gondolatalakzat-értelmezések vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy a gondolatalakzatok gyakorlatilag tipizálhatatlanok, vagy csak részben osztályozhatók. Mivel minden eddig létrehozott rendszer önkényes, teljes mértékben az adott szerző ismereteinek és osztályozó szándékának függvénye, a szerzőnek megvan az a szabadsága, hogy rendszerébe csak azt a jelenséget vegye fel, amelyet valamilyen rendezői elv szerint valamilyen kategóriába el tud helyezni. Másik lehetőség, amellyel az antikvitás szerzői is éltek, hogy „gondotalakzat” címen kategorizáltak minden olyan formációt, amely nem illett sem a szintaktikai alakzatok, sem pedig a trópusok közé.

A meglehetősen önkényes csoportképzésekre lehetséges válaszokat jelentenek azok a XX. századi elgondolások, amelyek a gondolatalakzatok halmazának szűkítését vagy megszüntetését javasolják. Az osztályozás problémáját COHEN 1976-os tanulmányában (magyarul: 1996) drasztikus módon oldotta meg. Szerinte a régi terminus technicusok már nem használhatók a modern retorikatudományban, és a retorika vizsgálati vizsgálati tárgyát is újra meg kell határozni. A retorika nyelvtudomány, a gondolat pedig nem nyelvi, hanem nyelv feletti jelenség. A beszélő gondolataira való hivatkozás nyelvészetileg sosem lehet helytálló, így a gondolatalakzatok osztályát gyakorlatilag nem érdemes fenntartani (COHEN 1996: 99).²³²

3. 2. 2. Az allegória mint gondolatalakzat

3. 2. 2. Gondotalakzatként az allegória hagyományosan az *immutatio* alakzatai között kap helyet (LAUSBERG § 894), mint akár egy egész mondatra kiterjeszhető, gigantikus metafora.²³³ QUINTILIANUS *metaphora continuaként*, azaz állandósult metaforaként definiálta az allegóriát, amelyet a gondolat-trópusok (emfázis, hyperbola, synecdoche, irónia) között említett. Mint Talon már idézett gondolatalakzat-definíciója is rámutat: a gondolatalakzatok jellemzője, hogy a figurális jelleg eltűnik, ha az alakzatot alkotó elemeket felcseréljük vagy egyes részeit elveszük. Az allegória esetében a szavak átrendezése nem változtat a közlemény implicit jelentésén, ezért több rokon vonást mutat a trópusokkal. A quintilianusi gondolat-trópusok (*sermonis a propria significatione in aliam*

²³² En réalité, la référence à la pensée du locuteur est toujours linguistiquement non pertinente et il faut éliminer définitivement du champ de la rhétorique, ainsi que le souhaite Bally, la classe des figures de pensée.

²³³ Die Allegorie ist für den Gedanken, was die Metapher für das Einzelwort ist: die Allegorie steht also zum gemeinten Ernstgedanken in einem Vergleichsverhältnis. Das Verhältnis der Allegorie zur Metapher ist quantitativ: die Allegorie ist eine in einem ganzen Satz durchgeführte Metapher.

cum virtute mutatio) fogalmának bevezetése kiküszöbölni látszik ezt a besorolási problémát, azonban a ramisták – ragaszkodva a *quadripartita ratio* következetes alkalmazásához – nem vették át Quintilianus rendszerezési elveit.

3. 2. 3. Az allegória elhelyezése trópusként a retorika rendszerében

3. 2. 3. Az allegória azoknál a szerzőknél, akik feltételeznek sorjázó vagy halmazott trópusokat, trópusként szerepel, mert jelentésváltozással jön létre. A sorjázó vagy halmazott trópus fogalmát azért vezetik be, hogy a művelet hatókörét kiterjeszthessék szövegekre is (MELANCHTHON 1532: 36). Mint már korábban is láttuk, QUINTILIANUS az allegóriát egyetlen gigantikus metaforának fogta fel (*metaphora perpetua*).²³⁴ Ebből a kijelentésből indulnak ki RAMÉE és követői, mikor az allegóriát és a metaforát kapcsolatba hozzák egymással. Ha pedig a két jelenség rokonítható egymással, akkor, amennyiben az allegóriáról mint nyelvi jelenségről beszélnek, arra a következtetésre jutnak, hogy az allegória maga is trópus. QUINTILIANUS allegória-értelmezése még az adott nyelvi képet generáló művelet, az *immutatio* hatókörének nagyságából indult ki. Számára a trópus fő ismérve, hogy a művelet hatósugara nem terjed ki egy szónál nagyobb egységre. Ilyen formán az allegória nem felel meg a trópus-definíció követelményeinek. CICERO halmazott metaforaként értelmezte az allegóriát.²³⁵

A klasszikus dichotómiát következetesen felülírni próbáló PUTTENHAM sem szakad el lényegében a quintilianusi halmazott metafora-elképzeléstől, amikor az allegóriát egy óriásivá növelt, hosszantartó metaforaként tárgyalja. A szemantika alakzatai (*figures sensible*) közé veszi fel az allegóriát, ezek lényegében megfeleltethetők a klasszikus értelemben vett nyelvi képeknek.²³⁶ Az allegóriát generáló mechanizmusok megegyeznek a metaforát létrehozó műveletekkel, ezért kerülhet egy csoportba a klasszikus hagyományban trópusként szereplő formációkkal. Szerinte az allegória lényege a „mást mondunk, mint amit gondolunk” elve, vagyis a beszélő által használt szavak elsődleges jelentése és a mögöttes gondolati tartalom között ellentét feszül, de ez az ellentét feloldható. A meta-

²³⁴ *Inst. Oratoria* IX, 2, 46: Ergo etiam brevior est tropus. At in figura totius voluntatis fictio est, apparens magis quam confessa, ut illic verba sint verbis diversa, hic sensus sermonis et loci et tota interim causae conformatio, cum etiam vita universa ironiam habere videatur, qualis est visa Socratis (nam ideo dictus eiron, agens imperitum et admiratorem aliorum tamquam sapientium), ut, quem ad modum allegoriam facit continua metaphora, sic hoc schema faciat tropus ille contextus.

²³⁵ *De Oratore* III: (allegoria) non est in uno verbo translato, ex pluribus continuatis

²³⁶ 'Allegorie is figure sensible, which hath its sence and understanding altered and figured many wayes, to wit, by transport, abuse, cross-naming, new naming, change of name'

forától annyiban különbözik, hogy nem egy szóra terjed ki, hanem hosszabb szekvenciákon is végigvonulhat.²³⁷

FOUQUELIN a metaforákról szóló fejezeten belül tárgyalja az allegóriát, amely szerinte nem más, mint halmozott és kiterjesztett metafora (*métaphore multipilée et continuée*). A francia nyelvű definíció felfedi, hogy nemcsak a művelet hatókörének kiterjesztése, hanem egy művelet többszöri ismétlése is allegóriát eredményezhet. Ez a trópus átvitt értelmű szavak szekvenciájából áll, a metaforától csak terjedelmében különbözik, ezért nem szükséges, hogy a metaforától elkülönítve, önálló formációként kezeljék: *Allégorie donc constituée de plusieurs mots transférés, est une espèce de Métaphore, et non un Trope distinct et séparé d'icelle* (FOUQUELIN 1555/1990: 338). Klasszikus példaként az allegóriát *metaphora perpetuaként* értelmező szerzők QUINTILIANUS nyomán²³⁸ Horatius az állam hajójához írott ódáját (Carm. I, 14) idézik. Erre reflektál Talon példaválasztása Cicero Piso elleni beszédéből. FOUQUELINNél a horatiusi pretextusra visszautaló Ronsard-vers szerepel:

*Verrai-je point que ces astres jumeaux,
En ma faveur encore par les eaux
Montrent leur flamme à ma carène lasse?
Verrai-je point tant de vœux s'accorder
Et calmement mon navire aborder,
Comme il soulait, au havre de sa grâce?*

Az ókori irodalomban több lehetséges interpretációja létezett ennek az allegóriának: a QUINTILIANUS által felidézett, és már korábban ismertett kollektív asszociáción túl számolnunk kell individuális olvasatokkal is, amelyekben a hajó az élet, a költészet vagy a testi szerelem allegóriájaként értelmezhető.²³⁹ Az allegória szexuális aktusként való

²³⁷ 'Allegoria which is when we speake one thing and thinke another, and that our wordes and our meanings meete not [...] properly & in his principall vertue Allegories is when we do speake in sence translative and wrested from the owne signification, neverthelesse applied to another not altogether contrary, but having much obvenience with it as before we said of the metaphore [...] such inversion of sence is one single worde is by the figure Metaphore, and this manner of inversion extending to whole and large speaches, it maketh the figure allegorie to be called a long and perpetuall Metaphore.'

²³⁸ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 44: fit [...] plerumque continuatis translationibus, ut O navis, totusque ille Horati locus, quo navem pro re publica, fluctus et tempestates pro bellis civilibus, portum pro pace atque concordia dicit.

²³⁹ P. MURGATROYD tanulmánya (1995) a „szerelem = tenger” fogalmi metafora történeti áttekintése kapcsán a hajó allegóriájának individuális olvasatát szorgalmazza. Vélekedése szerint sem Alkaiosz, sem Theognis költeménye nem egyértelmű átvétele az Íliászban megjelenő hajó-hasonlatnak, ugyanis az allegória céltartományában nem egy közösség szerepel. Sokkal valószínűbb, hogy Alkaiosz hajója valójában egy öreg kurtizán (1995: 9), aki a szerelem tengerén utazásának végéhez, a kikötőhöz (szexuálisan inaktív állapot) igyekszik eljutni. A Theognis-költemény allegóriája pedig értelmezhető úgy, hogy a hajó a házasságtörő feleséget jelenti, akit öregecske férje nem képes megfegyvelmezni (a kormány nem képes őt irányítani), és aki titokban minden éjjel más férfiak után jár (más kikötőben horgonyoz). Pindarosznál is felbukkan az említett allegória (Frag. 108), a komédiaíró Arisztophanész pedig különösen gyakran alkalmazza (Lysistrate

olvasata mellett a hellenisztikus irodalomban elterjed a szerelem érzelmi aspektusaira épülő interpretáció. A „szerelem tengere” fogalmi metafora Meleagrosz költészetében egy újabb elemmel gazdagodik: a hajót, azaz a beszélőt a tengeren maga Erósz kalauzolja, a hajót szelek (a Vágy) hajtják előre.²⁴⁰ A szerelmes férfit a tengeren viszontagságok várnak, a víz erős hullámokat vet.²⁴¹ A hullámozás, a tengeri vihar olykor megroppantja a hajógerincet (*carina*), amely *pars pro toto* synecdochéként magát az egész hajót jelenti, metaforikusan pedig magát a szerelmes férfit.²⁴² Az antikvitás irodalmát jól ismerő, az allegorikus irodalmi alkotásokat rendszeresen olvasó korabeli közönség számára a szerelemhajó-allegória értelmezése nem okozott problémát (többek között ezzel magyarázható a példa részletes kifejtésének elmaradása), a modern befogadó számára azonban az allegorikus művek olykor magyarázatra szorulnak.

1. 3. Excursus: Az allegória mechanizmusa és hatása egy Ronsard-szemelvényben

Tekintsük át a Fouquelin által kiválasztott példát a modern nyelvtudomány eszköztárának felhasználásával is, hogyan épül fel ez a reneszánsz költészetben is kedvelt allegória!

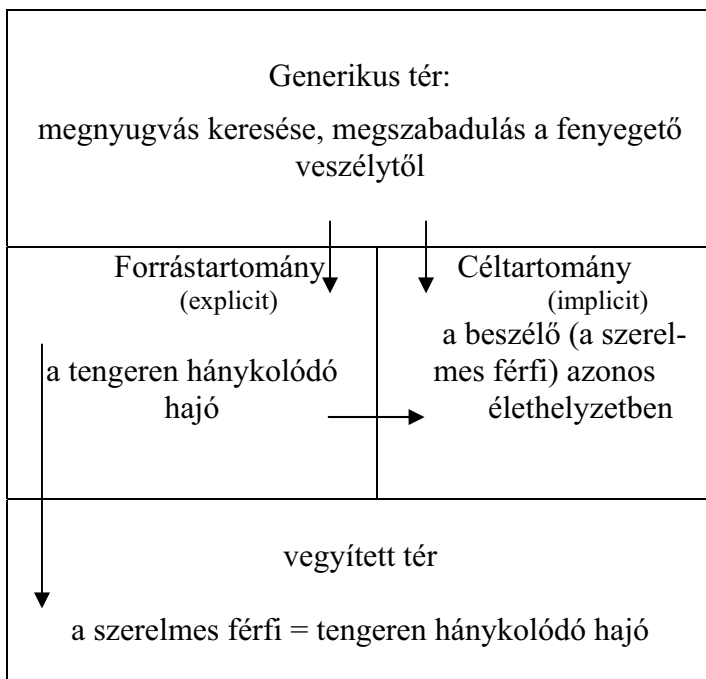
3. 3. 1. A beszélő az antik irodalomból jól ismert szerelemhajón hajózik – vagy csak szeretne hajózni – a kikötő felé. Jármű és utasa nem különül el, szoros egységet alkot: a beszélő szinte eggyé válik a hajóval, ezt sugallják a hajóalkatrészek előtt sorjázó birtokos determinánsok is. Az allegória alapmetaforája, a szerelmes férfi = hajó (a francia *navire* kifejezés hímnemű, ezzel is felerősíti a forrás- és a céltartomány kölcsönhatását) a következőképpen épül fel. A forrástartományban szereplő élettelen objektum jeleníti meg a céltartományban található humán egyedet, a beszélőt. A két elem összekapcsolásának alapja a magatartásuk közötti analógia. A következő ábra bemutatja, hogyan is épül fel az alapmetafora:

671-79; Békák 45-50, Madarak 1253-56): a teljes allegória magát a szexuális aktust jelenti, a hajó a férfi (az árboc, mint fallikus szimbólum szerepe teljesen nyilvánvaló), a kikötő a nő, a tenger maga a szerelem metaforája.

²⁴⁰ MELEAGROSZ, *Collectanea Alexandrina* 12. 84: *Κύπρις ἔμοι ναύκληρος, Ἔρως δ'οἶακα φυλάσσει / ἄκρον ἔχων ψυχῆς ἐν χειρὶ πηδάλιον / χεμαίνει δ'ὁ βαρὺς πνεύσας Πόθος, οὐνεκα δὴ νῦν / παμφύλῳ παιδῶν νήχομαι ἐν πελάγει.*

²⁴¹ LUCRETIUS: *De rerum natura* IV, 1077: *fluctuat incertis erroribus ardor amantum.* A metafora nem szükségszerűen csak férfira vonatkoztatva jelenik meg, lásd pl. CATULLUS 64, 62 a Thészeusz hűtlensége miatt bánkódó Ariadnéról: *magnis curarum fluctuat undis.* A hajó-hasonlat másik megfogalmazása szintén Catullusnál 68, 63-66 (skk.): *ac velut in nigro iactatis turbine nautis / lenius aspirans aura secunda venit / iam prece Pollucis, iam Castoris implorata, / tale fuit nobis Allius auxilium.*

²⁴² Lásd: PROPERTIUS III, 24, 15: *an quisquam in mediis persolvit vota procellis, / cum saepe in portu fracta carina natet?* (MURGATROYD kiemelése 1995: 20)

11. ábra: az allegória alapmetaforája

A generikus térben – ez a metafora bemeneti síkja – szerepel az a magatartásforma, amely az analogikus viszonyt megteremti a két mentális mező, a forrás- és a céltartomány között. A viharos tenger veszedelmeinek kitett hajó bizonytalansága, ingadozása, veszélyeztetettsége, kiszolgáltatása képes érzékeltetni a kétségek közt őrlődő szerelmes zaklatottságát, egyúttal megfelel a nyugati kultúra szerelem-felfogásának: a szerelem szenvedések és kínok forrása.

A hajó a kikötőbe igyekszik – ez a másik alapvető fontosságú metaforikus kifejezés a szonett szövegében. A szövegalkotó a metafora forrástartományában szereplő kikötőhöz a céltartományban a szeretett nő alakját rendeli, szintén az analógia alapján: ahogy a kikötőben kijavítják a sérült hajókat, és az utasok és személyzet megpihenhetnek, úgy az epekedő szerelmes számára is megnyugvást, boldogságot jelent, ha elnyerheti a kedvese kegyeit.

A hajó nyílt vízen, a szerelem tengerén halad, erre utal a többes számú főnév (*les eaux*) és a hullámok (*flots*) kifejezés, megfelelően a szerelem = tengeri utazás fogalmi metaforájának. Az utazónak konkrét célja van, a megtett út a kapcsolat előrehaladottságát mutatja, az úticél pedig a kapcsolat célja, azaz maga a beteljesülés. A fogalmi metaforák gyakran szerveződnek nagyobb egységekbe bizonyos fölrendelt céltartományok (jelen esetben a szerelem) jobb megértése céljából. E fölrendelt fogalmak alkotják az alapszintű fogalmak különféle jelentésdimenzióit. Ezért az alapszintű absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizációja a fölrendelt fogalmak integrációjától függ. Esetünkben a föl-

rendelt céltartomány az érzelem fogalma, a forrástartományban pedig a fizikai objektumok tulajdonságai találhatók. Így jön létre a szerelem = utazás idealizált kognitív modelljének fölérendelt fogalmi metaforája: az „érzelem = két objektum vagy entitás közötti távolság”.

A modern nyelvtudomány igazolta, hogy az allegória lehet metonimikus eredetű, sőt egyszerre metaforikus és metonimikus (FAUCONNIER–TURNER 2000: 138). A hajó (*navire*) kifejezés nem csak metaforikusan, hanem metonimikusan is utal a beszélőre, aki a hajón utazik. LAKOFF és JOHNSON vizsgálódásaiból kiindulva ezt a szóhasználatot a tárgy-használó viszony idealizált kognitív modelljének, fogalmi metonímiájának példaként értelmezhetjük. A fogalmi metonímiák fogalmának bevezetése azonban komoly feladat elé állítja a kutatókat: értelmezniük kell a metonímiában megtestesülő jelentéstartományt, és azon belül meg kell ragadni az érintkező mentális síkokat. Mivel a metonímiának nincs olyan lényegi kritériuma, mint a metaforának a hasonlóság vagy az analógia, lényegében végteleníti az érintkezés lehetőségeit (KOCSÁNY–SZIKSZAINÉ 2007), így az érintkező fogalmakat a lehető legáltalánosabban igyekszik megragadni (például: egész-rész, fogalom-forma). Ez történik KÖVECSES és RADDEN tanulmányában (1998) is, akik három kategóriát állapítanak meg a metonímiák halmazán belül. Jelmetonímiának tekintik a fogalom helyett álló formát (dollár a pénz helyett), referenciametonímiának a forma és a fogalom együttesét megjelenítő szót a dolog vagy az esemény helyett (tehén, a tehenre mint dologra vonatkoztatva). Ezekon felül fogalmi metonímiának vesznek minden olyan esetet, amelyben a fogalom és a forma együttese másfajta fogalom és forma együttesére vonatkozik. Ide sorolhatók azok az esetek, amikor a beszélő a „hajó” szót használja a hajó utasa vagy vezetője helyett, ilyen módon a ronsard-i szóhasználat egyszerre aktivál egy metaforikus és egy metonimikus úton keletkező idealizált kognitív modellt.

3. 3. 2. A nyelvi jelenségként értelmezett allegória alapja minden esetben egy „előzetes szöveg”, azaz egy olyan előzetes tudásháttér, amely magában foglalja mindazon ismereteket, képzeteket, eseményeket, amelyek megelőlegezik az allegóriát, és amelyeket az allegória új megvilágításba helyez (MESTERHÁZY 2001: 86). KURZ hangsúlyozza, hogy pretextus nemcsak szöveg lehet, hanem akár esemény vagy szituáció, azaz valamilyen közös paradigmaticus mező. Ezzel összefüggésben különbözteti meg Kurz az ontologikus és a hermeneutikus allegóriákat. Ontológikus allegóriának azt a formációt tekinti, amelynek kizárólag egy pretextusa lehet, mint például a Biblia. Ezzel szemben a hermeneutikus allegóriakoncepció az allegória hagyományos meghatározásait képes befogadni anélkül,

hogy egyetlen ontologikus jelentéshez ragaszkodna (KURZ 1982: 40, Mesterházy kiemelése).

3.3.2. Az allegória a kettős szöveg – az explicit és a feltételezett implicit szöveg – egyfajta hasonlóságán vagy analogikus összefüggésén nyugszik. Ahhoz, hogy az explicit szövegből a befogadó felismerhesse a rejtett célszöveget, utalásokra és kommentárookra van szüksége. A XX. században Maureen QUILLIGAN mutatott rá ennek a formációnak a legfontosabb aspektusára: hogy az allegória értelmezhetetlen kommentár nélkül (QUILLIGAN 1991: 2), illetve, hogy az allegória szekvenciális felépítése arra ösztönzi az olvasót, hogy tematikus kapcsolatokat keressen (QUILLIGAN 1991: 130; idézi HAMILTON 2002: 15). A kommentár feladata, hogy megjelölje vagy pontosítsa a céltartományt és annak elemeit, ha ez elmarad, az olvasó nem feltétlenül figyel fel a szövegek közötti átfedésekre, a fogalmi síkok interferenciáira. A már idézett Ronsard-szemelvény példájánál maradva vizsgáljuk meg, hogy miként formálódnak a szöveget átszövő tematikus szekvenciák és hogyan épülnek fel a kommentárszövegek! A szonett műfajának szabályai nem teszik lehetővé hosszasan kifejtett kommentárszövegek beillesztését, azonban a szövegben elszórt utalások számos ponton segítséget kínálnak az allegória megfejtéséhez. Kommentárként funkcionál a najád (*Naiade*) kifejezés:

*Verrai-je point que ma Naiade sorte
d'entre les flots pour m'enseigner le port?*

A habokból kibukkanó najád figurája az antik irodalom egyik kedvelt motívuma, általában ő mutatja a helyes irányt a hajózó hősöknek, így a Kolkhiszból hazatérő Jászónak is (Catullus 64, 14-15). Az utat mutató tengeri istennő szerepeltetése ugyanakkor aludálhat egy híres Horatius-ódára, mint pretextusra. A hajó-allegóriát felhasználó 14. számú óda után következő költeményben a Trója felé hajózó Pariszt a tengerből kibukkanó Néreusz figyelmezteti a helyes útirányra: forduljon vissza Spárta felé, és próbálja kiengesztelni Menelaoszt, majd megjövendöli Trója pusztulását. A najád szerepeltetése nem pusztán horatiusi reminiszcencia, lehet a beszélő kedvese is, a vele való találkozás az élet tengerén fordulópontot jelent: az eddig rossz útirányba (rossz kikötő = méltatlan szerelmek) haladó, vagy éppenséggel céltalanul (szerelem nélkül) bolyongó beszélőt a megfelelő útirány, a hozzá méltó hölgy (kikötő) felé orientálja.

A szerelem tengerén rengeteg veszélynek van kitéve az utazó: nagy a kísértés, hogy letérjen a helyes útról, engedvén a csábításnak. Az állhatatos szerelmes ezt a próbát is kiállja, odakötözi magát a szerelem hajójának árbocához, ahogy Kirké tanácsára Odüssz-

szeusz is védekezett a Szirének éneke ellen (Od. XII, 40-55, 161-165 és 177-179). Azonban, mint a forrásszöveggként szolgáló homéroszi eposz is sugallja, a vihar az utazót minden óvintézkedés dacára is elsodorhatja. Odüsszeusz hiába menekül meg a Szirénektől, Ithaka helyett Ogügié szigetén találja magát, ahol Kalüpszó nimfa veszi gondjaiba:

*Viendrai-je point ainsi qu'Ulysse à bord
ayant au flanc son linge pour escorte?*

A görög forrásszöveg ismeretében – és a korabeli befogadó minden bizonnyal jól ismerte Odüsszeusz történetét – az allegória újabb üzenetét fejthetjük meg. A szerelmes úton-útfélen ki van téve a csábításnak, de szerelme iránti állhatatos vonzalma minden nehézségen átsegíti, még akkor is, ha pillanatnyilag alulmaradni látszik a csábítójával szemben (Odüsszeusz Pénélopé iránti szerelmét természetesen nem befolyásolja Kalüpszóval folytatott viszonya).

Horatiusi pretextusra utal vissza a páros csillag (*astres jumeaux*) kifejezés: a hajóra szálló Vergiliushoz írott ódában (Carm. I, 3) a beszélő az ikrek, Castor és Pollux, mint fényes csillagok (*lucida sidera*) oltalmát és útmutatását kéri a barátját szállító hajó számára. A horatiusi kifejezés átvétele azonban a hajó-allegória másik aspektusát, a költészet hajóját is felidézi a befogadóban. Ebben a fogalmi metaforában a tenger a fennkölt költészetet – például az eposzok írását – jelenti, az elhajózó barát, Vergilius épp az Aeneishez gyűjt anyagot és készül az eposz kidolgozásához.²⁴³ Ronsard igazi *poeta doctus*hoz illően ezzel a kifejezéssel képes egyidejűleg előhívni a hajó-allegória két olvasatát. A horatiusi *corpust* ismerő befogadó a szóhasználatból azonnal felismeri a pretextusként funkcionáló Vergiliushoz címzett ódát. Ronsard költői tehetségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy képes olyan komplex nyelvi képet, allegóriát alkotni, amelynek kommentárként funkcionáló elemei egyidejűleg képesek több, egymással nem vagy csak lazán összefüggő forrásszöveget is felidézni.²⁴⁴

²⁴³ Lásd: Kallimakhosz Apollón-himnusz. A himnuszban az Irigység megszemélyesített alakja ($\Phi\theta\acute{o}\nu\varsigma$) Apollónhoz intézett szavaiban arra figyelmezteti az istenséget, hogy az eposzköltő énekesnek ($\alpha\acute{o}\iota\delta\omicron\varsigma$) olyannak kell lennie, mint a tengeri hullám: $\omicron\upsilon\kappa \acute{\alpha}\gamma\alpha\mu\alpha\iota \tau\omicron\nu\nu \alpha\acute{o}\iota\delta\omicron\nu\nu, \omicron\varsigma \omicron\upsilon\delta' \acute{o}\sigma\alpha \pi\acute{o}\nu\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\epsilon\acute{\iota}\delta\epsilon\iota$ (skk.). Horatius a sokszor és sokféleképpen értelmezett I. 14-es óda mellett a IV, 15-ös ódában is felhasználta ezt az allegóriát: *Phoebus volentem proelia me loqui / victas et urbes increpuit lyra / ne parva Tyrrhenum per aequor / vela darem* (1-4, ZUMWALT kiemelése 2004: 7), amelyben mentegetőzik, hogy nincs tehetsége a fennkölt témákhoz – azaz Phoebus Apollo maga tiltotta meg neki, hogy kis csónakja a Tirrén-tengerre merészkedjen. Propertiusnál is gyakran felbukkan, lásd: III, 3. 15-24; III, 9, 3.

²⁴⁴ ZUMWALT megjegyzi, hogy a szerelem = hajó és a költészet = hajó fogalmi metafora között feltételezhető valamiféle összefüggés: a szerelem = hajó kognitív modellje hívta elő a költészet = hajó modellt, mert ennek a metaforának a konvenciói megengedik a beszélő és a hajó (szerető) elkülönítését (2004: 6).

A hellenisztikus és római szerelmi költészetben gyakori hajógerinc = hajó synecdoche (*carène*) szerepeltetése ismét horatiusi szöveget idéz: az I. 14-es ódában szintén szerepel:

... *ac sine funibus*
vix durare carinae
possint imperiosus
aequor?

A hajót már megrongálta a kegyetlen szél és víz, evezői elvesztek, az árboc és a rudak nyögnek, hiányoznak a kötelek, hogy is lenne képes folytatni az utat a viharos tengeren? Ráadásul elvesztek a viharban az istenszobrocskák, akik védelmezhetnék volna a hajót. Ronsard hajója is megviselt, megfáradt (*lasse*) – újabb, melléknévi eredetű perszozonifikáció – de neki nincs szüksége szobrokra, hiszen reménykedhet abban, hogy a csillagok (a szeretett nő szeme) elvezetik őt a kikötőbe. A kikötő, a hölgy kegyeinek kikötője (*le havre de sa grâce*), ahol megkönnyebbülten lehorgonyozhat a megviselt hajó, mint a viszonzott szerelem metaforikus kifejezése maga is kommentárszöveg, a szonett utolsó szavaiként mintegy megerősíti a beszélő legfőbb kívánságát.

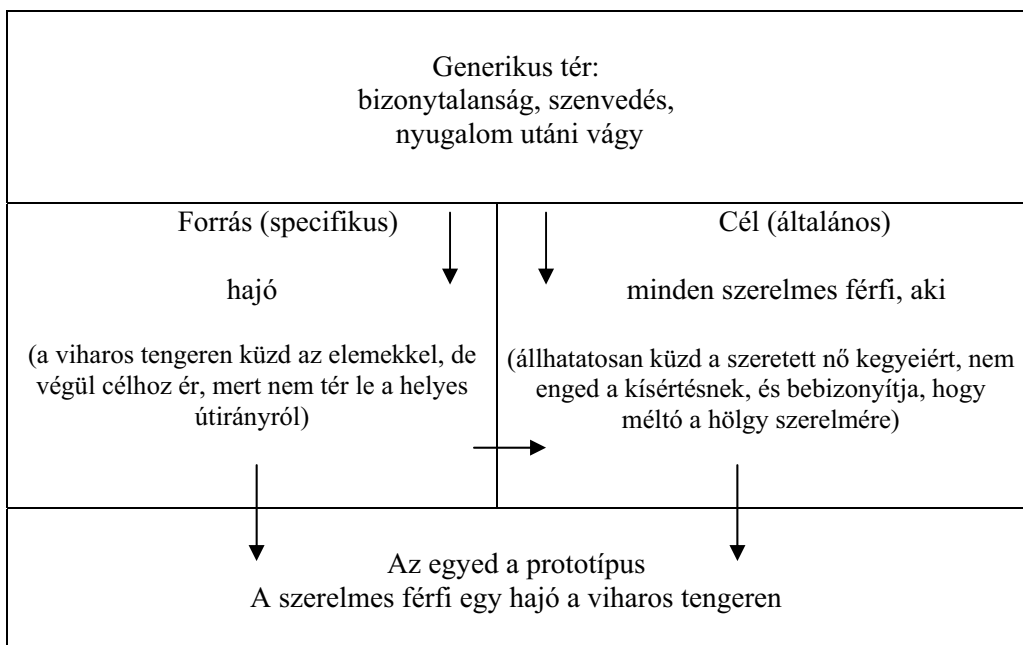
3. 3. 3. A kommentárszövegek által sugallt értelmezések felfedik az allegorikus szöveget alkotó tematikus szekvenciákat. A Ronsard-vers tematikus szekvenciái a következőképpen épülhetnek fel:

1. A hajó a tengeren halad a biztonságot jelentő kikötő felé.
2. Az úton isteni segítséget (útbaigazítást) kap.
3. A kikötőig számtalan veszélyt kell kiállnia, súlyosan megsérül.
4. Mert kiállta a veszélyeket és átvészelte a vihart, megpihenhet az áhított kikötőben.

A tematikus szekvenciákhoz a befogadó újabb magyarázatokat rendel az allegória befogadásának következő lépésében, amelyekből kiolvashatja az allegóriában implicit módon jelenlévő erkölcsi tanítást:

1. A szerelmes férfi igyekezzen elnyerni kedvese jóindulatát és kegyeit.
2. Ha érzelmei viszonzásra számíthatnak, a szeretett nő jelzéseket ad.
3. Bármilyen kísértésnek is van kitéve a férfi, nem engedhet, különben nem méltó arra, hogy viszonzszeressék.
4. Ha bebizonyította, hogy méltó a hölgy szerelmére, jutalma nem marad el.

A tematikus szekvenciák és a kommentárszövegek segítségével a befogadó következtetéseket vonhat le arról, hogyan viselkedhet a legmegfelelőbbben egy hasonló élethelyzetben:

12. ábra: a hajó-allegória Ronsard LV. szonettjében

A generikus mező, a kiterjesztett allegória bemeneti síkja érzékelteti, hogyan szerveződik a teljes alakzat. Az általános és a specifikus eset, a forrás- és a céltartomány a bennük szereplő elemek attitűdje közti analógia alapján kölcsönhatásba kerül. A céltartományban szereplő beszélőnek rengeteg megpróbáltatást kell leküzdenie, hogy kiérdemelhesse a szeretett hölgy kegyeit, de kitartása meghozza gyümölcsét. Az allegorikus olvasat során a befogadó a beszélőt fogalmilag integrálja a szerelem = tengeri utazás kognitív modelljébe, és párhuzamot von közte és a tengeren hánykolódó, kikötőbe igyekvő hajó között, ezt az integrációt pedig az explicit kommentárszövegek – jelen esetben az antik reminiscenciák felismerése – segítik, ezek a kifejezések és szófüzések indítják el a befogadóban az asszociációs folyamatokat. A megvalósuló fogalmi integrációk pedig felfedik a szonett ki nem mondott, csak implicit megfogalmazott, a sorjázó retorikai kérdésekbe rejtett következtetését: az állhatatos és kitartó udvarlás meghallgatásra talál.

3. 3. 4. Hasolóan antik előzmények, a homéroszi eposzok világa az alapja a következő Du Bellay-szemelvénynek – a versrészletet Fouquelin az igei metaforák között idézi, de ez egy egyszerű metaforánál valójában összetettebb költői kép:

*Voilà comment sur le métier humain,
 Non les trois sœurs, mais Amour de sa main,
 Tist et retist la toile de ma vie.*

A három párka, a versben szereplő három nővér Zeusz utasításai alapján alakítja az emberek életének fonalát: Klothó megfonja, Lakhészisz kiméri, Atroposz elvágja ollójával. A három nőalak, a három sorsistennő, akárcsak a többi görög isten, az emberi lét egy-egy aspektusát személyesíti meg, az általuk sodort és elvágott fonál az emberi élet metaforája. Az allegória alapjául szolgáló mítoszban Zeusz, a sors ura határozza meg egy-egy életfonál hosszúságát. Du Bellay versében az allegória kreatív módon átalakul: a beszélő életét nem a sors, hanem a szerelem irányítja: maga a szerelem istene fonja az élete fonalát.

3. 4. Az allegória szerepe a kommunikációban, jellegzetes szövegtípusai

3. 4. 1. Az allegória kommunikációs szerepe

3. 4. 1. Az allegória konkrét jelentésre utaló jel, de ez a jelentés nem az allegória által jön létre, és a jel megfejtésével ki is merül a formáció sugalmazó ereje (DE MAN 1996: 7). A képek megválasztását a hagyomány is meghatározza, mint láttuk a hajó-allegória áttekintése során, és egy-egy kép kisebb-nagyobb mértékben meg is változhat, új olvasatokkal gazdagodhat. Mint rejtett értelmet hordozó szöveg (amennyiben csak nyelvi jelenségként vizsgáljuk az allegóriát) lényegéből fakadóan egymással összefüggő, de több ponton ellentétes irányú funkciót tölthet be a kommunikációban. KOCSÁNY Piroska vizsgálatai során (2007) négy alapvető funkciót emel ki: a védekező, a propagandisztikus és a kifejező funkciót. Az allegória mintegy álcázva közölte szerzője véleményét, ezzel védelmet biztosított egyrészt a mindenkori hatalom ellen, másrészt a hatalom vagy tudás birtokosainak, akik az allegória enigmatikus mivolta révén őrizhették meg különállásukat. Az allegória indirekt közlésmódja lehetővé tette, hogy általa szóljanak a megfoghatatlantól, az ismeretlenről, amit egyfelől csak így volt szabad megfogalmazni, másfelől csak így lehetett kifejezésre juttatni. Képi erejénél fogva az allegória az ismeretterjesztés, a népszerűsítés és a propaganda fontos eszköze. Minden allegória egyúttal ki is emel bizonyos tulajdonságokat, ezzel az ideológiai állásfoglalás egyik megnyilvánulási formája. Mindezek mellett elemi funkciója a tudományos és művészi megismerés szolgálata: gondolati és érzelmi tartalmakat megragadni és képekbe sűríteni. Enigmatikus mivoltából következően didaktikus hatást is tulajdoníthatunk neki, mert a rejtett értelem megfejtésével járó élmény növeli a gondolat maradandóságát, az együtt megjelenő kettős értelem esztétikai hatását.

3. 4. 2. Allegorikus műfajok

3. 4. 2. Az allegória mint retorikai fogalom megjelenhet egy szöveg részeként, de lehet egy mű egésze is (BUREAU 1999: 226). Az allegória megjelenésének célszerű ezért több csoportját megkülönböztetni. Beszélhetünk szűkebb értelemben vett allegóriákról, allegorikus művekről, amelyek egy-egy átfogóbb allegóriára épülnek – mint például a Rózsa regénye vagy Christine de Pisan *Hölgyek városa* című verses regénye – illetve olyan allegorikus műfajokról, amelyek az allegória tényére épülnek (KOCSÁNY–SZIKSZAINÉ 2007). Számos parodisztikus vagy szatirikus mű, mint például a Rózsa-regény nyomán született Róka-regény is allegória formájában jelenik meg, de mindezek mellett az allegória létrehozott rá épülő, jellegzetes műfajokat, mint például a parabolát, az állatmesét, más néven fabulát és a reneszánsz kedvelt „multimédiás” műfaját, az emb-lémát, amely kép és szöveg konzisztens egysége (FREYTAG–UEDING 1992: 365).

3. 4. 3. A parabola

3. 4. 3. Az allegória parabolisztikus átfedéseket tartalmaz, ezért arra ösztönzi az olvasót, hogy az analógiákhoz hasonlóan kapcsolódási pontokat keressen a forrásszöveg és a célszöveg között. A „parabolisztikus” kifejezés már önmagában is utal arra, hogy a példabeszéd, azaz a parabola szövegszervező alakzata maga az allegória, amikor a beszélő egy konkrét problémára vetít rá egy történetet, és mindezt kommentálja is, hogy a hallgatóság okuljon belőle.²⁴⁵ Minden olvasat szükségszerűen allegorikus is egyben, hiszen a befogadó (olvasó) sorozatosan belevegyíti az egyik történetet a másikba, így valójában minden szöveg lehetséges asszociációk százait rejti. Ez a művelet, amit TURNER parabolának nevez, a forrástörténetet összekapcsolja egy céltörténettel. A parabola fogalmát ARISZTOTELÉSZ vezette be. *Első Analitikájában* kétfajta figurális beszédmódot (*λόγοι*) határoz meg: a történeti példát (*παράδειγμα*), melynek lényege, hogy egy „erősebb” terminust alkalmazunk egy gyengébb helyettesítésére a denotátumaik között fennálló hasonlóság alapján, illetve a fiktív példázatot (*ἐπαγωγή*), benne az állatmesét (*fabula*) és a figurális nyelvhasználat archetípusát, a parabolát (*παραβολή*).²⁴⁶

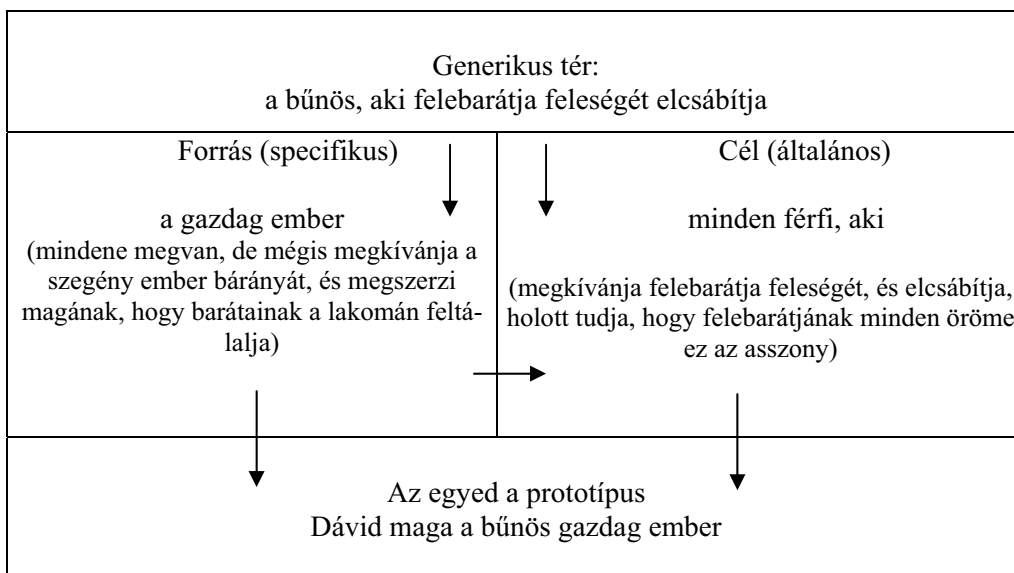
²⁴⁵ AUGUSTINUS: *Gen. Litt.* 8, 7: de his fluminibus (Paradisi) quid amplius satagam confirmare, quod vera sint flumina nec figurate dicta, quae non sint, quasi tantummodo aliquid nomina ipsa significant, cum et regionibus per quas fluunt notissima sint et omnibus fere gentibus diffamata? [...] nos admoneri oportet cetera quoque primitus ad proprietatem accipere, nos is eis figuratam locutionem putare, sed res ipsas quae ita narrantur et esse et aliquid etiam figurare, non quia non posset parabola locutionis adsumere aliquid de re, quam proprie esse non constaret, sicut de illo dominus loquitur (BRUNO kiemelése 1999: 226).

²⁴⁶ *An. Pr.* 68b

A biblikus parabolákban – legyenek azok akár széteső, akár összefüggő gnómák – különösen gyakori a sztereotip bevezetés, mint kommentárszöveg: X hasonló Y-hoz, másképpen fogalmazva: mint Y, olyan X, mint ahogy olvasható a Példabeszédekben (*Mislé*): *Mint a fiatal oroszlán ordítása, olyan a királynak rettentése; aki azt haragra ingerli, vétkezik a maga élete ellen* (Péld 20, 2). Adott tehát egy hasonlat, amelynek első része egy, a mindennapi életből vett szituáció, vagy egy rövid, fiktív történet (*másál*), ezt követi a tanulság kifejtése az első rész magyarázata alapján. Erre a sémára vezethetők vissza az ún. összefüggő gnómák, amelyeknek egyik reprezentatív példája a Példabeszédek 7. fejezete, a parázna ifjú története. A narrátor egy megtévedt fiatalember kalandját meséli el, aki este, a kihalt utcán találkozik egy férjes asszonnyal, aki férje távollétében alkalmi szeretőkkel próbál vigasztalódni. Az ifjú, buja vágyaitól vezérelve követi a csábító asszonyt – *mint ökör a vágóhídra* – nem tudván, hogy mi vár rá valójában, *miképpen siet a madár a törre, és nem tudja, hogy az az ő élete ellen van*. A mindennapi történet: az alkalmi szeretőit meggyilkoló prostituált és gyanútlan vendége históriája kapcsán fogalmazódik meg a megszívlelendő intés: ha az olvasó is úgy cselekszik, mint a történet hőse, rá is hasonló vég vár. Ilyenformán a parabola akár visszavezethető egy gigantikus méretű metaforára, ahogy a római retorikusok, CICERO és QUINTILIANUS értelmezték.²⁴⁷ Az allegória, mint óriási metafora forrástartományába kerül a parabola hőse, ide kerülhet a példában szereplő megtévedt fiatalember. Az implicit céltartományba kerül a történet befogadója egy hasonló szituációban, a vegyített tér pedig az általánosítás tere. A befogadó a prototipikus történet alapján következtethet arra, hogy hasonló szituációba keveredve hogyan alakulhatna a saját sorsa. A modellben megvalósuló fogalmi integrációkat, a céltartomány pontosítását a narrátor kommentárszövegei segítik, de a tanulságot a szöveg olykor csak implicit formában tartalmazza. Ebben az esetben a parabola második része tulajdonképpen hiányzik, a befogadó dolga, hogy a történet vagy kép alapján általánosítson, a forrástörténetet rávetítse saját sorsára, és hogy a forrástörténetből a saját életére vonatkoztatható leckét olvasson ki. A parabolikus történet általánosítása a prototipikus magyarázat, amelynek megalkotásához a befogadónak fel kell ismernie a parabolisztikus forrástörténet és a céltörténet közötti tematikus szekvenciákat. Ezt a folyamatot érdemes egy másik bibliai példán végigkövetni. Az egyik legismertebb biblikus parabola Náthán próféta meséje a szegény ember bárányáról (2Sám 12, 1-4). A parabola forrástörténete ebben az esetben a történet a kis nőtény bárányról, aki a szegény ember egyetlen kincse

²⁴⁷ CICERO: *De inventione* I, 46-49; *Topica* 68-71; lásd még: *Inst. Oratoria* V, 11, 5:

és boldogsága, de a gazdag ember szemet vet rá, és megszerzi, hogy levághassa. A céltörténetet Dávid Batsheba iránt érzett szerelme szolgáltatja: a király szemet vet a hettita Uriás feleségére, és megöleti a férjet, leghűbb szolgáját, csak hogy megszerezze az asszonyt. Az allegorikus leképezés fogalmi keretét a házasságtörés, a gyilkosság motívuma alkotja –ez az integrációs kapcsolat hozza létre a parabola generikus szerkezetét:

13. a parabola mint allegorikus szövegtípus

A parabolikus történet általánosítását a prototipikus magyarázat segíti, ehhez rekonstruálni kell a szöveget felépítő tematikus szekvenciákat:

1. A történet hőse egy szegény ember, akinek egyetlen kincse egy nőstény bárány.
2. A gazdag ember szemet vet a bárányra.
3. A gazdag ember levágja és megfőzi a bárányt.
4. A történet konklúzióját a narrátor, Náthán próféta Dáviddal mondatja ki: a gazdag embernek bűnhődnie kell. (A király felháborodása elárulja, hogy Dávid még nem egészítette ki az analógiát)

A kommentárszövegek megjelölik és pontosítják a céltartomány elemeit. Az analógia kiegészítését segítő kommentárszövegek a következőképpen épülhetnek fel:

1. Volt egyszer egy férfi, akinek egyetlen kincse a felesége volt.
2. A király megkívánja a szegény ember feleségét, és elcsábítja, holott neki sok száz asszonya van.
3. Az asszony a király szeretője lesz, aki csak a kedvét tölti vele, míg a férj őszintén szerette.
4. Az Úr megbünteti a paráznákat.

A biblikus parabola mint szövegtípus szerkezeti felépítése:

- sztereotip bevezetés, mint kommentárszöveg, a parabolát működtető analógia első rendezett párjának megadása az X olyan mint Y formulával
- a szövegalkotó megalkotja a forrástörténetet (mindennapos szituáció vagy rövid történet), amely tanulsággal zárul
- a befogadó megalkotja a céltörténetet, amelynek főszereplője ő maga, egy hasonló élethelyzetben
- a befogadó a történet alapján tanulságot von le saját életére vonatkoztatva; az implicit céltartomány kiegészítése analógia alapján

3. 4. 4. A fabula

3. 4. 4. A fabula kifejezés a parabolával ellentétben műfajmegjelölésként is használatos. Kezdetben olyan történetet jelentett, amelynek cselekménye nem történt meg, pusztán a képzelet szüleménye.²⁴⁸ A *fabula* mint irodalmi műfaj tulajdonképpen tanmese, melynek szereplői legtöbbször emberi tulajdonságokkal felruházott állatok (MELANCHTHON 1532: 41). Szövegszervező alakzata maga az allegória, amely olyan erkölcsi minőséget és gondolati tartalmat hordoz, amely önmagában nem érzékelhető, de a nyelv szintjén konzisztens egységet képez (DE MAN 1996: 7). A klasszikus értelemben vett állatmesének az évszázadok alatt sajátos narratív sémája alakult ki: az alapkonfliktus két, eltérő pozíciójú figura között bontakozik ki. A mese során az a szereplő kerül fölérendelt helyzetbe és diadalmaskodik, aki a történet kezdetén kedvezőtlen helyzetben volt – ez ugyanakkor jelentheti a pozitív szereplő bukását is. A történet végén a szövegalkotó levonja a történet tanulságát, azaz felfedi a szöveg implicit jelentését (VÍGH 1981: 489).

3. 4. 5. Az embléma

3. 4. 5. Az embléma XV-XVIII. század kedvelt kevert műfaja, amelynek három kötelező összetevője volt: egy kép, a hozzá tartozó felirat – azaz a kép címe – és egy interpretáló szöveg. A három rész egymáshoz való viszonyának felismerése megfeleltethető az allegória kettős értelmezésének.

3. 4. 6. A közmondások

3. 4. 6. A ramista retorikákban a közmondás, mint szövegtípus a példákban kap helyet, de Melanchthonnal ellentétben nem elemzik részletesen.

²⁴⁸ *Etymologiae* I, 40, 1: Fabulas poetae a fando nominaverunt, quia non sunt res factae, sed tantum loquendo fictae.

A ramista retorikákra nagy hatást gyakorló MELANCHTHON 1529-es kiadású retorikájában az allegória egyik jellegzetes szövegtípusaként írja le a közmondásokat, mint minimalizált terjedelmű parabolákat. Érvéle szerint a közmondások sémája visszavezethető a bibliai gnómák struktúrájára: ha *X* esemény bekövetkezik, akkor *Y* is be fog következni. Melanchthon példája a következő: „aki a gyeput elhányja, megmarja azt a kígyó” (Péld. 10, 5). Azaz, magyarázza a szerző, aki az állam régi formáját meggyengíti, halált szerez magának. Ugyanis, miként a kígyók behatolnak a kertbe, ledőlven a kerítés, úgy terjed el a gonoszok által a szabadosság az államban, miután a törvények tekintélye az új példa nyomán megrendült (1529/2000: 72-73).²⁴⁹ 1532-es retorikájában egy másik ismert mondást idéz: *ne obiicias margaritam porcis*. PUTTENHAM is az allegorikus műfajok közé sorolja a közmondást (*parimia, proverb*), mert az allegóriához hasonlóan valamilyen bölcs tanítást közvetít (1589: 157). Csakhogy nem minden közmondás parabola, és a rövidített parabola sem válik automatikusan közmondássá. A melanchthoni „rövidített parabola” értelmezés arra engedne következtetni, hogy a rendszerben vannak egyéb parabolák is, amelyek egyik lehetősége a közmondás.

3. 5. Az allegóriával rokon formációk

3. 5. 1. Az allegória és a metafora

3. 5. 1. A klasszikus hagyományokon nyugvó retorikák a metaforát mint az allegória alapmechanizmusát mutatták be, vizsgálatuk azonban csak a műveletre koncentrált. Összehasonlítható-e egyáltalán a metafora és az allegória? A kérdésre a korábban ismertett megközelítések fényében nem adható egyértelműen igenlő válasz. A metafora egyszeri és megismételhetetlen nyelvi produktum, a megismerés mindenkori eszköze. A metafora két jelentést olvaszt eggyé, az allegória ellenben megtartja azokat egymás mellett (KURZ 1982: 36). A jelentések közötti kapcsolat jellege az allegória esetében nem felel meg egyértelműen a hasonlító és a hasonlított közötti metaforikus viszonyoknak. G. KURZ vélekedése szerint a metaforában a szó szerinti és a metaforikus elem szintaktikailag összekapcsolódik egymással. Az allegorikus jelentést ezzel szemben nem mint a képi/iniciális jelentéssel azonosat rekonstruáljuk, hanem mint második, járulékos jelentést, azaz a második jelentés az elsőből alkotódik meg (1982: 32-36, MESTERHÁZY kiemelése 2001: 86).

²⁴⁹ Est et proverbium allegoriae species, quia fere nata sunt proverbialia ex similitudine. [...] In Salomone multa sunt huiusmodi. Qui dissipat sepem, mordetur a colubro, id est, qui veterem formam Rei Publicae labefacit ac dissolvit, is accessit sibi exitium. Sicut enim serpentes penetrant in hortum rupto pariete, ita conceditur improbis licentia grassandi in Rebus Publicis, postquam autoritas legum novo exemplo labefacta est.

A metafora egyszeri és megismételhetetlen alkotás – éppen ebben rejlik kifejező ereje. A metaforával szemben az allegóriának hagyománya van, történetileg kialakult jelenség, amelynek nem csak nyelvi megjelenési formái lehetnek. Az allegória, bár nyelvi szinten konzisztens egységnek tekinthető, éppen ezért nem nyelvi struktúrában értelmezhető, nyelvi-kognitív fogalom, hanem történeti kategória, amelynek nyelvi aspektusát a retorika-stilisztika vizsgálhatja. A modern nyelvtudomány igazolta, hogy az allegória meghaladja a metaforát, mert olyan mértékben felerősíti a metafora forrástartományát, amilyen mértékben arra a metaforikus nyelv már nem képes.

Az allegória mindemellett nem szükségszerűen egy-egy metafora továbbvitele. Egy önmagában, szó szerint értelmezhető gondolatsor is lehet allegória. Ebben az esetben az allegorikus értelem megsejtése globálisan, a kép egészének hangulata révén történik.

3. 5. 2. Allegória és metonímia

3. 5. 2. Egy-egy allegória metonimikus eredetű is lehet, vagy létrejöhet a metafora és a metonímia műveletének kombinációjával. FAUCONNIER és TURNER a Nagy Kaszás középkori allegóriájával szemlélteti a két művelet összekapcsolásának lehetőségeit. A halált megszemélyesítő, kámzsába bújtatott csontváz a kaszával egyszerre metaforikus és metonimikus fogalom. A halál és a csontváz ok-okozati összefüggésben áll, a halál és a temetést végző pap (akinek jellegzetes viselete a kámzsa) szintén érintkező területek. Ezek mellett a metonimikus viszonyok mellett a kámzsás figura önmagában, metaforikusan is megjeleníti a halált (2000: 138). Az allegória további része a kaszával suhintó, arató halál képe már sokkal régebbi forrásra utal, már az Odüsszeiában megjelenik a „sarlóval levágott kalász = halott harcosok” metafora, az arató halál allegóriájának egyik elemeként (Od. XIX, 222). A már ismertett hajó-allegória, mint már láthattuk szintén egyszerre metaforikus és metonimikus, mint azt FOUQUELIN is felismerte. A hajó metonimikusan utal a rajta utazó szerelmesre, a tenger a szerelem, a szél a vágyakozás. A hajó alkatrészei (gerinc, árboc, horgony, kötelek) pedig metaforikusan utalnak egy-egy szerelemmel kapcsolatos fogalomra: a kötelek a szerelmeseket összefűző érzelmek, a horgony a reménység, a gerinc maga a szerelmi kapcsolat. Az allegória kiegészítéseképpen Fouquelin az *Aithiopika* fordításából a következő szemelvényt emeli ki, amelyben megjelennek a remény horgonya és a vágy kötelékei, mint az antik szerelemhajó-allegória fontos elemei:

Nous sommes à cette heure perdus, Chariclée m'amie, tous nos câbles de rûpit sont rompus, toutes nos ancres d'espérance sont arrachées.

3. 5. 3. A szimbólum

3. 5. 3. A szimbólum kifejezést már AMBROSIUS is használta,²⁵⁰ de igazán a XVIII. század második feléig, mint Winckelmann írásai is tükrözik, az allegória szinonímájaként értelmezték (DE MAN 1996: 6), ezért az ennél korábbi retorikák – így a ramisták is - kihagyták a rendszerből. A XVIII. század második felében figyelhető meg az a folyamat, melynek során a szimbólum, mint jelenség mindinkább kiszorítja a figurális nyelv többi megnyilvánulását, beleértve az allegóriát. E folyamat egybeesik egy olyan esztétika kialakulásával, amely nem kíván különbséget tenni az élmény és annak reprezentációja közt. A szimbólum használatával a szövegalkotó egy individuális élményt alakíthat általános igazsággá, ugyanakkor az élményt közvetítő nyelvi forma megőrzi szubjektivitását. Ez a szubjektív tényező különbözteti meg legmarkánsabban a szimbólumot az allegóriától, amely egy konkrét jelentésre utaló jel, ilyenformán az implicit jelentés megfejtésével ki is merül sugalmazó ereje.

A szimbólum és az allegória azonos transzcendentális forrásra vezethető vissza, de a szimbólum annyiban különbözik az allegóriától, hogy nem egy általános, ideális jelentés érzéki megfelelője, hanem maga adja ezt a jelentést. Az allegorikus jel egy korábban már létező jelre utal, egy korábbi jel ismétlése, amellyel időben már nem eshet egybe. Ezzel szemben a szimbólum világában a kép egybeeshet a valósággal, mivel a valóság és annak reprezentációja csak kiterjedésében tér el egymástól. Kapcsolódásuk szimultán jellegű, az idő csak esetleges szerepet játszhat benne, míg az allegória esetében az idő konstitutív tényező.

4. Az allegória származtatott trópusa: Enigma

A formáció elnevezése a görög *αἰνιγμα* kifejezésre megy vissza mind latin (*aenigma*) mind francia (*énigme*) nyelven, amely visszavezethető az *αἴνως* (mese) főnévre. Ez az elnevezés az enigma jellegzetes szövegtípusára, a találós mesére utal. A latin nyelvű retorikai irodalomban előfordul még *sermo obscurus* néven is, amely utal ennek a trópusnak az értelmezési nehézségeire (KÖNIG–UEDING 1992: 187). Az enigma révén a szöveg (beszéd) mást mond és mást jelent, az elsődleges, explicit értelem mellett megőrződik egy rejtett, implicit értelem is, csakhogy ez a rejtett értelem nem fedhető fel egykönnyen, és csak a kiválasztott kevesek számára hozzáférhető.

²⁵⁰ *De Abraham* I, 3, 15

4. 1. Az enigma definíciói

4. 1. 1. Antik szerzők az enigmáról

4. 1. 1. Hagyományosan az allegória, és így a metafora egyik altípusa az enigma. Az elnevezés első előfordulása ARISZTOTELESNél található, ő olyan nyelvi képként fogta fel az enigmát, amely a metaforával mutat rokon vonásokat. Ha egy beszélő sorozatosan csak metaforákat használ a beszédben, akkor a beszédéből rejtvény, azaz enigma lesz.²⁵¹ A sorjázó metafora tehát nemcsak allegóriát, hanem enigmát is eredményezhet, attól függően, hogy a befogadónak sikerül-e az analógiák láncolatát felismernie és megfejtenie. CICERO csak említést tesz az enigmáról, mint legalább szófűzésnyi terjedelmű homályos, megfejthetetlen szövegről. Szerinte az enigma a *perspicuitas* elvárása elleni súlyos vétés, épp ezért lehetőleg kerülendő.²⁵² QUINTILIANUS értelmezésében az enigma nem más, mint homályos allegória, vagyis a befogadó egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben képes az analogikus kapcsolódások felfedezésére, ezáltal a forrás- és a céltartomány összekapcsolására.²⁵³ A görög TRYPHÓN is az allegória felől közelítette meg az enigmát, mint olyan szöveget, amelynek a betű szerinti jelentése mellett van még egy titkos, rejtett jelentése,²⁵⁴ ugyanakkor rámutat, hogy az enigma szintaktikai alakzatként is megragadható, ilyenformán túlmutat a jelentés változásán nyugvó trópusokon. Összesen hatféle viszony eredményezhet enigmát: hasonlóság (*ὁμοίον*), ellentét (*ἐναντίον*), szójátek (*γλωττα*), történetileg kialakult hagyomány (*ἱστορία*), azonosság (*ὁμονιμία*) és okozati viszony (*συμβεβηκός*).²⁵⁵ ISIDORUS olyan kérdéshalakzatként fogta fel az enigmát, amelynek értelme a befogadó számára csak nehezen fejthető meg, épp ezért gyakran nem képes rá kielégítő választ adni.²⁵⁶ Az enigma azonban nem kizárólag a metafora értelmezési stratégiájával közelíthető meg. A példaként idézett bibliai idézet Sámson találós kérdése a filiszteusokhoz (Bír 14, 14). Sámson megkérdezi, mit jelent, hogy az evőből étek jött ki, az erősből pedig édesség. A filiszteusoknak ez megfejthetetlen rejtvény, mert nem tudhatják, hogy Sámson korábban széttépett egy oroszlánt, amelynek a darabjaiba

²⁵¹ Ποίητικα 1458a

²⁵² *De oratore* III, 42, 167: est hoc magnum ornamentum orationis, in quo obscuritas fugienda est; etenim hoc fere genere fiunt ea, quae dicuntur aenigmata; non est autem in verbo modus hic, sed in oratione, id est in continuatione verborum.

²⁵³ *Inst. Oratoria* VIII, VI, 52 skk: Est in exemplis allegoria, si non praedicta ratione ponantur [...] sed allegoria quae est obscurior aenigma dicitur.

²⁵⁴ *Περὶ τρόπων* 193, 14: αἴνιγμα ἐστὶ φράσις ἐπιτετηδευμένη κακοσχόλως εἰς ἀσάφειαν ἀποκρύπτουσα τὸ νοούμενον, ἢ ἀδύνατον τι καὶ ἀμήχανον παριστάνουσα

²⁵⁵ *Περὶ τρόπων* 194

²⁵⁶ *Etymologiae* XX, 1, 37: Aenigma est quaestio obscura quae difficile intelligitur, ut est illud: de comedente exivit cibus, et de forti egressa est dulcedo

méhek fészkeltek be magukat, és odavitték a mézet. Sámson enigmájában az oroszlán és a méz helyett azoknak tulajdonságai állnak, tehát a kérdés megfejtőjének nem a metafora, hanem a metonímia mechanizmusát kell felismernie ahhoz, hogy értelmezhesse a feladványt. Sámson egyébként is azokat a tulajdonságokat használja föl a rejtvényben, amelyek prototipikusan az oroszlánhoz (erős, ragadozó) és a mézhez (édes ennivaló) kötődnek, de ezek nem szolgálnak a rejtvény interpretálásához elégséges prototipikus magyarázatot, így a filiszteusok maguktól nem is lesznek képesek eljutni a megfejtésig.

4. 1. 2. Reneszánsz retorikák az enigmáról

4. 1. 2. SCALIGER szerint az enigma nem más, mint homályos beszédmód, amelyet a befogadó nem tud egyértelműen interpretálni.²⁵⁷ MELANCHTHON és LATOMUS elhomályosult allegóriának nevezik (1529/2000: 71, ill. 1527). SUSENBROTUS a beszéd trópusai, más néven gondolattrópusok (*tropi orationum*) csoportjában szerepelteti az enigmát, homályos allegóriaként (*allegoria obscura*) értelmezve. Az allegóriától annyiban különbözik, hogy míg az allegória lényege, hogy a befogadó minél tökéletesebben interpretálhassa a beszéd mondanivalóját, addig az enigma több interpretációs lehetőséget is felkínál, amelyek közül a befogadó választhat, de homályban marad, hogy melyik interpretáció azonos a beszélő szándéka szerinti megfejtéssel.²⁵⁸ PUTTENHAM retorikájában az enigma az allegória altípusaként kap helyet, a szerző a hagyományos értelemben vett teljes (*full*) allegória mellett megállapít egy újabb kategóriát, a vegyes (*mixt*) allegóriák osztályát, amelyben a két tartomány (a forrás és a céltartomány) közötti összekapcsolódás nem valósul meg tökéletesen, épp ezért a teljes allegóriánál nagyobb lehetőséget kap a befogadó az értelmezésben.²⁵⁹ A vegyes allegória önálló formációként az enigma (*riddle*) elnevezés alatt épül be a rendszerbe (1589: 157). Az enigma, mint Puttenham kiemeli, megfejthető rejtvény; ha túlságosan zavaros, és nem lehet megragadni az értelmét, akkor már nem enigmáról, hanem *cacemphatonról*, azaz bolond beszédről (*foole speech*) beszélünk.

4. 1. 3. Az enigma a ramista hagyományban

4. 1. 3. A ramista retorikák meglehetősen szűkszavúan szólnak az enigmáról, amelyet a négy alapvető művelettípus közül a metaforához társítanak. Az enigma a metafora címszón belül szerepel, de mint többszörösen átalakított metafora, az allegória származtatott trópusaként. A modern nyelvtudomány számára leginkább értékes bemutatását

²⁵⁷ *Poetices libri VII*, 135: oratio obscura, rem notam, quam significat ambagibus tegens

²⁵⁸ Aenigma est obscura allegoria, et verborum involucris tecta, atque velata sententia. Differt ab allegoria, quod haec fit evidens, clara et manifesta: illa subobscura ac latens oratio (1540/1576: 14).

²⁵⁹ Allegories are mixt, when the full allegorie should not be discovered, but left at large to the readers iudgement and coniecture (1589: 155).

FOUQUELINnél találjuk, aki a quintilianusi hagyományhoz híven az enigmát az allegória egyik változataként értelmezi, vagyis az enigma nem más, mint homályos allegória (*allégorie obscure*). Ezt a megállapítást közli TALON retorikája is: *Allegoria autem, id est continuata metaphora, si est paulo obscurior, aenigma dicitur* (1549: 14). FOUQUELIN megjegyzi ugyanakkor, hogy nem szükségszerűen minden enigmát tekinthetünk trópusnak, mert vannak olyan enigmák is, amelyekben nincs szó semmiféle szemantikai műveletről, jelentésváltozásról: *non toutefois que tout Énigme doive être apelé Trope, ce que les Grecs et Latins ont estimé, car quelquefois l'Énigme peut être fait de tout mots propres, où il n'y aura aucun changement de signification* (1555/1990 : 338). Ez utóbbi esetben az enigma elnevezés a tulajdonképpeni találós kérdéseket (*indovinello*) fedi, ezek természetesen nem minősülnek sem alakzatnak, sem pedig trópusnak, nem igénylik a retorizált megnyilatkozások interpretációs stratégiáját: *cette demande énigmatique est faite et constituée de mots propres; parquoi énigme n'est point trope: mais si quelquefois l'Énigme se fait de mots transférés, il le faudra référer à la Métaphore*. Hasonlóképpen vélekedik TALON is: *vulgo a rhetoribus diversis quidam tropus dicitur, non recte: quia possit aenigma ex omnibus propriis verbis effici, ubi nulla significatio mutetur* (ibid.). Példaként Vergilius 3. eclogájának részletét (104-105) idézi:

*Dic quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo,
Tris pateat caeli spatium non amplius ulnas.*²⁶⁰

4. 1. 4. Ramée elképzelése szerint az enigma, mint az allegória egyik változata, feltárja a (mentális síkokon lévő) analógiák hiányos kapcsolódásait, ugyanis egy tökéletes kapcsolódás már egyértelműen allegóriát eredményezne. Kérdéses azonban, miféle kapcsolódás szükséges ahhoz, hogy egy formáció allegória legyen és ne enigma. A ramista enigma-értelmezés, amely trópusként láttatja ezt a formációt, nem veszi be a definícióba azt a nagyon lényeges szempontot, hogy a befogadó kompetenciájának és előzetes tudásának függvényében minősül egy-egy rejtett értelmet hordozó közlemény „valódi” allegóriának vagy enigmának. Mindemellett nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy az enigma és az allegória történeti fogalmak, ezért önmagukban nem pontosíthatók.

²⁶⁰ Az enigma egyik forrása a *caeli* kifejezés: egyaránt lehet a *caelum* és a *Caelius* név genitivusa. Asconius és Cornificius szerint Vergilius a tékozló mantuai Caeliusról beszél, aki elfecsérelte birtokát, amelyből csak egy sírhelynyi földterület maradt neki. Hermann szerint inkább a veronai illetőségű M. Caelius Rufusról van szó, aki eladósodása után Caesar híve lett. Mások a rejtvényt Akhilleusz ill. Aiasz pajzsára vontakoztatják. (HAVAS 1971: 65).

4. 2. Trópus-e az enigma?

4. 2. Az enigma, mint az allegória és így a metafora származtatott trópusa szerepel a ramista retorikában. Mivel homályos értelmű allegóriaként fogták fel, besorolása ugyanazokat a problémákat veti fel, mint amelyeket az allegória okozott. RAMÉE olvasatában egyértelműen trópus, de ugyanúgy, mint az allegória, rokon vonásokat mutat a gondolatalakzatokkal. ISIDORUS az enigma definíciójában a *quaestio* kifejezést használta, mint az enigma jellemző modelljét, ennek ellenére az enigma nem tartozik a retorikai kérdésalakzat-típusok közé, a *quaestio* ebben az esetben műfajmegjelölés.

4. 3. Az enigma szerepe és hatása

4. 3. 1. Ramée és társai műveiből, valamint a hagyományozott retorikai anyagból nehezen rekonstruálható, milyen szerepet tulajdonítottak a trópusként értelmezett enigmának – a szerzők megjegyzéseiket leginkább a szövegtípusként értelmezett enigmára vonatkoztatják.

4. 3. 2. A kortársak közül Puttenham úgy véli, az enigma (*riddle*) egyik fő funkciója a nevetetés, elsősorban a gyerekek szórakoztatására mesélnek találós meséket az idősek. A már Isidorus által is idézett bibliai példa, Sámson találós meséje a széttépett oroszlánról már korántsem a hallgatóság mulattatását szolgálja. A beszélő lóvá akarja tenni a nehézfejű filiszteusokat, ezért meséli el rejtvény formájában az oroszlán és a méhek történetét. A népmesékben szintén gyakori rejtvények, találós kérdések megfejtése a hős erőpróbáinak hagyományos elemei, amelyek révén szellemi kiválóságát is bizonyíthatja, így elnyerheti méltó jutalmát, a környezete megbecsülését, tiszteletét. A találós mese megfejtése ugyanakkor lehet egyfajta beavatási szertartás része is, amelynek révén a helyes megfejtő egy kiváltságos közösségbe kerülhet be.

4. 4. Az enigma jellegzetes szövegtípusai

4. 4. Az enigma, mint a klasszikus és reneszánsz retorikai munkákból is kirajzolódik, nem pusztán csak egy nyelvi képlet, hanem önálló szövegtípus is: találós mese vagy találós kérdés (*indovinello*), illetve titkos üzenet, amelyet csak kevesek fejthetnek meg. Ez utóbbi tulajdonsága miatt gyakori a szerelmi költészetben, de a vallásos szövegeknek különösen sűrűn előforduló trópusa, a jövendölésekben, prófétai könyvekben nagyon gyakori,²⁶¹ egész szövegen végigvonuló gigantikus trópus. A kortárs retorikaszerzők, különösen SUSENBROTUS és MELANCHTHON hangsúlyozzák az enigma feltűnő gyakoriságát a vallásos szövegtípusokban, amelyek esetében tettenérhető a szövegalkotó azon szándé-

²⁶¹ Lásd: Ez 17, 2: Embernek fia, adj találós mesét, és mondj példabeszédet Izrael házának!

ka, hogy beszédét csak a beavatottak vagy az arra érdemesek tudják helyesen interpretálni,²⁶² mint már AUGUSTINUS is rámutatott.²⁶³

4. 4. 1. Az indovinello

4. 4. 1. A ramista retorikák az enigma vizsgálatát elsősorban az *indovinello*kra koncentrálnak, amelyeknek egy szép példáját találjuk FOUQUELINnél:

*Je suis de chair et de chair engendrée,
de chair nourrie, et de chair arrachée,
et n'ai de chair ni forme, ni substance:
une part suis quand à croître commence,
et puis du tout quand parfaite je suis:
bien et mal fais, et de moi rien ne puis:
je réjouis les tristes amoureux,
et donne espoir aux tristes langoureux:
princes et rois je fréquente et accorde,
et bien souvent je les mets en discorde.
Je fais la guerre et suscite querelles:
je fais la paix et savoir les nouvelles
par le pays de l'universel monde:
malice en moi aucunement n'abonde,
mais toutefois de grands maux je suis la cause:
or devinez si je suis quelque chose.*

Az *indovinello*, az ófelnémet *bîspel*, a találós mese egyike a legrövidebb terjedelmű irodalmi műfajoknak. A szövegalkotó felvonultat egy tulajdonsághalmazt, amely alapján a befogadónak azonosítani kell a rejtvény tárgyát: személyt, dolgot vagy elvont fogalmat, jelen esetben a tollat, mint megfejtést. Az azonosítást azonban megnehezíti, hogy a beszélő olykor – mint a fenti példa is bizonyítja – túl sok tulajdonságot sorol fel, ráadásul olyanokat is, amelyek alapján a befogadó nem elsősorban egy hétköznapi tárgyra következtet. Az *indovinello* másik típusa, amikor túl kevés tulajdonságból kell kikövetkeztetni a rejtvény megoldását:

Ma mère m'a engendrée et j'ai engendré ma mère.

A megfejtés: jég (*par cet énigme, la glace est obscurément signifiée, laquelle s'engendre d'eau et d'humidité, et enfin se fond et résout en icelle.* FOUQUELIN 1555/1990: 338). A definíció megfogalmazása (*obscurément signifiée*) félreérthető, a szóhasználatból arra lehetne következtetni, hogy a megfejtés tulajdonképpen a közlemény implicit jelentése.

²⁶² Lásd: 1Kor 13, 12 (KÖNIG kiemelése 1992: 188)

²⁶³ *De Trinitate* VII, 7, 12: in aenigmate nubium et per speculum caeli

4. 4. 2. Jóslatok

4. 4. 2. Az enigma jellegzetes szövegtípusai a jóslatok, jövendölések – mint az enigmával foglalkozó reneszánsz retorikusok is megjegyzik. A legismertebb, enigma formájában megfogalmazott jövendöléseket a bibliai próféták könyveiben találjuk, de a korabeli szerzők a delphoi jósa jövendöléseit is előszeretettel emelik ki, mint jellegzetes enigmatikus közleményeket.

A törvényszéki és tanácskozó beszédekből a reneszánsz retorikák – és így Ramée sem – nem válogatnak példát. MELANCHTHON egyenesen óva int az enigma szónoki beszédbe való beillesztésétől, mert szándékosan összezavarja a hallgatóságot, és általa a beszéd tényleges mondanivalója homályban marad (MELANCHTHON 1532: 41), így a beszélő nem tudja hatékonyan közvetíteni üzenetét. A költők azonban, mint Melanchthon megjegyzi, előszeretettel élnek vele, különösen Hésiodos munkáiban gyakoriak a homályos allegóriák, azaz az enigmák.

4. 5. Következtetések levonása az enigma tudománytörténetéből

4. 5. A ramista retorikákban, hasonlóan a korábbi, hagyományozott anyaghoz, az enigma kétféle értelmezése rajzolódik ki: egyrészt történeti-retorikai fogalom, amely származtatható az allegóriából, másrészt műfajmegjelölés. Az első esetben, ha *allegoria obscurának* tekintjük, akkor bármilyen szöveg részeként lehetséges, átvitt értelmű beszéd, nyelvi-retorikai formáció, és ilyen minőségében helyet kaphat a trópusok között. Trópusként, ha az allegóriából származtatjuk, meg kell határoznunk, hogy miféle kritériumok miatt minősülhet egy allegória „homályosnak” – az allegória eddigi vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy az allegória éppenséggel megvilágítani igyekszik egy dolgot vagy tényállást. A ramisták által is felvetett másik lehetséges enigma-értelmezés specifikus szöveg- és műfajtypusként mutatja be az enigmát, tehát nem szükségszerűen átvitt értelmű beszéd. A szöveg- és műfajtypusként értett enigma tárgyalása nem a retorika, hanem a poétika tárgykörébe tartozik.

Az irónia

1. Az irónia elnevezése és definíciói

Az irónia elnevezése: gr. *εἰρωνεία*, lat. *ironia*, *dissimulatio*, *illusio*, fr. *ironie*, *dissimulation*, *simulation*

BURTON retorikájában az elnevezést a görög *εἰρων* kifejezésből vezeti le, amelynek jelentése: tudatlanságot színlelő; maga az *εἰρωνεία* főnév a görögben álszerénységet, tettetést, tudatlanságot színleltő kérdezősködést jelent, illetve a belőle képzett ige (*εἰρωνεύομαι*) jelentée: színlelni, gúnyolódni, kicsúfolni. D. KNOX monográfiájában az irónia kifejezés több lehetséges etimológiáját közli. Egyrészt két görög szó összetételére vezeti vissza: *ὑπὼν* és *ὄνομα* [ellentétes + név]; de az utótag származhat a *νοῦς* főnévből, ilyenformán a kifejezés ellentétes jelentésként fordítható (KNOX 1989: 12).

1. 1. Az irónia definíciója a klasszikus hagyomány tükrében

1. 1. 1. Az irónia retorikai jelenségként olyan formációként ragadható meg, amelynek lényege, hogy a szövegalkotó „mást mond, mint amit gondol” (BEHLER–UEDING 2001: 599).²⁶⁴ Az irónia mindezek mellett felfogható az argumentáció egy sajátos technikájaként (Szókratész), írói attitűdként (Cervantes, Th. Mann), egy-egy filozófus jellegzetes látásmódjaként (F. Schlegel, Kierkegaard), a költészet alkotóelveként (Lukács Gy.), illetve a dekonstrukció egyik lehetséges eszközeként (J. Derrida, P. De Man). A ramisták, akik a retorikát csak az *elocutióra* és a *pronuntiatióra* szűkítették, az iróniát kizárólag retorikai alakzatként/trópusként vizsgálták, mint az *elocutio* egyik lehetőségét. Az ironikus beszédmodot már a görög ókomédia szerzői is kedvelték,²⁶⁵ PLATÓN *Lakoma* c. dialógusában Alkibiádész már meg is próbálkozik a jelenség definíciójával, számára az irónia nem más, mint a színlelt tudatlanság attitűdje.²⁶⁶ ARISZTOTELÉSZ megemlíti, hogy bár az irónia kitűnő humorforrás, a sértett fél haragját könnyen felkeltheti.²⁶⁷ A lampszakoszi ANAXIMENÉSZ két dolgot jegyez meg az iróniával kapcsolatban: általa a beszélő vagy szándékosan mást mond, mint amit valójában gondol, vagy egyes dolgokra a velük ellen-

²⁶⁴ (die Ironie) das Gegenteil des Gemeinten geäußert wird, daß man das Gegenteil von dem zu verstehen gibt, was man sagt.

²⁶⁵ Az ironikus beszédmod egyik kiváló példája Arisztophanész *Felhők* c. komédiája, amelyben Sztrepsziadész gazdáját rókának és sarlatánnak nevezi (Felhők, 448-449, HAURY kiemelése, 1955: 3).

²⁶⁶ *Lakoma* 215a-217

²⁶⁷ Rétorika 1379b: ὀργίζουσι τοῖς εἰρωνευομένοις πρὸς σπουδάζοντα καταφρονητικὸν γὰρ ἢ εἰρωνεία

tétes terminussal utal.²⁶⁸Tanítványa, DIONYSIOS THRAX az iróniát elsősorban a komikum eszközeként értelmezi, ugyanakkor megjegyzi, hogy a szónokok is előszeretettel élnek vele, amikor dicséretet színlelve hívják fel a közönség figyelmét a beszéd tárgyának hitványságára.²⁶⁹CICERO irónia-interpretációi a görög hagyományon nyugszanak. A görög kifejezés mellett főként a latin *dissimulatio*t használja a formáció megnevezésére,²⁷⁰ de az *extenuatio* (ἐουθενισμός) illetve az *illusio* (χλευασμός) névvel is illeti.²⁷¹A gondolatalkozatok közé sorolja, mint a színlelés alakzatát: a beszélő ugyanis mást mond, mint amit valójában gondol.²⁷²Az irónia nem csak a hallgatóság megtévesztésének eszköze, hanem a humor egyik lehetséges forrása is a szövegekben, ilyen minőségében pedig rokona az antifrázisnak és az eufemizmusnak. A cicerói példában Crassus a csúfságáról híres L. Aelius Lamiát nevezi „szépfíúnak”. Lamia humorosan vág vissza a sértésre, mondván, hogy ő valóban szép, csak másképpen: a külleme helyett inkább a szellemét csinosította.²⁷³Az irónia a nevetetés mellett a hallgatóság provokációját is szolgálhatja, így tesz Cicero is Verres szicíliai visszaéléseit és rablásait, valamint a görög művészet iránti, kissé sznob rajongását ecsetelve. Felhánytorgatja, többek közt, hogy Verres a villájába vitetett egy görög feliratos Sappho-szobrot, amelynek nyilván sok hasznát vehette, már amennyiben el tudta olvasni a görög feliratot rajta. A hallgatóság számára természetesen ismert volt Verres műveletlensége, így mindenki számára világos volt, miért nevezte a szónok „görögöcskének” (*Graeculus*) a botcsinálta műgyűjtőt.²⁷⁴Cicero felismeri, hogy az irónia

²⁶⁸ Τέχνη ῥητορική 21, Sp. I. 208: Εἰρωνεία δέ ἐστὶν λέγειν τι μὴ προσποιούμενον λέγειν, ἢ ἐν τοῖς ἐναντίοις ὀνόμασι τὰ πράγματα προσαγορεύειν.

²⁶⁹ *Grammatici Graeci* III, 14, 1, 5: Τί δὲ ἐστὶν εἰρωνεία; ὅταν ἐπιγελῶν τις ἀντὶ τοῦ δεῖξαι φανερώς ὅτι ψέγει αὐτὸν δοχῇ τοῖς λόγοις ἐπαινεῖν [...] Ταύτη [...] τῇ εἰρωνείᾳ κέχρηται οἱ ῥήτορες (HAURY kiemelése, 1955: 5).

²⁷⁰ *De oratore* II, 269, 270, 272 és 289; III, 203

²⁷¹ *De oratore* III, 202

²⁷² *De oratore* III, 203: Tum illa, quae maxime quasi irrepit in hominum mentes, alia dicentis ac significantis dissimulatio, quae est periucunda, cum orationis non contentione, sed sermone tractatur. Az irónia másik definícióját lásd: *De oratore* II, 269: Urbana etiam dissimulatio est, quom alia dicuntur ac sentias, non illo genere de quo ante dixi, quom contraria dicas, ut Lamiae Crassus, sed quom toto genere orationis severe ludas, quom aliter sentias ac loquare.

Cicero leveleiben is találunk arra vonatkozó utalást, hogy az iróniát a színlelés, a megtévesztés alakzatának tekintti, lásd: *Ad Quintum fratrem* III, 4, 4: Simul et illud (*sine ulla mehercule ironia loquor*) tibi istius generis priores partes tribuo quam mihi.

²⁷³ *De oratore* II, 261: Invertuntur autem verba, ut Crassus, apud M. Perpernam iudicem pro Aculeone quom diceret, aderat contra Aculeonem Gratidiano L. Aelius Lamia, deformis, ut nostis; qui quom interpellaret odiose: “Audiamus, inquit (Crassus), pulchellum puerum”. Quom esset adrisum: “Non potui mihi, inquit Lamia, formam ipse fingere; ingenium potui”. Tum hic: “Audiamus, inquit, disertum”. Multo etiam adrisum est vehementius.

²⁷⁴ Lásd: *In Verrem* IV, 57, 127 (skk.): atque haec Sappho sublata quantum desiderium sui relinquit, dici vix potest. Nam cum ipsa fuit egregie facta, tum epigramma Graecum pernobile incisum est in basi, quod iste eruditus homo et Graeculus (ti. Verres) qui haec subtiliter iudicat, qui solus intellegit, si unam litteram

azonosításához elengedhetetlen a szöveggörnyezet és a beszédshituáció megragadása, mert ezektől elvonatkoztatva „ugyanazon szavakkal dícsérhetünk meg egy megbízható szolgát vagy szidhatunk össze egy haszontalant”.²⁷⁵

1. 1. 2. A *Rhetorica ad Herennium*ban nem önálló trópusként találkozunk az iróniával, a szerző az allegóriával együttesen tárgyalja, annak alfajaként, *permutatio* néven. A *permutatio* fogalma alatt pedig olyan beszédmodot értett a szerző, amelyben a gondolat (*sententia*) inkongruens annak nyelvi megformálásával (*verba*).²⁷⁶ A görög TRYPHÓN viszont már részletesen írt az iróniáról, olvasatában ez a trópus a képmutatás, a színlelés attitűdjének nyelvi megvalósulása.²⁷⁷ Az Odüsszeiából vett példán magyarázza (XVII, 397-98), mit ért irónián. Télemakhosz, mikor anyja legtolakodóbb kérőjéhez fordul, így szól: Ἀντίνο' ἧ μὲν καλὰ πατήρ ὧς κήδεαι υἱός. Annak ismeretében, hogy ez a mondat milyen szituációban hangzik el, már nem interpretálható Antinoosz dicséreteként, a befogadó nem hiheti, hogy Télemakhosz igazat mond, amikor Antinooszt, mint gondviselő atyját szólítja meg. Másik példájában (Euripidész: Médeia, 509) Médeia így szól férjéhez: τοιγάρ με πολλαῖς μακαρίαν ἂν Ἑλλάδα ἔθρηκας ἀντι τῶνδε. A Médeiát eláruló Jászónról a befogadó ekkorra már pontosan tudja, hogy nem tette boldoggá feleségét, aki mindent feláldozva követte őt Korinthoszba. Tryphón definíciója világosan elhatárolja az iróniát attól a beszédmodtól, amikor a beszélő egy dologra a vele ellentétes dolog nevével utal, de célja nem a színlelés, a hallgatóság megtévesztése. Ez a beszédmod a görög retorikai irodalomban apofázis néven szerepel, és felbukkan a későbbi retorikai irodalomban is, mint az iróniából eredő nyelvi kép.

1. 1. 3. QUINTILIANUS a görög elnevezést az *illusio* kifejezéssel fordítja, a cicerói szóhasználat (*dissimulatio*) szerinte nem tükrözi ennek az alakzatnak a lényegét.²⁷⁸ Választását azzal indokolja, hogy a *simulatio* révén a beszélő egy konkrét érzelmet próbál elhítenni a hallgatóságával, a *dissimulatio*ban viszont a beszélő azt tettet, hogy nem érti, amit mondanak neki.²⁷⁹ Az allegóriából származtatja az iróniát, mert, mint meg-

Graecam scisset, certa una sustulisset. Nunc enim, quod scriptum est in basi, declarat, quid fuerit, et id ablatum dicat.

²⁷⁵ *De oratore* II, 248: velut isdem verbis et laudare frugi servum possimus et si est nequam, iocari.

²⁷⁶ *Rhetorica ad Herennium* IV, 34, 46: permutatio est oratio aliud verbis, aliud sententia demonstrans.

²⁷⁷ *Περὶ τρόπων* 205, 2: εἰρωνεία ἐστὶ λόγος διὰ τοῦ ἐναντίου τὸ ἐναντίον μετὰ τινοσ ἠθικῆς ὑποκρίσεως δηλῶν

²⁷⁸ *Inst. Oratoria* IX, 2, 44: Εἰρωνείαν inveni qui dissimulationem vocarent; quo nomine quia parum totius huius figurae vires videntur ostendi, nimirum sicut in plerisque erimus Graeca appellatione contenti.

²⁷⁹ *Inst. Oratoria* VI, 3, 85: [...] sed simulatio est certam opinionem animi sui imitantis, dissimulatio aliena se parum intelligere fingentis. Lásd még: IX, 2, 46: cum etiam vita universa ironiam habere videatur, qualis est visa Socratis, nam ideo est εἰρων, agens imperitum et admirationem aliorum tamquam sapientium.

jegyzi, mindkét trópus lényege, hogy a beszélő mást mond, mint amit gondol.²⁸⁰ A két trópus csak annyiban tér el egymástól, hogy az allegória mindennél jobban felerősíti a forrás- és a céltartomány összekapcsolódását, és így a szöveg szintjén jelen lévő jelentést a benne foglalt (implicit) jelentés nem oltja ki. Az iróniában a beszélő által használt szavak az elsődleges jelentésükkel ellenkező értelmet fejeznek ki. Ezt vagy a beszéd hangneme, vagy a beszélő személye vagy a beszéd tárgyának természete sugallja a befogadónak. Ha a felsoroltak közül valamelyik nincs összhangban a beszéd szövegével, akkor nyilvánvalóvá válik a szöveg és a beszélő szándéka közötti inkongruencia. Ilyen például, amikor a beszélő a dicséret szófordulataival ócsárolja beszéde tárgyát, vagy korholást színlelve dicséri.²⁸¹ Ez utóbbi attitűd, a színlelés szerepel ISIDORUSnál, mint az irónia legjellemzőbb momentuma, innen a latin elnevezés is: *simulatio*. A beszélő ugyanis – mint ISIDORUS írja – mást mond, mint amit valójában szándékozik tenni,²⁸² de ezzel nem a hallgatóságot akarja félrevezetni. A QUINTILIANUSnál felsorolt tényezők: a beszéd tárgyának és a beszélőnek a viszonya, a beszéd hangneme felfedik, hogy a beszélő felvett attitűdje és a mondanivaló között milyen éles az ellentét. DONATUS *Ars Minor*jában az irónia a barbarizmus egyik lehetőségeként jelenik meg, mint olyan beszédmód, amelyben a beszélő egyes dolgokra a velük ellentétes dolgok nevével utal.²⁸³

1. 1. 4. A klasszikus definíciókat áttekintve elmondható, hogy az iróniát már az ókorban „pragmatikai” aspektusból próbálták meg definiálni, és négy alapvető szövegalakotói magatartásra, szándéokra vezették vissza. E beszélői szándékok és az irónia leggyakoribb előfordulásai alapján az ókori meghatározások négy megközelítést képviselnek (ENGELER 1980: 55):

Az irónia aspektusai:

- Az irónia egyrészt *simulatio*, amikor a beszélő magatartása megtéveszti a befogadót, mert mást mond, mint amit gondol

²⁸⁰ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 44: At ἀλληγορία, quam inversionem interpretantur, aut aliud verbis, aliud sensu ostendit, aut etiam interim contrarium.

²⁸¹ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 54-56: In eo vero genere quo contraria ostenduntur ironia est (inclusionem vocant): quae aut pronuntiatione intellegitur aut persona aut rei natura; nam si qua earum verbis dissentit, apparet diversam esse orationi voluntatem. Quamquam in plurimis id tropis accidit, ut intersit quid de quoquo dicatur, quia quod dicitur alibi verum est. Et laudis autem simulatione detrahere et vituperationis laudare concessum est: "quod C. Verres, praetor urbanus, homo sanctus et diligens, subsortitionem eius in codice non haberet". Et contra: "oratores visi sumus et populo imposuimus". Aliquando cum inrisu quodam contraria dicuntur iis quae intellegi volunt, quale est in Clodium: "integritas tua te purgavit, mihi crede, pudor eripuit, vita ante acta servavit".

²⁸² *Etymologiae* II, 21, 41: ironia est, cum per simulationem diversum quam dicit intellegi cupit.

²⁸³ *Ars minor* IV, 401: ironia est tropus per contrarium quod conatur ostendens

- A cicerói és quintilianusi definíció értelmében az irónia *dissimulatio*, a műveletével élő beszélő pontosan az ellentettjét mondja annak, amit gondol, vagy azt tettet, hogy nem érti, amit neki mondanak²⁸⁴
- Az irónia dícséretként hangzó feddés vagy feddésként hangzó dicséret,²⁸⁵ csak a kontextus és a beszédszituáció világít rá, hogy mi is a beszélő szándéka
- Az irónia a verbális humor forrása és eszköze,²⁸⁶ ilyenformán közeli rokon trópusai a litotes és a meiosis, ill. a klasszikus humoralakzatok

1. 2. Az irónia definíciói a XVI. századi retorikákban

1. 2. 1. SUSENBROTUS, mikor *illusion*nak nevezi az iróniát, a quintilianusi „mást mondunk, mint amit gondolunk”- meghatározásra reflektál.²⁸⁷ PUTTENHAM a görög kifejezés helyett a *drye mock* kifejezést ajánlja, minthogy az irónia elsődleges célja a nevettezés, a tréfálkozás olykor mások rovására.²⁸⁸ Maga az elnevezés egyúttal megelőlegezi azt is, hogy az iróniához hasonló művelettel további formációk jöhetnek létre (szarkazmus, asteismus, micterismus, antifrázis, charientismus), aszerint, hogy a beszéd tárgyát a beszélő milyen mértékben és milyen eszközökkel teszi nevetségessé.

1. 2. 2. Míg az angol szerzők az iróniát elsősorban humorforrásként értelmezik, és számos változatát különböztetik meg, MELANCHTHON a *Rhetorica ad Herennium* gyakorlatát követve az allegória egyik változatának tekinti. A *dissimulatio* megnevezést javasolja a görög terminus helyett, mert szerinte az irónia lényege, hogy beszéd tárgyát a beszélő a látszattal ellentétes színben állítja be. Előrebocsátja, hogy ez a trópus nem annyira a szabályokból, mint a hétköznapi nyelvhasználatból ismerhető meg. Nehezen tipizálható formáció – folytatja Melanchthon a definíciót – mert annyiféle típusa van, ahányféle atti-

²⁸⁴ *De oratore* III, 53, 203 és *Inst. Oratoria* IX, 1, 29: illa... alia dicentis ac significantis dissimulatio

²⁸⁵ *De oratore* II, 248

²⁸⁶ *Inst. Oratoria* VI, 3, 71: Stulta reprehendere facillimum est, nem per se sunt ridicula, sed rem urbanam facit aliqua ex nobis adiectio.

²⁸⁷ Illusio, est quae uno aut pluribus verbis contrarium ostendit quod dicitur: *ironia quidem mihi dissimulatio fertur / ironia quaedam multis illusio habetur / quum sermo ostendit recto contraria sensu*. Haec aut rei natura, aut risu, sive pronuntiatione, aut persona significatur: nec difficulter ex orationis circumstantiis eius ratio colligi potest (1550/1576: 14).

²⁸⁸ Ye doe likewise dissemble, when ye speake in derision or mocking & that may be many waies: as sometime in sport, sometime in earnest, and privily, and apertly, and pleasantly, and bitterly: but first by the figure *Ironia*, which we call *drye mock* (1589: 157).

tűdje lehet a szövegalkotónak, és ezért a lehető legváltozatosabb szövegtípusokban fordulhat elő (MELANCHTHON 1529/2000: 72 és 1532: 41).²⁸⁹

1. 2. 3. LATOMUS Quintilianus irónia-definícióját egészíti ki. Véleménye szerint nemcsak a beszélő intonációja és a beszéd tárgyához való viszonya, hanem egyéb tényezők, azaz a beszédszituáció összetevői (*circumstantia*) is szerepet játszanak az irónia felismerésében és dekódolásában. Az iróniát mindemellett a verbális humor elsődleges forrásaként értékeli, származtatott alakzataiként is a nevetés alakzatai néven ismeretes formációkat jelöli meg.²⁹⁰

1. 3. Az irónia Ramée és társai megfogalmazásában

1. 3. 1. Az irónia nem más, mint a színlelés trópusa – kezdi a vonatkozó fejezetet TALON – ugyanis az irónia révén a beszélő valójában nem azt gondolja, amit mond (*Latini simulationem, dissimulationem vel illusionem vocant: quia aliud quam quod dicit, intelligi vult.* 1549: 10). FOUQUELIN úgy fogalmazza meg az irónia lényegét, hogy a szövegben néhány szó vagy szófüzés jelentését a beszélő „elbirtokolja”, hogy ezáltal épp az ellenkezőjét állítsa annak, amit valójában gondol: *Ironie, c'est quand par le contraire le contraire est entendu: c'est-à-dire quand on usurpe quelque mot, le contraire duquel nous voulons signifier* (1555/1990: 330). Francia megfelelője ennek az elnevezésnek a *dissimulation*, illetve a *simulation*. Mint a klasszikus antikvitás irónia-elméleteinek áttekintéséből is kitűnik, a *simulatio* és a *dissimulatio* két különböző szövegalkotói magatartásformát jelent. A Cicerót és Quintilianust ismerő korabeli olvasóközönség nyilván tisztában volt e két kifejezés jelentésével, emiatt a szerzők nem bocsátkoznak részletesebb magyarázatokba.

1. 3. 2. RAMÉE az iróniát olyan jelentésváltozás révén létrejövő nyelvi-retorikai jelenségként látta, amelyben a beszélő egy dologra vagy tényállásra a vele ellentétes dolog vagy tényállás nevével utal: *ex oppositis ad opposita* (1578: 296). *Ironia est tropus a contrario ad contrarium* – TALON a későbbi művében megadja az elnevezés etimológiáját is. Az εἴρων görög szóból származtatja, amelynek jelentése: megtévesztő, becsapó, színlelő (*illusor, simulator, dissimulator, irrisor*), így az irónia tulajdonképpen a megtévesz-

²⁸⁹ *Εἰρωνεία*, quae est dissimulatio quaedam, cum id quod re ipsa detrahimus, prolixè concedimus in speciem, ut “Verres homo sanctus et diligens”. Magna est autem varietas ironiarum, quae melius ex quotidianae vitae consuetudine, quam ex praeceptis cognosci possunt. Interdum admiratio, interdum quaerela, alicubi deprecatio, alicubi contemptus: ut quid est veritas? Denique varii affectus ac gestus adhibentur ad ironiam (1532: 41). A két szövegvariáns szóról-szóra ugyanazt a meghatározást közli az iróniáról.

²⁹⁰ *Ironia*, id est *illusio*, quae non tamen ex verbis quam pronuntiatione vel persona vel rei natura vel circumstantiis intelligitur (1527).

tés, a kétértelműség és a színlelés trópusa. Mindezek mellett a humor egyik lehetséges forrása és eszköze is (TALON 1572: 16). A taloni definícióban szereplő *contrarium*nak, azaz ellentétnek Ramée hatására Talon is két típusát különíti el: abszolút és relatív ellentéteket különböztet meg. A hagyományos értelmezésben abszolút/kizáró ellentétnek számít a gazdag-szegény, jó-rossz ellentétpár, míg a fél-egész, apa-fiú típusú párok csak relatív/megengedő ellentétnek minősülnek (KNOX 1989: 21). TALON megfogalmazásában két alapvető ellentétes viszony létezik. Ezek egyike az *ironia ex affirmantibus contrariis*, amikor a beszélő egy dolgot vagy tényállást annak relatív ellentettjével nevez meg, vagyis nincs kizáró ellentétes viszony a két dolog vagy tényállás között. A másik esetben, amelyet *ironia ex negantibus contrariis*nek neveznek, a beszélő egy dologra vagy tényállásra abszolút ellentettjének nevével utal (TALON 1573: 8-9).

2. Trópus-e az irónia?

2. 1. 1. A *Rhetorica ad Herennium*ban az irónia még nem számít önálló trópusnak, a szerző még az allegória egyik válfajának tekinti, és nem is tárgyalta külön. QUINTILIANUS szintén az allegóriából vezette le az iróniát, de már önálló trópusként írt róla. Megjegyzi, hogy az allegóriával szemben ez a formáció az elvárhatóval éppen ellentétes értelmet fejez ki. Azt, hogy mikor beszélhetünk iróniáról, a beszéd hangneme, a beszélő személye vagy a beszéd tárgya teszi nyilvánvalóvá. Legfőbb jellegzetessége tehát, hogy a szöveg és a beszélő szándéka között ellentét feszül. Trópus-e egyértelműen az irónia? Erre QUINTILIANUS nem ad egyértelmű választ. Felveti, hogy az irónia helyet kaphat mind a gondolatalakzatok, mind pedig a szóképek között, hiszen ennek a két kategóriának nagyon sok közös tulajdonsága van (LAUSBERG §585).²⁹¹ Szóképek az olyan szöveget tekintik, amely természetes és elsődleges jelentéséből átvivődik egy másik jelentésbe, míg az alakzatok lényege, hogy a beszéd eltér a hagyományos beszédmódtól.²⁹² A szóképek en-

²⁹¹ Die Unterscheidung der Wortfigur von der Gedankenfigur betrifft alle Tropen. Die Ironie neigt zur Gedankenfigur, da auch die in einem Wort ausgedrückte Ironie dem ganzen Satz oder Satzzusammenhang ihre Farbe aufzwingt.

²⁹² *Inst. Oratoria* IX, 1, 4-6: Quo magis signanda est utriusque rei differentia. Est igitur tropus sermo a naturali et principali significatione tralatus ad aliam ornandae orationis gratia, vel, ut plerique grammatici finiunt, dictio ab eo loco in quo propria est tralata in eum in quo propria non est: "figura", sicut nomine ipso patet, conformatio quaedam orationis remota a communi et primum se offerente ratione. Quare in tropis ponuntur verba alia pro aliis, ut in metaphorai, metonymiai, antonomasiai, metalempsei, synekdochei, katachresei, allegorai, plerumque hyperbolei: namque et rebus fit et verbis. Onomatopoiia fictio est nominis: ergo hoc quoque pro aliis ponitur, quibus usuri fuimus si illud non fingeremus. Periphrasis, etiam si frequenter et id ipsum in cuius locum adsumitur nomen complecti solet, utitur tamen pluribus pro uno. Epitheton, quoniam plerumque habet antonomasiae partem, coniunctione eius fit tropus. In hyperbato commutatio est ordinis, ideoque multi tropis hoc genus eximunt: transfert tamen verbum aut partem eius a suo loco in alienum.

nek alapján már világosan elhatárolhatók az alakzatoktól, de ennek ellenére az irónia besorolása már csak azért is problematikus, mert maga a művelet egy szónál nagyobb egységekre is kiterjedhet, a quintilianusi trópus-definíció szerint a szónál nagyobb terjedelmű jelentésváltozások már egyértelműen alakzatok. QUINTILIANUS az iróniát elsődlegesen trópusnak tekinti, de felveti, hogy akár gondolatalakzat is lehet, hiszen egészen hosszú szófüzésekre is kiterjedhet.²⁹³ Akár szövegszervező alakzat is lehet, az allegóriához hasonlóan.²⁹⁴

2. 1. 2. Az irónia kettős természete foglalkoztatta a középkori retorikusokat is. Közülük AUGUSTINUS próbálta meg kiküszöbölni a quintilianusi kettős besorolást. Az irónia fogalmán belül létrehoz egy alosztályt a csupán egy szónyi terjedelmű előfordulásoknak, az ún. antifrázisoknak. Egy szónyi terjedelmű iróniára, azaz antifrázisa BEDA a Bibliából hoz példát. Amikor Júdás a katonákkal megérkezik a Gecsemáné kertjébe, Jézus e szavakkal fordul hozzá: Barátom, miért jöttél? (Mt 26, 50). Az antifrázis terjedelme miatt a trópusok közé tartozik, míg a szófüzésnyi terjedelmű irónia már gondolatalakzat.²⁹⁵ DONATUS is egy szóba sűrített iróniaként fogta fel az antifrázist.²⁹⁶ ISIDORUS is igyekszik elkülöníteni az antifrázist az iróniától. Szerinte az irónia esetében a figurális jelentésre az intonáció hívja fel a befogadó figyelmét, az antifrázis esetében viszont nincs ilyen fogódzó: a szó megválasztása önmagában már elegendő, hogy a befogadó azonosíthassa az antifrázist.²⁹⁷ Az antifrázis fogalmát a középkori és reneszánsz retorikák kiterjesztik olyan jelenségekre is, amikor a beszélő azonos gyökre visszavezethető szavakat cserél fel (*bellum – bellus*), vagy egy törpét Atlasznak nevez.

²⁹³ *Inst. Oratoria* IX, 2, 44-45: Eironeian inveni qui dissimulationem vocaret: quo nomine quia parum totius huius figurae vires videntur ostendi, nimirum sicut in plerisque erimus Graeca appellatione contenti. Igitur eironeia quae est schema ab illa quae est tropos genere ipso nihil admodum distat (in utroque enim contrarium ei quod dicitur intellegendum est), species vero prudentius intuenti diversas esse facile est deprehendere: primum quod tropos apertior est et, quamquam aliud dicit ac sentit, non aliud tamen simulat: nam et omnia circa fere recta sunt, ut illud in Catilinam: "a quo repudiatum ad sodalem tuum, virum optimum, Metellum demigrasti"

²⁹⁴ *Inst. Oratoria* IX, 2, 46: Ergo etiam brevior est tropos. At in figura totius voluntatis fictio est, apparens magis quam confessa, ut illic verba sint verbis diversa, hic sensus sermonis et loci et tota interim causae conformatio, cum etiam vita universa ironiam habere videatur, qualis est visa Socratis (nam ideo dictus eiron, agens imperitum et admiratorem aliorum tamquam sapientium), ut, quem ad modum allegoriam facit continua metaphora, sic hoc schema faciat tropos ille contextus.

²⁹⁵ BEDA nemcsak a hatókör nagyságában különböztette meg az iróniát és az antifrázist. Szerinte az iróniát, az ironikus beszédmódot a befogadó csak a beszélő hangléjtéséből ismerheti fel. Az antifrázis azonosításához a befogadó további segítséget kap: antifrázis est unius verbi ironia, ut *amice, ad quid venisti?* Inter ironiam autem et antifrasin hoc distat, quod ironia pronuntiatione sola indicat quod intellegi vult, antifrasin vero non voce pronuntiantis significat contrarium, sed suis tantum verbis quorum est origo contraria.

²⁹⁶ *Grammatica Latina* IV, 402: „unius verbi ironia”. (D. KNOX kiemelése 1989: 162)

²⁹⁷ *Etymologiae* I, 4, 39

2. 2. 2. Bédával ellentétben a ramisták nem antifrázisokat különítettek el az irónia osztályán belül, hanem megkülönböztettek egyszerű és halmozott iróniát: *possunt autem ironiae multae coniungi* (RAMÉE 1578: 299 és TALON 1581: 17). Mint az általuk vizsgált nyelvi anyagból kitűnik, az irónia legtöbbször nem egyszerű, hanem halmozott (*continuée et multipliée*) formában fordul elő, ilyenformán RAMÉE és társai számára is felmerül a kérdés, hogy nem lenne-e helyesebb az iróniát átsorolni a gondolatalakzatok közé, hiszen eredetileg a trópusokat a művelet hatóköre alapján határozták meg. FOUQUELIN megjegyzi, hogy egyes retorikusok szerint egy trópus halmozása már automatikusan alakzatot eredményez (*et toutefois l'ornement de Rhétorique n'est point changé, en sorte que cette manière d'Ironie continuée doive être appelée figure, mais plutôt nous dirons que ce sont plusieurs Tropes continués, et non un seul*. FOUQUELIN 1555/1990: 332 és TALON 1549: 11: *Ironia figura vocari debeat, sed multi sunt tropi continuati et non tropus unus*).²⁹⁸ A ramista szóhasználat felfedi, hogy nem a quintilianusi szó- és gondolattrópus oppozíciót tekintik mérvadónak. A *continuée* és *multipliée* kifejezések egyértelműen tükrözik, hogy a szónál nagyobb terjedelmű iróniát nem egy óriásira növelt hatókörű műveletnek, hanem egy művelet ismétlésének fogták fel. A francia szövegváltozat szóhasználatával egyúttal új klasszifikáció lehetőségét veti fel. Az irónia ezért, hasonlóan az allegóriához, az egész szöveget átszövő, óriásira növelt trópus, amely egyúttal legfőbb szövegszervező erő is lehet, mint példázza a Fouquelin által idézett Du Bellay-költemény:

²⁹⁸ Hasonlóképpen vélekedik SANCTIUS is, szerinte is szerencsésebb halmozott trópusokat felvenni a rendszerbe, mint pusztán hatókör alapján megkülönböztetni és elválasztani két, azonos műveletből származtatható formációt: „Haec (ironia) aliquando multiplicatur, sed propterea non mutat genus, ut credit Quintilianus, qui hunc modum inter figuras sententiarum collocat, adducto etiam simili contra seipsum: *Quemadmodum* (inquit) *allegoriam facit continua metaphora, si hoc Schema faciat troporum ille contextus*. Itaque continuata ironia tropus est, non figura, nam tres quattuorve homines non aliud faciunt animalis genus quam unus, nec numero rerum genera, sed natura sunt distinguenda.” A szóhasználat azonban megvilágítja, hogy még a latin nyelven író szerzőknél sem egyértelmű, hogy egy, óriásira növelt hatókörű műveletként fogják fel a jelenséget – erre utal a *continua* ill. *perpetua* kifejezés – vagy egy művelet többszöri elvégzése (*multiplicatio*) révén jön létre a nyelvi kép.

*C'est une divine ruse
de bien forger une excuse
et en subtil artisan,
soit qu'on parle ou qu'on
chemine,
contrefaire bien la mine
d'un vieil singe courtisan.
C'est une louable envie,
à ceux qui toute leur vie
veulent demeurer oiseaux,
d'un nouveau ne faire compte,
et pour garder qu'il ne monte,
tirer l'échelle après eux.*

*C'est belle chose que d'être
des hommes appelé Maître,
et du vulgaire éloigné,
ne parlant qu'en voix d'Oracle,
épouvanter d'un miracle,
et d'un sourcil renfrongé [...]
C'est une heureuse poursuite,
être dix ans à la suite
d'un bénéfice empêtré,
et puis pour toute ressource
vider et procès et bourse
par un arrêt non châtré.*

A hosszú versben, amelynek csak néhány strófáját emeltem ki, Du Bellay korának jellegzetes magatartásformáit sorakoztatja fel, megjelenik a ravaszkodó udvaronc, a törtető, a botcsinálta filozófus, a pénze után futó élősdi. Mint Fouquelin megállapítja, az irónia elsődleges hordozója az anaforikusan ismétlődő dicséretetek: *divine ruse*, *louable envie*, *belle chose*, *heureuse poursuite* és az utánuk felvázolt attitűdök közötti ellentét.

2. 3. 1. Az irónia besorolásának problémáját kiküszöbölik az alakzat-trópus dichotómiát felülíró szerzők, mert az ő rendszerezési elvük a normához képest végbemennő változás jellegén nyugszik, így a művelet hatóköre nem számít releváns kategóriának. Ilyenformán kiküszöbölhető a halmozott trópus problémája is. PUTTENHAM az iróniát a jelentésváltozással létrejött alakzatok (*sensible figures*) közé veszi fel, amelyeknek közös ismérve, hogy a jelentésváltozás hatóköre kiterjedhet egész mondatokra vagy mondatnál nagyobb terjedelmű egységekre is.

3. Az irónia nyelvi specifikumai

3. 1. Az irónia nyelvi specifikumai a klasszikus retorikai hagyományban

3. 1. QUINTILIANUS irónia-magyarázatai szerint a beszélő által használt szavak az elsődleges jelentésükkel ellenkező értelmet fejezik ki. A beszéd hangneme vagy a beszélő személye vagy a beszéd tárgyának természete nincs összhangban a beszéd szövegével, és a befogadó számára is nyilvánvalóvá válik a szöveg és a beszélő szándéka közötti inkongruencia. Az irónia nyelvi specifikumait a ramisták egészen a quintilianusi gondolatmenetet követve írják le, a két elképzelés között nem fedezhetők fel lényeges különbségek, és a választott példák is megegyeznek.

3. 2. Az irónia nyelvi specifikumai a ramista retorikák szerint

3. 2. 1. Az irónia és rokon alakzatainak dekódolása nemritkán attól függ, a befogadó felismeri-e az illokúciós beszédaktust. Nagyon fontos észrevétel, hogy az irónia mint nyelvi jelenség lehet pusztán egy illokúciós aktus eredménye. Az indirekt közlést legegyszerűbb a sajátos kiejtésről felismerni ebben az esetben (*Percipitur autem ironia, vel rei, vel pronuntiationis, vel utriusque dissensione. Nam si altera, vel utraque dissentit a verbis, apparet voci mentem esse contrariam.* TALON 1572: 17 és FOUQUELIN 1555/1990: 330). A többi trópusától eltérően, az iróniát nehezebb észlelni, különösen írott szöveg esetében, amikor az intonáció nem mutathatja meg, hogy mi is valójában a beszélő szándéka:

*Vraiment et toi et ton gentil enfant
avez acquis un butin triomphant,
d'avoir tous deux, ô divinité haute!
Ainsi trompé une femme peu caute.*

Ebben a Du Bellay-féle Vergilius- és Ovidius-átköltésben (*Heroides VII*), amelyet Talon latin eredetiben közöl,²⁹⁹ a befogadó csak akkor tudja azonosítani az iróniát mint retorizált formációt, ha ismeri Dido és Aeneas történetét. Talonnál egy Cicero-idézet is szerepel: *Integritas tua te purgavit, mihi crede, pudor eripuit, vita anteacta servavit* (Cicero: In Clodium). A cicerói szövegrészlet implicit jelentését a P. Clodius Pulcher élettörténetét és Ciceróval való viszonyát nem ismerő befogadó nem képes megragadni.

3. 2. 2. A példákban szereplő nyelvi kép – az irónia – dekódolása ugyanis több tényező függvénye, mint már a ramisták által megfogalmazott, Quintilianus megfigyeléseinek nyugvó definíció is kimondja:

- A befogadó a trópus megfejtéséhez különféle fogódzókat kaphat, amelyek segítik a művelet felismerésében és a megnyilatkozás értelmezésében: az irónia esetében, mint a ramisták is kiemelik, ez legtöbbször a speciális intonáció;
- A kontextus hol nagyobb, hol kisebb mértékben implikálja a rejtett, figurális jelentést: a direkt beszédaktusok esetében kisebb mértékben, ilyenkor az implicit jelentés csak kiegészíti a szöveg szerinti, explicit jelentést, és megmarad a konnotáció szintjén; a „valódi” trópusok esetében az implicit jelentés a betű szerinti jelentés fölébe kerül (KERBRAT-ORECCHIONI 1994: 60). A

²⁹⁹ *Egregiam vero laudem et spolia ampla refertis / tuque puerque tuus: magnum et memorabile numen / una dolo divum, si femina victa duorum est.*

két jelentés között azonban nem minden trópusnál állapítható meg egyértelmű hierarchia, mint láthattuk a metafora, sőt a metonímia esetében.

- A betű szerinti jelentés, ha a konnotáció szintjén is, megőrződik.
- Az illokúciós aktusra visszavezethető irónia esetében mindenképpen számolnunk kell konvencionalizálódott formulákkal – a retorikai kérdések tökéletes példái az ún. indirekt konvencionális beszédaktusoknak; egyes illokúciós trópusok, ha különböző mértékben is, lexikalizálódtak, a standard nyelvhasználat részeivé váltak, vagy standardizációjuk folyamatban van.³⁰⁰ Ezek a konvencionalizálódott formulák ún. iróniaszignálökként funkcionálnak, azaz segítik a befogadót az irónia felismerésében és dekódolásában.

3. 2. 3. Az ovidiusi példa a dicséret konvencionalizálódott sémáját követi: a beszélő a betű szerinti értelem szintjén megdicsér egy személyt (szép dolog...), aki becsapott egy hiszékeny és naiv nőt: *vraiment toi et ton gentil enfant / avez acquis un butin triomphant*. Hasonlóképpen, a korábban idézett Du Bellay-vers is a dicséretnek álcázott feddés sémájára épül.

4. Az irónia pragmatikai aspektusai

4. 1. TALON Charles de Guise-nek ajánlott retorikájában a Catilina elleni 2. beszéd egyik részletét (11, 24), Catilina csapatainak leírását találjuk:

O bellum magnopere pertimescendum, cum hanc sit habiturus Catilina scortatorum cohortem praetoriam. Instruite nunc, Quirites, contra has tam praeclaras Catilinae copias vestra praesidia, vestrosque exercitus.

A magyarázat szerint a nyomatékos *pertimesco* igét és a *praeclarus* melléknevet használja ironikusan a beszélő (1549: 11). Ismerve a beszéd elhangzása idején (Kr. e. 63. nov. 9.) Rómában uralkodó viszonyokat, ti. Catilina ekkorra már megszágyenyülve elhagyta a várost, a befogadó sejtethi, hogy a szónok nem egy hatalmas, fenyegető veszélyre akarja felhívni szenátortársai figyelmét. A trópusok lényegéből következik, hogy a megnyilatkozásban, a *parole* szintjén egy olyan jelentést aktualizálnak, amely eltér a *langue* szintjén lévő jelentéstől; ez a *parole* szintjén aktualizált jelentés lesz az adott megnyilatkozás denotátuma. Ez az implicit, csak a kontextus révén megragadható jelentés a megnyilatkozás „valódi” jelentése: nem kell aggódnodok, polgárok, hiszen Catilina szedett-vedett csapatai nem jelentenek komoly veszélyt az államra.

³⁰⁰ KERBRAT-ORECCHIONI a trópusok pragmatikai aspektusainak vizsgálata során arra a következtetésre jut, hogy nemcsak a metaforák és metonímiák esetében beszélhetünk kiüresedett, konvencionalizálódott nyelvi képekről, hanem ez a jelenség kiterjeszhető más trópusokra is, többek között az iróniára (1994: 60-61).

4. 2. 1. A trópus azonosítása, mint már láthattuk a különböző nyelvi képek bemutatásánál, attól függ, a befogadó képes-e felfedezni az explicit és az implicit, aktualizált jelentés közötti különbséget (KERBRAT-ORECCHIONI 1994: 59).³⁰¹ Ha ez elmarad, a befogadó nem a figurális, hanem a betű szerinti jelentés értelmében fogja interpretálni a szöveget, a szövegalkotó nem éri el célját, az irónia hatástalan marad. A Catilina-beszédből kiemelt példa első pillantásra csak a római történelmet jól ismerő befogadó számára minősül iróniának: a korabeli olvasó számára mindenképpen ismert szövegrészletről van szó, ezért a kontextus felvázolásától a szerzők eltekinthettek.

4. 2. 2. A szemelvényben, amely a *genus demonstrativum* kívánalmainak megfelelően az aktuális politikai helyzetet vázolja fel és figyelmeztet a közelgő veszélyre, az ironikus beszédmódra a Catilina seregeit a *vituperatio* elvárásának megfelelő *scortatorum cohors*nak minősítő szófordulat és a – már a *laudatio* eszköztárához tartozó – *praeclara copia* kifejezés ellentéte hívja fel a befogadó figyelmét. Ez az ellentét egyfajta iróniaszignálként segíti a történelmet nem ismerő olvasót a szemelvény interpretálásában, azaz megvilágítja, hogy nem a hagyományos „harcba hívó” beszéddel van dolgunk, hiszen Catilina nem rendelkezik számottevő és jól felszerelt haderővel, a szónok pusztán élcelődik a bukott politikus és hívei kétségbeesett kapkodásán.

5. Az irónia tipológiája

5. 1. 1. A klasszikus retorikák irónia-leírásaira általánosan jellemző, hogy nem különítenek el kategóriákat az irónia fogalmán belül, viszont annál részletesebben írnak az irónia mechanizmusára visszavezethető alakzatokról, jóllehet a tradicionális irónia-definíciók is számos tipizálási lehetőséget foglalnak magukban.

5. 1. 2. A ramista retorikák az irónia típusait a bennfoglalt ellentét természetének függvényében alakították ki. ARISZTOTELÉSZ *Kategóriák*, illetve *Nikomakhoszi Etika* c. műve alapján négy ellentét-variációt állapítottak meg, ennek alapján RAMÉE a következő osztályokat vezeti be: *genus privantium*, *genus contradicentium*, *genus relatum*, *genus adversium*.³⁰² A két első a *dissimulatio*, a két utolsó variáns a *simulatio* lehetséges meg-

³⁰¹ L'identification d'un trope implique donc toujours la reconnaissance d'un décalage entre sens littéral et sens actualisé.

³⁰² Eth. Nic. 1127a 30 és *Kategóriák* 11b 17-36; Latin nyelven részletes bemutatásukat lásd: CICERO: *Topica* III, 47-49: „Contrariorum autem genera plura; unum eorum quae in eodem genere plurimum differunt, ut sapientia stultitia. Eodem autem genere dicuntur quibus propositis occurrunt tamquam e regione quaedam contraria, ut celeritatis tarditas, non debilitas. Ex quibus contrariis argumenta talia existunt: Si stultitiam fugimus, sapientiam sequamur, et bonitatem si malitiam. Haec quae ex eodem genere contraria sunt appellantur adversa. Sunt enim alia contraria, quae privantia licet appellemus Latine, Graeci appellant *stereitan*. Praeposito enim 'in' privatur verbum ea vi quam haberet si 'in' praepositum non fuisset, dignitas

nyilvánulási formái. Ebben a tipológiában sem nehéz felismerni a ramisták által sokszor erőltetett négyes felosztást, amelynek legfőbb hátránya, hogy a természetes nyelvek rendszerének képlékenységét, variabilitását nem képes tükrözni.

5. 1. 3. Ramée irónia-értelmezése, amely az ironikus beszédmód lényegét az implicit és az explicit jelentés közötti ellentétben látatja, az arisztotelészi ellentét-kategóriák logikáján nyugszik. Az irónián belül két főcsoportot állapít meg: a *simulatio (affirmans)* és a *dissimulatio (negans)* nyelvi megnyilvánulási formája. A simulatió nyugvó irónia-formációk kétfélék lehetnek: az explicit és az implicit jelentés között vagy viszonylagos (*relatum*), vagy kizáró ellentét (*adversium*) feszül. Arisztotelész nyomán viszonylagos ellentétnek azt tekinti, ha két dolog között egy viszonykategóriába tartozó ellentét van – Ramée példája az apa és fiú kifejezések ironikus felcserélése. Kizáró ellentétnek a ténylegesen ellentétes tulajdonságok számítanak, erre Ramée az *Aeneis*ből már idézett részletet hozza fel példaként: *Egregiam vero laudem et spolia ampla refertis*. Az idézetben szereplő melléknevek: *egregiam*, *ampla* ironikusan értendők, hiszen Dido épp Aeneas becstelenségét, hűtlenségét panaszolja fel. Arisztotelész ezt a kategóriát még további két részre osztotta, megkülönböztetett diszkrét és folytonos ellentéteket, de ez a két altípus már nem szerepel a ramista irónia-csoportosításban. A *dissimulatio*n belül két ellentét-típust találunk: ide tartoznak a hiány és birtoklás szembenállásai (*privantium*)³⁰³ és az ellentmondások (*contradicientium*).³⁰⁴ Az első szembenállási viszonyra példa, ha a beszélő egy vak, buta és szegény embert jó szeműnek, gazdagnak és kiválónak nevez, hiszen az ember természetéből adódóan képes e tulajdonságok birtoklására, de mégsem birtokolja. Ellentmondásos iróniának pedig azt a beszédet nevezi, amikor a beszélő úgy tesz, mintha nem azt akarná mondani, amit valójában állít.³⁰⁵

indignitas, humanitas inhumanitas, et cetera generis eiusdem, quorum tractatio est eadem quae superiorum quae adversa dixi. Nam alia quoque sunt contrariorum genera, velut ea quae cum aliquo conferuntur, ut duplum simplum, multa pauca, longum breve, maius minus. Sunt etiam illa valde contraria quae appellantur negantia; ea *apophatican* Graece, contraria aientibus: Si hoc est, illud non est. Quid enim opus exemplo est? Tantum intellegatur, in argumento quaerendo contrariis omnibus contraria non convenire.”

³⁰³ Arisztotelész ezt az ellentéttípust más művében is részletesen bemutatja, lásd: *Topika* 141a 11: *πᾶσα γὰρ στέρησις ἐστὶ τοῦ κατὰ φύσιν ὑπάρχοντος*; illetve 143b 34-35: *τυφλὸν γὰρ ἐστὶ τὸ μὴ ἔχον ὄψιν ὅτε πέφυκεν ἔχειν*.

³⁰⁴ A Kategóriákban ez a szembenállási viszony még az állítás és tagadás szembenállása néven szerepel, az ellentmondás elnevezés a Herméneutikában tűnik fel.

³⁰⁵ Arisztotelész az ellentmondás fogalmát úgy értelmezi, hogy ha a viszonyban szereplő két dolog vagy tényállás közül az egyik igaz, akkor a másik feltétlenül téves: Kategóriák 13b: *Ἄσα δὲ ὡς κατάφασις καὶ ἀντίκειται, φανερόν ὅτι κατ' οὐδένα τῶν εἰρημένων τρόπων ἀντίκειται ἐπὶ μόνων γὰρ τούτων ἀναγκαῖον αἰεὶ τὸ μὲν ἀληθὲς τὸ δὲ ψεῦδος αὐτῶν εἶναι*.

Ironia

EST TROPUS A DISSIDENTANEO AD DISSIDENTANTUM, SIMULATOR, ILLUSOR. HINC *ΕΙΡΩΝΕΙΑ*

SIMULATIO, ILLUSIO

Genera:		Usus:	Quomodo percipiatur:
Negati , quando e dissentanto negato significatur dissentaneum	Affirmati , quando e dissentaneo affirmato significatur	Valet enim tropus hic, cum ad caetera omnia, tum in primis ad iocandum: in <i>ειρωνεία</i> genere Socrates leporem et humanitate caeteris praestitit.	nimirum, vel rei; vel pronunciationis, vel utriusque dissensione. Nam si altera vel utraque dissentis a verbis, apparet voci mentem esse contrariam
Privantium: Ut si quis dicat de oculato, divite, splendido, Homo est (mihi crede) coecus, inops, obscurus	Contradicentium: Cum quis simulat se nolle dicere, quod dicit. Itaque proprie apellatur <i>ἀπόφρασις</i> id est, negatio, item <i>παράλειψις</i> praeteritio	Relatum: ut si pater molestiori filio dicat. Scilicet tu meus pater, ego tuus filius, ironia est e relatiis	
		Adversium: ut heus bone vir, curasti probe. Generis huius est illa simulatio, liberatus sum, respiravi, bene habet. "Egregiam vero laudem et spolia ampla refertis"	

14. ábra: az irónia típusai, használata és észlelése I. T. FREIGIUS nyomán

5. 1. 4. TALON műveiből hasonló tipológia rekonstruálható, azzal a különbséggel, hogy míg Ramée az irónia származtatott alakzatait, a praeteritiót és az apofázist a *dissimulatio* ellentmondáson nyugvó változataként fogja fel, Talon ezt a két formációt egy külön osztályba (*ex subiectis speciebus*) helyezi át. A Ramée által az iróniára is rendkívül következetesen alkalmazott *quadripartita ratio* Talon rendszerében nem érvényesül. Az irónia két hagyományosnak tekinthető változata, a *simulatio* és a *dissimulatio* mellett bevezet még egy variánst: az iróniához sorolja azokat az eseteket is (*disparati*), amikor egy hangalak két külön jelentéstartalmat hordozhat, ez az ún. enantioszeméma jelensége.

Ironia

IRONIA EST CUM UNIUS OPPOSITI SYMBOLUM AD ALTERUM OPPOSITUM SIGNIFICANDUM
MUTATUR

contrarii:

dissimulatione: quae est negatio rei quae est

simulatione: quae est affirmatio rei quae non est, est ex affirmantibus contrariis

disparati:
cum voce unius disparati significatur aliud

ex subiectis speciebus		ex contrariis negantibus		relatis	adversis
apophasis cum negamus nos aliquid dicere, quod tamen maxime interim dicimus	paraleipsis cum affirmamus nos ea praeterire quae interim	privantibus cum ex voce habi- tus privatio et vicissim	contradicientibus cum ex voce affirmati significatur negatum & vicissim	cum voce relati unius significatur alterum	cum voce adversis unius significatur alterum

15. ábra: az irónia típusai Talon értelmezésében, az arisztotelészi négy ellentét-típus felhasználásával
Forrás: OTTO CASSMANN: *Rhetoricae tropologiae precepta ex A. Thaleo methodica...* (1600)

5. 2. Az enantioszémia azonban – amelyre a görög és a latin számos példát kínál, nem tartozik automatikusan az irónia tárgykörébe. Ennek a jelenségnek az egyik tipikus példája az *obesus* melléknév, amely egyaránt jelenthet soványat vagy elhízottat, vagyis két ellentétes dolgot, de a szövegben a beszélő egyszerre csak az egyik jelentésben használja, és ez a jelenség nem szükségszerűen idézi fel a befogadóban a másik, ellentétes jelentést.

6. Az iróniából származtatott retorikai jelenségek

Az irónia származtatott jelenségeinek első rendszerszerű bemutatását Pseudo-Arisztotelész retorikájában találjuk,³⁰⁶ a római retorikusok közül QUINTILIANUS ismerteti részletesen az irónia mechanizmusán nyugvó nyelvi képeket és alakzatokat.³⁰⁷ Hagyományosan a verbális humor alakzatai tartoznak ide, de az iróniából származtatnak több gondolatalakzatot: a *praeteritiót*, *omissiót*, *occupatiót*, *negatiót* is. Ez utóbbiak esetében nincs konszenzus a szerzők között az elnevezéseket illetően, előfordul, hogy ugyanaz a jelenség más-más neveken kerül be az egyes retorikákba – mint láthatjuk ezt a *praeteritio* példáján is.

³⁰⁶ *Rhetorica ad Alexandrum* 1434a 17 és 1439 b14 (D. KNOX kiemelése 1989: 149)

³⁰⁷ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 57: Praeter haec usus est allegoriae ut tristia dicamus melioribus verbis urbanitatis gratia aut quaedam contrariis significemus aut at textum exta cocta numerabimus. Haec si quis ignorat quibus Graeci nominibus appellent, sarkasmon, asteismon, antiphrasin, paroimian dici sciat.

6. 1. praeteritio

6. 1. 1. Az irónia rokon vonásokat mutat a *praeteritio* (*prétérition*, *omissio*, *praetermissio*) alakzatával (ENGELER 1980: 25), amely a quintilianusi gondolatalakzatok egyike, tulajdonképpen nem más, mint annak a szándéknak a kinyilvánítása, hogy a beszélő valamely jelentéktelennek tűnő részt elhagy, hogy rátérhessen a fontosabb tárgyra, de ezzel a bejelentéssel mégis az elhallgatott részre tereli a figyelmet.³⁰⁸ Ilyen minőségében ez a formáció egyike a *detractió*val létrehozható gondolatalakzatoknak (SZABÓ – SZÖRÉNYI 1998: 160). A ramista retorikákban a *praeteritio* lényege, csakúgy, mint az irónia esetében, a beszélő szövege és a tényleges attitűdje közötti inkongruencia (*À cette manière de trope doit être référée la Prétérition, comme espèce de dissimulation, quand nous faisons semblant de ne vouloir dire, ce que toutefois nous disons.* FOUQUELIN 1555/1990: 332). RAMÉE és Talon két típusát nevezik meg a praeteritióknak, annak függvényében, hogy a beszélő állító vagy tagadó mondattal emeli ki a mondanivalója lényegét. Az első esetben szorosabb értelemben vett praeteritióról vagy παράλειψις-ről, míg a második esetben negatióról vagy ἀπόφασις-ről beszélünk (TALON 1581: 16-18 és 1573: 9-10). A praeteritio szemléltetésére FOUQUELIN Du Bellay-nek a francia nyelv védelmében írt röpiratát idézi:

Je ne parlerai ici de la temperie de l'air, fertilité de la terre, abondance de tous genres de fruits nécessaires pour l'aise et l'entretien de la vie humaine, et autres innumérables commodités que le Ciel plus prodigalement a élargi à la France: je ne conterai tant de grosses rivières, tant de belles forêts, tant de villes non moins opulentes que fortes et pourvues de toutes munitions de guerre: finalement je ne parlerai de tant de métiers, arts et sciences, qui florissent entre nous, comme la Musique, Peinture, Statuaire, Architecture, et autres non moins que jadis entre les Grecs et Romains. Et si pour trouver l'or et l'argent, le fer n'y viole point les sacrées entrailles de notre mère antique: si les gemmes, les odeurs et autres corruptions de la première générosité des hommes n'y sont point cherchées du marchand avare: aussi le Tigre enragé, la cruelle sémence des Lions, les herbes empoisonneresses, et tant d'autres pestes de la vie humaine en sont bien éloignées.

FOUQUELIN magyarázatai szerint a beszélő azzal, hogy bejelenti, nem kíván Franciaország természeti és szellemi kincseiről részletesen szólni – és közben nem felejt el, hogy fel is sorolja, mi mindenről nem fog beszélni a továbbiakban – valójában arra hívja fel a befogadó figyelmét, mi mindenben bővelkedik a francia nép.

³⁰⁸ *Inst. Oratoria* VI, 1, 63: lásd még IX, 2, 28: „Sed frequenter sub hac facie latet adulatio. Nam Cicero cum dicit pro Ligario: "suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex parte magna, nulla vi coactus consilio ac voluntate mea ad ea arma profectus sum quae erant sumpta contra te", non solum ad utilitatem Ligari respicit, sed magis laudare victoris clementiam non potest.” hasonlóan IX, 3, 24: alterum quod est ei figurae sententiarum quae apostrophe dicitur simile, sed non sensum mutat, verum formam eloquendi.

6. 2. Az apofázis és a paraleipszis

6. 2. 1. Az apofázis

6. 2. 1. A formáció elnevezései: *ἀπόφασις*, *apophasis*, *apophase*. A XVI. századi retorikai irodalomban több szerző is említi az apofázist, általában, mint az irónia egyik lehetséges variánsát. SCALIGER az álkérdés egyik alakzatának tartja, rokon alakzataként az *occupatiót* nevezi meg (SCALIGER 1561: 141). A ramisták közül az apofázist TALON retorikája említi meg a hyperbola tárgyalása során. Az apofázis szerinte olyan hyperbola, amikor a túlzások miatt a befogadó a szövegalkotó elvárásával ellentétes módon értelmezheti a beszédet – mint már láthattuk a hyperbolával foglalkozó fejezetben. CASSMANN Talon retorikája alapján írott művében az apofázist az irónia egyik változataként említi, az apofázis révén a beszélő kijelenti, hogy nem mondja, ezzel pedig ráirányítja a hallgatóság figyelmét a beszéde tárgyára: *cum negamus nos aliquid dicere, quod tamen maxime interim dicimus* (1600).

6. 2. 2. A paraleipszis

6. 2. 2. A paraleipszist a *praeteritio* egyik, az iróniából származtatott változataként értelmezi a ramista retorikai irodalom. Az elnevezés két görög szó összetétele: *παρὰ + λείπειν* [oldal + otthagyi], azt a beszédmodot jelöli, amikor a beszélő bejelenti, hogy egy dologról nem kíván beszélni, ezzel pedig magára a dologra tereli a hallgatósága figyelmét. Ezzel tulajdonképpen ugyanazt mondják, mint amit az apofázis definíciójában is olvashattunk – a két jelenség elkülönítése ugyanis nem egyértelmű a ramista retorikákban.

6. 3. Az antifrázis és az irónia szétválasztása

6. 3. 1. A hagyományozott retorikai anyag szerint a két formáció elkülönítése azon a naiv megállapításon nyugszik, hogy az irónia esetében az intonáció és a beszélő gesztusai vezetnek rá a befogadót a megnyilatkozás implicit jelentésére, az antifrázis esetében viszont csak a szóhasználatból következtethet a befogadó a rejtett jelentésre. Másképpen fogalmazva, az iróniában az intonáció révén változik meg a közlemény jelentése (*significatio*) és a jelentés hordozója (*affectus*) (SANCTIUS 1556/1573: 251). Az irónia másik fontos vonása, hogy a szöveg explicit értelme és – az intonáció, a kontextus, a beszédhelyzet, stb. által sugallt – rejtett értelem közötti ellentét a verbális humor egyik forrása és lehetősége.

6. 3. 2. Az antifrázisban a megjelenített dolog vagy tényállás természete és a rá utaló elnevezés között feszül ellentét – Beda már idézett evangéliumi példájában Jézus barátjá-

nak nevezi Júdást. Az intonáció nem játszik meghatározó szerepet a trópus azonosításában, a befogadó kizárólag a beszéd tárgyáról meglévő előzetes tudása, valamint a szövegkörnyezet alapján ismerheti fel. Az antifrázis nem eredményez humoros hatást, nem váltja ki a hallgatóság nevetését.

6. 3. 3. VOSSIUS retorikája az antifrázist az eufemizmussal állítja oppozícióba, szerinte az antifrázisban a beszélő egy dolgról vagy tényállásról rosszabbat, az eufemizmus révén pedig jobbat állít a valóságosnál (1616: 165-169). Ez a megközelítés már inkább indokolja az antifrázis külön formációként való tárgyalását, mint az iróniával való művellet hatóköre szerinti különbségtétel. Azonban mind az eufemizmus, mind az antifrázis az irónia műveletére vezethető vissza, hiszen lényegük a szöveg szerint sugallt tényállás és a valóság közötti inkongruencia.

6. 4. Litotes és meiosis – és ami a ramista retorikákból kimaradt

6. 4. 1. A litotes

6. 4. 1. LAUSBERG retorikai kézikönyvében a litotesnek nevezett trópuszt az irónia és az emfázis ötvözeteként írja le, mint fokozatosan kibontakozó iróniát. (§586)³⁰⁹ TRYPHÓN, aki antifrázisként nevezi ezt a jelenséget, az Iliászból hoz rá példát. A beszélő a kiváló (*ἄριστος*) melléknév helyett körülírást használ: nem volt hitvány az az akháj, aki megsebesítette Hektórt (*ἐπεὶ οὐ μιν ἀφαιρότατος βάλ' Ἀχαιῶν*; II. XV, 11), illetve, amikor Akhilleuszról jegyzi meg, hogy nem örült, amikor Talthübiosz és Eurübatész átadta neki Agamemnón üzenetét (*οὐδ' ἄρα τῷ γε ἰδὼν γήθησεν Ἀχιλλεύς* I, 330).³¹⁰ Szerinte a litotes (antifrázis) révén a beszélő egy személyről, dolgról vagy tényállásról a rá jellemző tulajdonság ellentettjének tagadásával tesz kijelentéseket: ha valami nem a legrosszabb (*ὁ κάκιστος*), akkor az azt jelenti: a legjobb (*ὁ ἄριστος*). A *Rhetorica ad Herennium* szerzője a litotest az *ethos* egyik lehetőségeként írja le, a beszélő ugyanis megnyerheti hallgatósága rokonszenvét, ha véleményét körülírásokba rejti.³¹¹ DONATUS retorikájában már litotes néven szerepel ez a trópus. A szerző megfogalmazása szerint litotesről akkor

³⁰⁹ Die Litotes ist eine periphrastische Kombination der Emphase und der Ironie: der in voluntas gemeinte superlativische Grad der Bedeutung wird durch die Negierung des Gegenteils umschrieben: „nicht klein“ für gemeintes „sehr groß“.

³¹⁰ *Περὶ τρόπων* 204, 4: ἀντίφρασις ἐστὶ λέξις διὰ τοῦ ἐναντίου ἢ παρακειμένον τὸ ἐναντίον παριστώσα χωρὶς ὑποκρίσεως · πρόσκειται δὲ χωρὶς ὑποκρίσεως διὰ τὴν εἰρωνεῖαν · διὰ μὲν τοῦ ἐναντίου τὸ ἐναντίον ἀντιφράζεται οὕτως · „ἐπεὶ οὐ μιν ἀφαιρότατος βάλ' Ἀχαιῶν“ ἀλλ' „ὁ ἄριστος“ δηλονότι · καὶ „ οὐδ' ἄρα τῷ γε ἰδὼν γήθησεν Ἀχιλλεύς“, ἀλλὰ „συνεχύθη καὶ ἔλυπθη“ · ἐνίοτε καὶ αὐτὸ προτίθεται τὸ ἐκ τοῦ ἐναντίου, οἷον „οὐ ὁ κάκιστος, ἀλλ' ὁ ἄριστος“.

³¹¹ *Rhet. ad Herennium* IV, 38, 50:

beszélünk, ha a beszélő szándékosan „alulértékel” egy dolgot, személyt vagy tényállást, ezáltal lényegében mást, jelen esetben jóval kevesebbet mond, mint amit gondol. Ha ugyanis a beszélő azt mondja, „nem volna ellenemre, ha híres lennék” valójában azt állítja „nagyon szeretnék némi hírnévre szert tenni”.³¹² A litotes a későbbi retorikai anyagban is szerepel, hol trópusként, hol gondolatalakzatként. SHERRY *extenuatio* néven említi, és olyan beszédmódként definiálja, amelyben a beszélő, hogy ne sértse a hallgatóság érzékenységét, a beszéd tárgyát kisebbnek, kevésbé jelentősnek mutatja be, mint amilyen a valóságban (1550: 61).³¹³ PUTTENHAM művében *moderatour* néven találjuk meg a litotest, mint az eufemizmus egyik lehetséges eszközét (1589: 195).

A ramista retorikák nem említik a litotest név szerint, de maga a jelenség megfeleltethető a *genus contradicentium* kritériumainak. Külön formációként való besorolását indokolhatta volna a ramista retorikusok rendszerezésre való törekvése. A rendszerbe a hyperbolával oppozícióba állítható jelenségként kerülhetett volna be: mindkét formáció a beszéd tárgyának minőségét vagy mennyiségét túlozza el. Míg a hyperbola művelete nagyobbak, a litotes kisebbnek láttatja a beszéd tárgyát a reálisnál.

6. 4. 2. A meiosis

6. 4. 2. A meiosist a retorika hagyományosan a litotesből származtatja, latin elnevezései: *extenuatio*, *detractio*, *diminutio* mind arra utalnak, hogy ez a nyelvi kép a beszéd tárgyát a valóságosnál kisebbnek láttatja. CICERÓNÁL *extenuatio* néven szerepel.³¹⁴ QUINTILIANUS *tapinosis*nak nevezi, és olyan beszédmódként definiálja, amely a beszéd tárgyának méltóságát vagy nagyságát kisebbíti.³¹⁵ A ramisták elsődleges forrászövegei a meiosist definíció szintjén nem választják el a litotestől, csak az elnevezésekben különbözik a két formáció.

³¹² *Ter. Hec. 775*: „non paenitet me famae” haec figura λιτότης dicitur: minus enim dicit quam significat; nam „non paenitet me famae” pro eo quod est „magnam fama cupide acquisierim” significat. (LAUSBERG kiemelése § 587)

³¹³ *Extenuatio*, the making lesse of a thyng to awayde arrogance

³¹⁴ *De Oratore* III, 53, 202

³¹⁵ *Inst. Oratoria* VIII, 3, 48: Deformitati proximum est humilitatis vitium (tapeinosin vocant), qua rei magnitudo vel dignitas minuitur, ut "saxea est verruca in summo montis vertice": cui natura contrarium sed errore par est parvis dare excedentia modum nomina, nisi cum ex industria risus inde captatur. Itaque nec parricidam "nequam" dixeris hominem nec deditum forte meretrici "nefarium", quia alterum parum, alterum nimium est.

6. 5. A verbális humor alakzatai

6. 5. 1. A humoralakzatok rendszere

6. 5. 1. A klasszikus hagyomány által megkülönböztetett humoralakzatokat: *charientismus*,³¹⁶ *mycterismus*, *diasurmus*, *chleuasmus*, *asteismus*, *epicertomesis*, *exuenthismus* már QUINTILIANUS is az irónia alfajaként tárgyalta. MELANCHTHON ide sorolja a mimézist, azaz mások beszédének, gesztusainak utánzását (1532: 42).³¹⁷ A humoralakzatok osztályában azonban akadnak olyan formációk, amelyek nem retorizáltak, nincs figurális jelentésük, illetve nem illokúciós beszédaktus eredményei. A XVI. századi retorikai irodalomban szerepelnek olyan jelenségek is, amelyek már semmiképpen sem sorolhatók a szigorú értelemben vett *elocutio* tárgykörébe. A humoralakzatok sok esetben csak annyiban tipizálhatók, hogy a beszélő milyen nyelven kívüli eszközökkel egészíti ki a mondanivalóját. Ilyen jelenség például a *mycterismus*, amelynek lényege, hogy a szöveg implicit jelentésére a beszélő orrcimpájának sajátos mozgásával hívja fel a hallgatósága figyelmét.³¹⁸

6. 5. 2. A szarkazmus – a nem nevetséges humoralakzat

6. 5. 2. A tradicionális retorikák szerint a beszélő akkor él a szarkazmus lehetőségével, amikor legyőzött ellenfelét kívánja nevetségessé tenni (MELANCHTHON 1529: 15).³¹⁹ SCALIGER az elnevezés etimológiáját is megadja: a *σάρξ*-gyökből származtatja, ami halott húst jelent, ezért a szarkazmus nem más, mint a győztes nevetése a legyőzött holtteste felett (1561: 141).³²⁰ Melanchthon és VOSSIUS evangéliumi példával illusztrálják ezt a jelenséget: *Si Filius Dei es, descende de cruce* (Mt 27, 40 és Mk 25, 29). ISIDORUS szarkazmus-értelmezése olyan alakzatként látatja ezt a formációt, amelyben a győztes nevetése nem felhőtlen, némi keserűséggel vegyül.³²¹ A szarkazmus számos rokon vonást mutat az iróniával: a legtöbb esetben csak a beszélő gesztusai vagy a beszéd intonációja vezeti rá a befogadót, hogy a megnyilatkozást az irónia értelmezési stratégiájával kell

³¹⁶ Rétorika 1405b 28-29:

³¹⁷ Vicina est ironiae *μίμησις*, cum alterius gestum representamus, aut recitamus verba.

³¹⁸ Lásd: LATOMUS (1542): „Mycterismus simulatus, nec tamen latens risus, qualis nasi suspensione fieri solet.” Illetve CARBONE (1595: 279): „Mycterismus, latine subsannatio, & narium corrugatio, est simulata quidem, sed non latens derisio, sive contemptio, quae magis gestu, quam verbis exprimitur: cum risu, vel narium contractione, aliove gestu, aliquem irridemus.”

³¹⁹ cum victor victum irridet

³²⁰ Scaliger etimológia-kísérlete a nápolyi grammatikus, Lucio SCOPPA értelmezésének átvétele: „Sarcasmos est plena odio, atque hostilis irrisio, non quacunquē, sed quae a capitali odio proficiscitur, dicta a sarx, sarcos id est caro quod qui ea utitur vitam petit illius, in quem invehitur.” (Scoppa 1508: 378, D. KNOX kiemelése) CASSIODORUS a szarkazmus kifejezést összetételnek tekinti: a *σάρξ* és a *μός* szavakból tevődik össze, és „húsba vágó” nevetést jelent: „Quae figura dicitur sarcasmos, quasi usque ad pulpas penetrans hostilis irrisio.” (CCL XCVIII 849)

³²¹ *Etymologiae* 37, 29: Sarcasmos est hostilis irrisio cum amaritudine.

interpretálnia. Mint DONATUS rámutat, a két formáció között a legnagyobb különbség a beszélő attitűdjéből fakad. Az irónia a nevetetés eszköze, míg a szarkazmussal élő beszélő durván élcelődik a beszéd tárgyának rovására.³²² SCALIGER inkább a két alakzat kategorikus szétválasztása mellett érvel (ibid.).³²³ A ramista retorikákba a szarkazmus nem került be, mert a Collège de Presles retorikusai elsősorban logikai úton, a jelentések közötti elentétek minősége alapján állapították meg az irónia alfajait.

7. Az irónia alakzattársításokban

Az irónia más alakzatokkal való kombinációinak a reneszánsz retorikaszerzők különösen nagy figyelmet szenteltek. Mivel már az antik szerzők is megemlítik, hogy az irónia mint nyelvi-retorikai jelenség sokféle szövegalkotói attitűddel társulhat, ezért kombinálható többféle gondolatalakzattal. Beszélhetünk ironikus kérdésalakzatokról, ironikus színezetű *exhortatió*ról, ironikus utasításokról (SUSENBROTUS 1550/1576: 15). SCALIGER retorikájában ezek a formációk a *permissio* és az *interrogatio* variánsaiként szerepelnek (1561: 141). Az irónia ezeken felül társulhat trópusokkal: allegóriával vagy metaforával, synecdochéval, metalepszissel, antitézissel (VOSSIUS 1616: 206-255). ERASMUS szerint az irónia az összes létező alakzattal és trópusal kombinálható.³²⁴ A ramista retorikák az irónia trópusokkal társított változatait mutatják be. Az iróniát bemutató fejezetekben csak két vele társítható nyelvi képet említenek: a metaforát és a katakrézist, a többi lehetséges kombináció leírását a társított trópusról szóló fejezetekben találjuk. Mivel a korábbi fejezetekben már szó esett ez utóbbi alakzattársításokról, a következőkben csak az irónia címszó alatt ismertetett variációkat kívánom bemutatni.

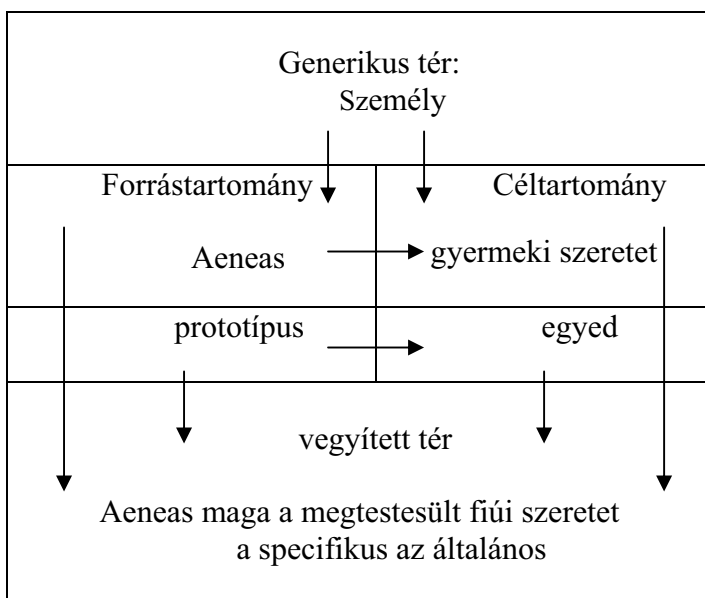
³²² *Ars minor* 98: „Distat inter hanc (figuram) et ironiam, quod per superiorem voluptuosa est, per inferiorem hostilis irrisio.” Hasonlóképpen vélekedik SUSENBROTUS is: „sarcasmus est plena odio atque hostilis irrisio, vel iocus cum amaritudine. So as the cat plaies with the mouse; the plaie of th cat is the death of the mouse.” (1550/1576: 15)

³²³ SCALIGER Vergilius Aeneiséből vett idézetekkel szemlélteti, hogyan különül el egymástól a szarkazmus és a *par excellence* irónia alakzata. Valamennyi példa csatajelenet, a nyeresre álló fél élcelődik a halálraszánt vesztesen. Az első példában Opis nimfa így szólítja meg a Camillát megölő Arrunsot: „Huc, periture, veni, capias ut digna Camillae / praemia. Tune etiam telis moriere Dianae?” XI 856-57; Ascanius visszafelesel a gúnyoló Remulusnak: I, verbis virtutem inlude superbis! / bis capti Phryges haec Rutulis responsa remittunt (IX 634-635); A harmadik példa Mezentius aristeiájának részlete, Mezentius és Oroses párviadala, amelyben a hős megsebesül, de kihúzza sebéből a dárdát, és fölényesen visszafordul ellenfelének (X 743-44): „Nunc morere! Ast de me divum pater atque hominum rex / viderit! Hoc dicens eduxit corpore telum.”

³²⁴ In summa per omnes pene figuras obambulat ironia (V 995). D. KNOX kiemelése

7. 1. Irónia és metafora

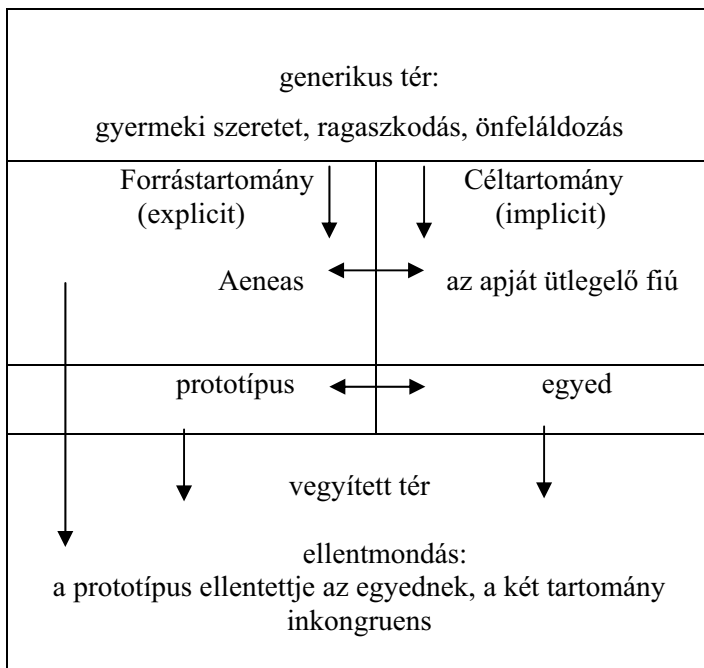
7. 1. Az irónia más retorikai jelenséggel való kombinációjáról elsőként a *Rhetorica ad Herennium* szerzője tesz említést.³²⁵ Metaforával összekapcsolt iróniaként interpretálja az olyan szófordulatokat, amikor a beszélő az atyját ütlegelő fiút Aeneasnak, a házasságtörő kéjencet Hippolytusnak nevezi. Ebben az olvasatban a megtestesült fiúi szeretet Aeneas nevével a beszélő egy olyan személyre utal, akinek a magatartása éppen az ellenkezője az aeneasi attitűdnek. A komplex nyelvi kép kiindulópontja maga a prototipikus metafora, amely a következőképpen épül fel:

16. ábra: prototipikus metafora

A prototipikus metaforával (Aeneas = szerető fiú) a szövegalkotó összekapcsolja az apját ütlegelő férfi képét, így az ábra a következőképpen módosul. A generikus térben a gyermeki szeretet, és annak jellegzetes megnyilvánulásai konceptualizálódnak: gondoskodás, tiszteletteljes bánásmód, önfeláldozás – vagyis mindaz, amellyel Vergilius jellemzi Aeneas viszonyát Anchiseshez. A forrástartományba megint csak Aeneas kerül, a céltartományban pedig az apját ütlegelő fiút találjuk. Azonban a prototípus és az egyed magatartása inkongruens, a forrástartomány és a céltartomány között ellentét feszül, amelyet a létrejövő *blending*, a vegyített tér sem old fel – így fonódik össze a metaforával az irónia művelete:

³²⁵ *Rhetorica ad Herennium* IV, 34, 46: in hoc [...], quod ex contrario sumitur, [...] per translationem argumento poterimus uti; ut si quem impium, qui patrem verberavit “Aenean” vocemus, intemperantem et adulterum “Hippolytum” nominemus.

17. ábra: prototipikus irónia

Mindezek mellett a befogadó csak akkor ismeri fel az iróniát, és képes pontosan de-kódolni a szövegalkotó által megfogalmazott üzenetet, ha ismeri Aeneas vagy Hippolytus történetét. Pontosabban: ha felismeri Aeneasban a gyermeki szeretet és ragaszkodás, Hippolytusban pedig a szüzi tisztaság prototípusát.

7. 2. Irónia és katakrézis

7. 2. TALON 1549-es retorikájában egy vergiliusi sorral szemlélteti a katakrézissel összekapcsolt iróniát: *magnoque irarum fluctuat aestu* (Aen. IV). A hozzáfűzött magyarázatok szerint a kulcsszó a *fluctuat* ige, amely elsődleges jelentése szerint nem emberi lényre jellemző cselekvést jelöl (*Fluctuare enim in aquis proprium est, et hinc ad humanam personam traductum*, TALON 1549: 12). Ugyanez a verssor szerepel példaként a metafora tipológiájának bemutatásánál. A latin nyelvű retorikákra általánosan jellemző ragaszkodás a hagyományos példákhoz itt is megfigyelhető, ebben az esetben a szerző még akkor sem választott új példát, amikor egy korábban nem ismertetett jelenséget (egy speciális alakzattársítást) kívánt szemléltetni. A magyarázatból nem deríthető ki egyértelműen, miért az irónia értelmezési stratégiáját igényli a verssor.

8. Következtetések az irónia tudománytörténetéből

8. 1. A klasszikus ókori retorikákban még igen sokféle jelentésben használt irónia kifejezést a késő antikvitás és az azt követő századok retorikáiban már csak annak a retorikai alakzatnak a megnevezésére használták, amelyben a beszélő mást mond, mint amit

gondol, és a közlemény explicit és implicit jelentése közötti ellentétre vagy a kontextusból derül fény, vagy akár maga a beszélő hívja fel valamilyen eszközzel a befogadó figyelmét.

English Summary

My PhD-dissertation proposes to analyse in detail the theories and possible taxonomies of tropes elaborated by a 16th century French linguist, Pierre de la Ramée, and his colleagues, Omer Talon and Antoine Fouquelin. From 1545 on, Ramée, one of the greatest innovators of rhetoric, led the rhetorical work at the Collège de Presles, which included working with Talon and Foquelin. These eminent linguists published their momentous rhetorical-poetical and logical works, both in French and Latin, from 1545 until 1562, when Talon's early death and Ramée's conversion to Protestantism put an end to their cooperation. My analysis is devoted to the works published during the period mentioned above.

Understanding tropes and non-tropes as results of mental processes is confronting long-debated questions in linguistic studies: how to distinguish tropes from non-tropes; how to explain and interpret tropes; and how to classify them. In the 16th century Ramist approach to rhetoric, reconsidering and rethinking ancient interpretations is central in finding answers to these questions. Contemporary researches (Ong 1958, Knox 1989, Goyet 1990, Magnien 1994) have appreciated Ramée's linguistic works for their original approach to their object and the specific fields of rhetoric studied in them. However, the specific conceptions of tropes and figures in these works equally deserve attention. Ramist rhetoric, a remarkable synthesis of Cicero's *De oratore* and Quintilian's *Institutio Oratoria*, involves Melanchthon's observations as well, and thus figures as a synthesis of ancient and contemporary works of European rhetoric. Nevertheless, Ramist rhetoric does not fail to produce its own particular results either.

The objectives of the present study are to investigate:

- How do Ramée and his companions classify a specific linguistic phenomenon in their system? Is the phenomenon considered as a trope or a figure; is it necessarily a trope, or are other classifications also possible? Are there any unclassifiable cases?
- What term do they choose to name a trope? If a newly coined term deviates from the traditional ways of naming, is it necessarily a better expression?

- What are the properties that determine a particular trope? Can we grasp the *differentia specifica* which identifies a given trope and distinguishes it from related formations?
- With regard to the 16th century knowledge of linguistics and communication, how can Ramée and his colleagues explain the mental processes which result in tropes? What motivations determine the creation of a given trope?
- Is it possible to attribute certain priorities to some tropes? Is there a hierarchy inherent in the system of tropes?
- Is there any secondary classification within the traditional system of tropes? What are the criteria which determine a given classification? From the point of view of modern and mainly cognitive linguistic approaches, is it necessary to retain the Ramist categorisation of tropes and figures?
- What effects do tropes produce? Are they inevitably mere ornaments of speech or do they play considerably more important roles?
- Can we consider their occurrence ‘typical’ in certain types of texts? Is there a definite borderline between the artistic and non-artistic application of tropes?
- Which rhetorical phenomena are the closest to the trope in question? What are the differences between a trope and its related formations? If their distinction shows theoretical problems, would it be more reasonable to treat them as one category?
- Is the system presented above to be completed; and if so, in what way?

Apart from the analysis mentioned above, in my dissertation I propose to re-consider the examples which the authors quote to explain the mechanism of the tropes. The analysis of these examples reveals the process of creating definitions (as well as the possible self-contradictions and faults inherent in them) and helps to find strategies of interpretation.

In order to analyse French (Ramist) taxonomies and conceptions of tropes in detail, their theoretical and linguistic frames need to be reconstructed. Such a reconstruction implies the investigation of ancient and Renaissance conceptions of tropes, which deeply influenced the tropic theories of the Collège de Presles. The richness of classical Greek and Latin rhetoric and their continuation in the works of humanist authors makes a detailed survey impossible within the range of my dissertation. Therefore I propose to provide only an overview of the most important conceptions which served as the basis of Ramée’s rhetoric. Such an overview is necessary for analysing and reinterpreting Ramist conceptions of tropes, as, according to Renaissance theories, the originality of any con-

ception is only to be grasped within the pattern of *imitatio*, that is, the imitation of the classics.

In my opinion, a thematic approach is the most adequate way to reveal the similarities, differences and contradictions involved in certain definitions; and to reveal the aspects that determine the analysis of a trope in question. For this reason I apply this conception in my dissertation. Apart from the advantages mentioned above, a thematic approach also shows the very flexibility of Ramist classification. The order of the chapters, arranged according to the degree of affinity of the tropes, and their frequency in everyday speech and poetry, more or less follows the Ramist method.

Every chapter ends with a brief recapitulation of the interpretations of the given trope, which surveys the clarity of that particular conception. A comparison of the results of the theoretical approach and the conclusions issued from the empirical analysis of examples—two basic aspects of descriptive analyses—produces the most important result of my dissertation. In every case, the results of the empirical analysis suggest that linguistic phenomena are not necessarily classified in a perfect correspondence with the criteria defining a given trope. Thus, besides prototypical formations, a great number of atypical cases should also be taken into consideration. The classification of these atypical formations depends only on the author's rhetoric and linguistic competence, which will result in different categorisations in almost every case. Moreover, certain tropes—like irony or allegory—surpass the frames of linguistic interpretation, and therefore are not to be typified merely by rhetorical methods. For the reasons mentioned, every chapter ends with a brief recapitulation of the definitions of the trope in question, which permits to demonstrate the unfixeness of the system and emphasizes the relevance of the problem.

The tropes presented in my dissertation have not been considered only as tropes in the long history of rhetoric. In my dissertation I take this into consideration. However, I propose to include all the formations classified as tropes in the Ramist rhetorical system, as well as the formations which, regarding the quoted examples, should have been classified as tropes. In my study I intend to treat these latter formations as tropes. I only mention the possibility of another classification (as figures) in those particular cases when Ramée and his disciples also emphasize the ambiguous nature of the given formation.

Whenever a statement comes into contradiction with the definition or with the sources, I offer a brief critique, aware of the fact that we cannot expect modern linguistic analysis from ancient and Renaissance authors. For that reason I present Greek, Latin and Renaissance literature only in a descriptive way, although not failing to emphasize those

statements which modern linguists consider significant as well. Nevertheless, the passages treating 16th century interpretations of tropes do offer a wide range of theories, with different conclusions. These latter conceptions need to be considered whenever their definitions are based on the primary sources also applied by Ramée and his disciples. On the other hand, the passages presenting the greatest Renaissance theories of tropes permit an implicit critique of the Ramist theory, too, and they demonstrate the ways in which Ramist conceptions surpass (or fall behind) 16th century European rhetoric.

Forrásszövegek

- ARISZTOTELÉSZ: Első Analitika. *Ἀναλυτικὰ πρότερα*. in: Arisztotelész: Organon. görögül és magyarul, szerkesztette, és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Szalai Sándor. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961
- ARISZTOTELÉSZ: *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*. Posterior Analytics. Translated by H. Tredennick. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press – W. Heinemann LTD, London, 1989
- ARISZTOTELÉSZ: Kategóriák. A szöveg forrásául szolgáló kiadás: Aristote: *Catégories*. (2001) éd. bilingue, texte établi et traduit par R. Bodéüs, Société d'Édition Les Belles Lettres, Paris
- ARISZTOTELÉSZ: *Metaphysica*. Ed. W. Christ, Teubner, Lipsiae
- ARISZTOTELÉSZ: Poétika. A szöveg forrásául szolgáló kiadás: *Περὶ ποιητικῆς*. Aristoteles: Poetik. (1934) ed. Walter de Gruyter & Co. Berlin und Leipzig
- ARISZTOTELÉSZ: Rétorika. A szöveg forrásául szolgáló kiadás: Aristote: *Rhétorique*. (1967) éd. bilingue, texte établi par M. Dufour, Société d'Édition *Les Belles Lettres*, Paris
- ARISZTOTELÉSZ: *Topica*. Liber de sophisticis elenchis. Ed. Strache, I. – Wallies, M. (1923), Teubner, Lipsiae
- AUGUSTINUS, AURELIANUS: *De consensu evangelistarum libri IV*. Nuova Biblioteca Agostiniana. in: Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia – Editio Latina. http://www.augustinus.it/latino/consenso_evangelisti/index.htm (2007)
- AUGUSTINUS, AURELIANUS: *De doctrina christiana*. Nuova Biblioteca Agostiniana. in: Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia – Editio Latina. http://www.augustinus.it/latino/dottrina_cristiana/index.htm (2007)
- AUGUSTINUS, AURELIANUS: *De Trinitate*. Nuova Biblioteca Agostiniana. in: Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia – Editio Latina. <http://www.augustinus.it/latino/trinita/index.htm> (2007)
- AUGUSTINUS, AURELIANUS: *De Genesi ad Litteram*. Nuova Biblioteca Agostiniana. in: Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia – Editio Latina. <http://www.augustinus.it/latino/genesi/index.htm> (2007)
- BEDA VENERABILIS: De figuris et tropis sanctae scripturae (*De schematibus et tropis*)
hivatkozik rá: Lausberg (1960)

- CARBONE, Lodovico (1595): *Divinus orator, vel de rhetorica divina libri septem*. Apud Societatem Minimam, Venetiis. Hivatkozik rá: D. KNOX (1989)
- CASSMANN, Otto (1600): *Rhetorica tropologiae... precepta ex A. Thaleo methodica*. E Collegio Musarum Paltheniano: Francofurti
- CICERO, MARCUS TULLIUS: *Brutus*. Ed. Henry Frowde. Oxford
- CICERO, MARCUS TULLIUS: *De finibus bonorum et malorum*. With an English translation by H. Rackham. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press – W. Heinemann LTD, London,
- CICERO, MARCUS TULLIUS: *De inventione*. A szöveg forrása: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/inventione.shtml> (2007)
- CICERO, MARCUS TULLIUS: *De oratore I-III*. Ed. Henry Frowde. Oxford
- CICERO, MARCUS TULLIUS: *Orator*. Ed. Henry Frowde. Oxford
- CICERO, MARCUS TULLIUS: *Partitiones oratoriae*. Ed. Henry Frowde. Oxford
- CICERO, MARCUS TULLIUS: *Topica*. Ed. Henry Frowde. Oxford
- DRESSER, Matthias (1606/2000): *Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis libri Quattuor*. In: *Retorikák a reformáció korából*. Szerk. Imre Mihály. Csokonai Kiadó, Debrecen
- DU BELLAY Joachim (2002): *La Deffence, et illustration de la langue françoise*. in: *Œuvres complètes I*. Sous la direction d'Olivier Millet, éd. Honoré Champion, Paris
- FOUQUELIN, Antoine (1555/1990): *La Rhétorique française à très illustre princesse Marie, Reine d'Écosse*. In: *Traité de poétique et de rhétorique de la Renaissance*, introduction, notices et notes par M. Simonin. Paris
- FREIGIUS, Johannes Thomas (1557): *P. Rami, professio regia, hoc est septem artes liberales... per ipsum Parisiis... propositione & per I. Th. Freigium per tabulas perpetuas... relatae* per S. Henricpetri: Basileae.
- ISIDORUS HISPALENSIS: *Isidori Hispalensi Etymologiarum sive Originum libri XX*. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford
- LATOMUS, Bartholomaeus (1527/1986): *Summa totius rationis disserendi uno eodemque corpore et dialecticas et rhetoricas partes complectens*. Repr. de l'édition de Cologne, Oxford
- MELANCHTHON, Philip (1529): *Institutiones rhetoricae longe aliter tractatae quam antea*. François Regnault, Paris
- MELANCHTHON, Philip (1532): *Elementorum rhetorices libri duo*. Simon Colin, Paris
- PEACHAM, Henry (1571/1996): *The Garden of Eloquence*. B. M Koll, Frankfurt

- PELETIER DE MANS, Jacques (1555/1990): *Art poétique françoys*. in: *Traité de poétique et de rhétorique de la Renaissance*, introduction, notices et notes par M. Simonin. Paris
- PLATÓN: *Kratylos*. Ed. Hermann C. F.–Wohlrab M. (1894), Teubner, Lipsiae
- PLATÓN: *ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ* (Convivium). Ed. C. F. Hermann (1895), Teubner, Lipsiae
- PSEUDO-LONGINOS (1965): *A fenségröl*. Görögül és magyarul, ford. Nagy Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest
- PUTTENHAM, George (1589): *The Arte of English Poesie*. The Third Booke of Ornament. R. Field, London
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS: *Institutio Oratoria*. Institutionis Oratoriae Libri XII ed. Teubner, Lipsiae
- RAMÉE, Pierre (1547/1581): *Rhetoricae distinctiones in Quintilianum*. in: *P. Rami scholarum rhetoricarum, seu quaestionum brutinarum in Oratorem Ciceronis, Lib. XX*. Ed. A. Wechel, Frankfurt
- RAMÉE, Pierre (1547/1549): *Petri Rami Veromandui Brutinae Quaestiones ad Henricum Valesium Francia Regem*. M. David, Paris
- RAMÉE, Pierre (1557/1580): *Ciceronianus*. Ed. Wechel, Frankfurt
- RAMÉE, Pierre (1578): *Scholae in liberales artes*. Per E. Episcopium & Nicolai fratris haeredes: Basileae.
- RAMÉE, Pierre (1618/2000): *De imitatione – in ciceroniano*. In: *Retorikák a reformáció korából*. Szerk. Imre Mihály. A szöveg forrásául szolgáló antológia: *Des. Erasmi Roterod. Dialogus, cui titulus, Ciceronianus, sive De optimo genere dicendi: Cui honorarii arbitri adjuncti Petr. Ramus, Joach. Camerarius, Joh. Sturmus de Imitat. Edente et notis illustrante Meliore Adamo Silesio*. pp. 170-197. Csokonai Kiadó, Debrecen
- Rhetorica ad C. Herennium*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SANCTIUS, Franciscus (1556/1573): *De arte dicendi liber unus*. Ed. Gastius, Salamanca
- SCALIGER, Iulius Caesar (1561): *Poetices libri septem ad Sylvium filium Iulii Caesaris Scaligeri*. A. Vicentium, Lyon
- SENECA, LUCIVS ANNAEVS: *De beneficiis*. ed. M. Charpentier - F. Lemaistre, Garnier, Paris, 1860
- SHERRY, Richard (1550): *A treatise of schemes and tropes*. London

- SUSENBROTUS, Iohannes (1540/1576): *Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetoricorum ad auctores tum prophanos tum sacros intelligendos.*
Ed. John Kingston, London
- TALON, Omer (1549/1581): *Rhetorica, ad Carolum Lotharingum Cardinalem Guisianum.*
Ed. Mathieu David, Rheims
- TALON, Omer (1572): *Audomari Talæi rhetorica, e P. Rami regii professoris praelectionibus observata.* Ed. A. Wechel, Paris
- TALON, Omer (1573): *Rhetoricae libri duo, P. Rami praelectionibus illustrati.* Per E. Episcopium & Nicolai fratris haeredes: Basileae.
- TRYPHON: *Περὶ τρόπων.* In: *Rhetores Graeci, I-III*, Leonard Spengel, ed. Teubner, Lipsiae
- VOSSIUS, Gerardus Johannes (1606/1729): *Rhetorica contracta Praeceptis magis necessariis, et Exemplis, ex Opere eiusdem, cum Partitionum tum institutionum oratorium, desumptis aucta, ac Scholiis illustrate.* Samuel Pap Telegdi, Claudiopolus
- VOSSIUS, Gerardus Johannes (1616): *Oratorianum institutionum libri sex.* Editio tertia. Vol. 2. Ex chalcographia F. Hartmanni, Bibliopolae in Academia Viadrina

Felhasznált irodalom

- ADAMIK T. (1998): *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Seneca, Budapest
- ADAMIK T. (2004): Az alakzatok és a szóképek foglamáról és osztályozásáról. in: *A szónoki beszéd kidolgozása. A régi-új retorika*. Trezor Kiadó, Budapest
- ADAMIK T. (2005): A szóképek rendszere az antik retorikában. in: *Régi-új retorika 2005*, Trezor Könyvkiadó, Budapest
- ADAMIK T.–ADAMIKNÉ JÁSZÓ A.–ACZÉL P. (2004): *Retorika*. Osiris, Budapest
- ALBRECHT, M. VON (2003): *A római irodalom története*. Balassi Kiadó, Budapest
- ATTARDO, S. (2002): Cognitive Stylistics of Humorous Texts. in: *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Eds. Elena Semino and Jonathan Culpeper. Lancaster University. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- BARNES. J. (1995): Rhetoric and Poetics. in: *The Cambridge Companion to Aristotle*. Cambridge University Press, Cambridge
- BARWICK, K. (1957): *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik* (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse, Bd. 49, H.3), Akademie-Verlag, Berlin. Hivatkozik rá: ADAMIK T. (2005): A szóképek rendszere az antik retorikában. in: *Régi-új retorika 2005*, Trezor Könyvkiadó, Budapest
- BEHLER, E. (1998): Ironie. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 4. Max Niemeyer, Tübingen
- BENCZE L. (2005): A szóképek és az alakzatok szemiotikai megközelítése. in: *Régi-új retorika 2005*, Trezor Könyvkiadó, Budapest
- BOLONYAI G. (1993): *Trópus* in: Világirodalmi Lexikon 15, szerk. Király István, Akadémiai Kiadó, Budapest
- BONHOMME, M. (2005): *Pragmatique des figures du discours*. Éd. Honoré Champion, Paris
- BRANCA-ROSOFF, S.–ZINSMAIER, A. M. (1998): Hypallage. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 4. 106-110. Max Niemeyer, Tübingen
- BUREAU, B. (1996): Littera: sens et signification chez Ambroise, Augustin et Cassiodore. in: *Lingua Latina. Conceptions latines du sens et de la signification*. Presse de l'Université Paris-Sorbonne, Paris
- BURKHARDT, A. (2001): Metalepsis. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 5. 1087-1099. Max Niemeyer, Tübingen

- BURTON, G. O. (1996-2003): *A retorika erdeje (Silva Rhetoricae)*.
<http://humanities.byu.edu/rhetorics/silva.htm>
- CALBOLI, G. (1969): Introduzione. in: *Cornifici Rhetorica ad Herennium*. Introduzione, testo critico, commento a cura di Gualtiero Calboli, 50-54, Bologna
- CALBOLI, G. (1996): Linguistique et rhétorique: le changement contrôlé du sens. in: *Lingua Latina. Conceptions latines du sens et de la signification*. Presse de l'Université Paris-Sorbonne, Paris
- CALBOLI MONTEFUSCO, L. (2004): Le fondement logique de la métaphore selon Aristote. in: *SKHÈMA/FIGURA, Formes et figures chez les Anciens*. Études de Littérature Ancienne 13. Éd. M. S. Celentano, P. Chiron et M.-P. Noël. Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure, Paris
- COENEN-UEDING, G. (1992): Gedankenfigur. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 2. p. 632. Max Niemeyer, Tübingen
- COHEN, J. (1979): Théorie de la figure. in: T. Todorov – W. Empson – J. Cohen – G. Hartman – F. Rigolot: *Sémantique de la Poésie*. Seuil, Paris. Magyar fordításban, in: *Az irodalom elméletei I. szerk. Thomka Beáta. Jelenkor Kiadó, Pécs (1996)*
- CROFT, W.–CRUSE, D. A. (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge
- DALIMIER, C. (2004): L'usage scientifique de la métaphore chez Aristote. in: *SKHÈMA/FIGURA, Formes et figures chez les Anciens*. Études de Littérature Ancienne 13. Éd. M. S. Celentano, P. Chiron et M.-P. Noël. Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure, Paris
- DE MAN, P. (1996): A temporalitás retorikája. in: *Az irodalom elméletei I. szerk. Thomka Beáta. Jelenkor Kiadó, Pécs*
- DOUAY-SOUBLIN, F. (1988): Préface. in: Dumarsais: *Traité des tropes*. (1730/1988), éd. F. Douay-Soubli. Flammarion, Paris
- DOUAY-SOUBLIN, F. (1993): Les figures de rhétorique, Actualité, reconstruction, emploi. *Langue française*. n°100
- DOUAY-SOUBLIN, F. (1994): L'allégorie dans la formation rhétorique. in: M. Fumaroli (éd.): *L'allégorie du Parnasse*
- DREWS, L. (1992): Antonomasie. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 1. 753-754. Max Niemeyer, Tübingen
- DUBOIS, J.–EDELIN, F.–KLINKENBERG, J.-M.–MINGUET, PH. (1977): *Rhétorique générale*. Larousse, Paris

- DUBOIS, J.–EDELIN, F.–KLINKENBERG, J.-M.–MINGUET, PH. (1977): *Rhétorique de la Poésie*, Ed. Complexe, Bruxelles
- DUMARSAIS, C. CH. (1730/1988): *Traité des tropes*. Éd. F. Douay-Soublin, Flammarion, Paris
- ECO, U. (1984): *Semiotica e filosofia del linguaggio*. Ed. G. Einandi, Torino
- EGGS, E. (2003): Metapher. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 5. Max Niemeyer, Tübingen
- EGGS, E. (2003): Metonymie. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 5. Max Niemeyer, Tübingen
- ENGELER, U. P. (1980): *Sprachwissenschaftliche Untersuchung zur ironischen Rede*. Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Zürich, Zürich
- FARAL, EDMOND (1924): *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*. Librairie ancienne Honoré Champion, Paris
- FAUCONNIER, G. (1984): *Espaces mentaux*. Ed. de Minuit. Paris.
- FAUCONNIER, G. (1997): *Mappings in Thought and Language*. Cambridge University Press, Cambridge
- FAUCONNIER, G.–TURNER, M. (2000): Metaphor, Metonymy and binding. in: A. Barcelona (ed.): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York
- FEHÉR ERZSÉBET (2001): A stíluselmélet archeológiája. *Magyar Nyelvőr*
- FEHLING, D. (1958): *Karl Barwick, Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik*. Göttingische Gelerhte Anzeiger 212 167-170. hivatkozik rá: ADAMIK T. (2005: 31)
- FLORESCU, V. (1973): *Retorică și neoretorică*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București
- FÓNAGY I. (1975): Hyperbola. in: *Világirodalmi Lexikon IV*, főszerk. Király István, Akadémiai Kiadó, Budapest
- FÓNAGY I. (1998): A kognitív metaforáról. in: *Nyelv, stílus, szöveg*. Péter Mihály- emlékkönyv.
- FONTANIER, P. (1821/1977): *Les figures du discours*. Introduction par G. GENETTE. Flammarion, Paris
- FREYTAG–UEDING, G. (1992): Allegorie. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 1. 753-754. Max Niemeyer, Tübingen
- FUMAROLI, M. (1999): *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne*. PUF, Paris

- GÁSPÁRI L. (2001): A stilisztika grammatikája. In: KEMÉNY GÁBOR (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, p. 81-5.
- GARDES-TAMINE, J. (1996): *La rhétorique*. éd. Armand Colin, Paris
- GENETTE, G. (1966): Figures. in: *Figures I*. Éditions du Seuil, Paris
- GENETTE, G. (1977): Introduction. in: Fontanier, P. (1821): *Les figures du discours*. Flammarion, Paris
- GOFFMANN, E. (1983): Replies and Responses. in: *Forms of Talk*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 55-77; hivatkozik rá: KERBRAT-ORECCHIONI, C. (1994): Rhétorique et pragmatique: les figures revisitées. in: *Langue française* 101, Les figures de rhétorique et leur actualité en linguistique.
- GRADY, J. (1999): A Typology of Motivation for Conceptual Metaphor. in: *Metaphor in Cognitive Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia
- GRADY, J.–OAKLEY, T.–COULSON, S. (1997): Blending and Metaphor. In: *Metaphor in Cognitive Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia
- HAMILTON, C. (2002): Conceptual Integration in Christine de Pisan's City of Ladies. in: *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Eds. Elena Semino and Jonathan Culpeper. Lancaster University. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- HAURY, A. (1955): *L'ironie et humour chez Ciceron*. Libraire C. Klincksieck, Paris
- IMRE M. (szerk.) (2000): *Retorikák a reformáció korából*. Csokonai Kiadó, Debrecen
- KEMÉNY G. (2002): Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- KEMÉNY G. (2005): A nyelvi képek többféle csoportosításának lehetőségéről. in: *Régi-új retorika 2005*, Trezor Könyvkiadó, Budapest
- KERBRAT-ORECCHIONI, C. (1986): *L'implicite*. Armand Colin, Paris
- KERBRAT-ORECCHIONI, C. (1994): Rhétorique et pragmatique: les figures revisitées. in: *Langue française* 101, Les figures de rhétorique et leur actualité en linguistique.
- KISS S. (1975): Hypallage. in: *Világirodalmi Lexikon IV*, főszerk. Király István, Akadémiai Kiadó, Budapest
- KNAPE, J. (1996): *Figurenlehre*. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 3. 289-342. Max Niemeyer, Tübingen
- KNOX, D. (1989): *Ironia. Medieval and Renaissance Ideas on Irony*. Columbia Studies in the Classical Tradition vol. XVI. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln
- KOCSÁNY P. (1999): A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat? in: *Magyar Nyelvjárások XXXVII*: 299-304

- KOCSÁNY P. (2000): Jelentésátvitel a metonímia és a metafora között. in: *Magyar Nyelv-járások XXXVIII*: 263-270.
- KOCSÁNY P. (2007): Allegória. in: KOCSÁNY P.–SZIKSZAINÉ NAGY I. (2003 - 2007): *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Kézirat
- KOCSÁNY P. (2007): Metafora. in: KOCSÁNY P.–SZIKSZAINÉ NAGY I. (2003 - 2007): *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Kézirat
- KOCSÁNY P. (2007): Metonímia. in: KOCSÁNY P.–SZIKSZAINÉ NAGY I. (2003 - 2007): *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Kézirat
- KOCSÁNY P. (2007): Szinekdoché. in: KOCSÁNY P.–SZIKSZAINÉ NAGY I. (2003 - 2007): *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Kézirat
- KOCSÁNY P. (2007): Szinesztézia. in: KOCSÁNY P.–SZIKSZAINÉ NAGY I. (2003 - 2007): *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Kézirat
- KOCSÁNY P.–SZIKSZAINÉ NAGY I. (2003 - 2007): *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Kézirat
- KÖNIG, J. (1992): Aenigma. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 1. 187-195. Max Niemeyer, Tübingen
- KÖVECSES Z. (1997): Metaphor: Does it constitute or reflect cultural models? in: *Metaphor in Cognitive Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- KÖVECSES Z. (1998): A metafora a kognitív nyelvészetben. in: Pléh Cs. – Győri M. (szerk.): *A kognitív szemlélet és nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest
- KÖVECSES Z.–RADDEEN G. (1998): Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View. in: *Cognitive Linguistics* 9/1: 37-77.
- KURZ, G. (1982): *Metapher, Allegorie, Symbol*. Göttingen. Hivatkozik rá: Mesterházy B. (2001): Reprezentáció, identitás, temporalitás. in: *Romantika: Világkép, művészet, irodalom*. szerk. Szegedy-Maszák M.–Hajdú P. Osiris Könyvkiadó, Budapest
- LAKOFF, G.–JOHNSON, M. (1980): *Metaphors we Live by*. The University of Chicago Press, Chicago
- LAMY, B. (1699/1998): *La rhétorique ou l'art de parler*. Édition critique, sous la direction de B. Timmermans, PUF, Paris
- LAUSBERG, H. (1960): *Handbuch der Literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Max Hueber Verlag, München
- LÉTOUBLON, F.–MONTANARI, F. (2004): Les métaphores homériques. in: *SKHÈMA/FIGURA, Formes et figures chez les Anciens*. Études de Littérature Ancienne

13. Éd. M. S. Celentano, P. Chiron et M.-P. Noël. Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure, Paris
- LEVINSON, S. C. (1994): *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge
- LUHTALA, A. (2005): *Grammar and Philosophy in Late Antiquity*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- MAGNIEN, M. (1999): D'une mort, à l'autre: la rhétorique reconsiderée. in: *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne*. PUF, Paris
- MARTINKÓ A. (1993): *Trópus*. in: Világirodalmi Lexikon 15, főszerk. Király István, Akadémiai Kiadó, Budapest
- MESTERHÁZY B. (2001): Reprezentáció, identitás, temporalitás. in: *Romantika: Világkép, művészet, irodalom*. szerk. Szegedy-Maszák M.–Hajdú P. Osiris Könyvkiadó, Budapest
- MEY, J. L. (1993): *Pragmatics*. Blackwell, Oxford
- MEYER, B. (1993): *Synecdoques*. Étude d'une figure de rhétorique. Publications du Centre de Recherches Littéraires et Historiques de l'Université de La Réunion. Éditions L'Harmattan, Paris
- MEYER, M. (1993): *Questions de rhétorique: langage, raison et séduction*. Livre de Poche, Paris
- MICHEL, A. (1979): Rhétorique, Critique, Poétique: à propos d'Homère. in: *Colloque sur la rhétorique*. Société d'Édition « Les Belles Lettres », Paris
- MICHEL, A. (1999): La rhétorique, sa vocation et ses problèmes: sources antiques et médiévales. in: *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne*. PUF, Paris
- MOLINIÉ, G. (1992): *Qu'est-ce que le style?* PUF, Paris
- MOLINO, J.–TAMINE, J. (1982): *Introduction à l'analyse linguistique de la poésie*. PUF, Paris
- MURGATROYD, P. (1995): The Sea of Love. in: *Classical Quarterly* 45. p. 9-25
- NASCHERT, G. (1998): Hyperbel. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 4. 115-122. Max Niemeyer, Tübingen
- NEUMANN, U. (1998): Katakhrèse. in: UEDING, G. (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 4. 911- 915. Max Niemeyer, Tübingen
- NIETZSCHE, F. (1997) [1872-1876]: Retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* 4: 5-49. Jelenkor, Pécs
- PENNACINI, A. (2004): L'idée d'écart dans la théorie rhétorique latine. in: *SKHÈMA/FIGURA, Formes et figures chez les Anciens*. Études de Littérature Ancienne

13. Éd. M. S. Celentano, P. Chiron et M.-P. Noël. Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure, Paris
- PERELMANN, CH.–OLBRECHTS-TYTECA, L. (1988): *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*. Université de Bruxelles, Bruxelles
- PLETT, H. F. (1971/1991): *Einführung in die retorische Textanalyse*. Helmut Buske Verlag, Hamburg
- PLETT, H. F. (1977/1990): Die Rhetorik der Figuren, in: J. Kopperschmidt (Hg.): *Rhetorik*, Band 1
- QUILLIGAN M. (1991): The Allegory of Female Authority: Christine de Pisan and Canon Formation. in: *Women, Tradition, Literatures in French*.
- RAMBAUD, M. (1979): César et la rhétorique (Brutus 261-262). in: *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne*. Presses Universitaires de France, Paris
- SALVAN, G. (2007): *Pragmatique de la métalepse*. L'analyse pragma-énonciative des figures. Journées CONSCILA du 19 octobre 2007. in: [http://www.fabula.org/atelier.php/Pragmatique de La Métalepse](http://www.fabula.org/atelier.php/Pragmatique_de_La_Métalepse)
- SPINA, L. (2004): Se Albucio Silo avesse letto Aristotile... in: *SKHÈMA/FIGURA, Formes et figures chez les Anciens*. Études de Littérature Ancienne 13. Éd. M. S. Celentano, P. Chiron et M.-P. Noël. Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure, Paris
- STANFORD, W. B. (1936): *Greek metaphor. Studies in Theory and Practice*, Oxford
- SZABÓ Z.–SZÖRÉNYI L. (1998): *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó, Budapest
- SZATHMÁRY I. (1987): Magyar stilisztika. *Magyar Nyelv* 284-297.
- SZIKSZAINÉ NAGY I. (1994): *Stilisztika*. Trezor Kiadó, Budapest
- SZIKSZAINÉ NAGY I. (2007): *A kérdésalakzat típusai a retorikában*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat
- TAMBA-MECZ, I. (1981): *Le sens figuré, vers une théorie de l'énonciation figurative*. Presses Universitaires de France, Paris
- TAMBA-MECZ, I.–VEYNE, P. (1979): Métaphore et comparaison selon Aristote. *Revue des Études Grecques* Tome XCII, n° 436-437, pp. 77-98
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2003): Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. in: Szathmáry István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. 218-227. Tinta Kiadó, Budapest
- TURNER, M. (1996): *The Literary Mind*. Oxford University Press, New York

- UEDING, G. (red.) (2003): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Max Niemeyer, Tübingen
- VÍGH Á. (1981): *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WACHA I. (1998): *A korszerű retorika alapjai*. Szemimpex Kiadó, Budapest
- WEINREICH, U. (1967): On the Semantic Structure of Language. in: *Universals of Language*. Report of a Conference held at Dobbs Ferry, New York, April 13-15. 1961. ed. J. H. Greenberg, M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts
- WEINRICH, H. (1963): Semantik der kühnen Metapher. in: *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 37: 325-344
- ZALABAI ZS. (1998): Tűnődés a trópusokon, Kalligram Kiadó, Pozsony (Bratislava)
- ZUMWALT, N. K. (2004): A szerelmi költészet hajója Horatiusnál (Ódák I. 14) ford. Böröczki Tamás. in: *Ókor* 2004/1. p. 3-7.